

Pápai Páriz Ferenc
A gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története

PÁPAI PÁRIZ FERENC

A GYULAFEHÉRVÁR–NAGYENYEDI
BETHLEN-KOLLÉGIUM
ALAPÍTÁSA ÉS TÖRTÉNETE

Kísérő tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi
RÁCZ EMESE

Kolozsvár, 2016

A kötet megjelenését támogatták:
Reformáció Emlékbizottság

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016

A latin szöveget fordította, az átírást ellenőrizte,
a fordítói megjegyzést írta: Imregyházi Monika
A latin nyelvű szöveget korrektúrázta: Dóczy Örs

Felelős kiadó: Biró Annamária

Lektorálta: Sipos Gábor
Szerkesztő: Papp Kinga
Korrektúra: András Zselyke
Mutató: Rácz Emese
Műszaki szerkesztő: Virág Péter
Borítóterv: Lixandru Róbert

Nyomdai munkálatok: Idea Nyomda, Kolozsvár
Felelős vezető: Nagy Péter

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

PÁPAI-PÁRIZ, FERENC

A gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története / Pápai Páriz Ferenc ; sajtó alá rendezte: Rácz Emese. - Cluj-Napoca : Societatea Muzeului Ardelean, 2016

Conține bibliografie

Index

ISBN 978-606-739-068-1

I. Rácz, Emese (ed. ; postf.)

373.5(498 Aiud)

Pápai Páriz Ferenc halálának 300. évfordulójára

ELŐSZÓ

Az első erdélyi református kollégiumtörténet eddig kiadatlan, kétnyelvű kiadását veheti kézbe a téma iránt érdeklődő olvasó. Pápai Páriz Ferenc 18. század elejéről származó kézírata, a Gyulafehérvárról Nagyenyedre költöztetett Bethlen-kollégium legelső történeti összefoglalója, amely kronológiai rendben adja annak krónikáját, taglalva az első erdélyi egyetemalapítási kísérleteket az 1704-es labandculásig. Ennek szemtanújaként a leghitelesebb leírását nyújtja.

Pápai Páriz Ferenc tanulmányait 1672-ben a nagyenyedi kollégiumban fejezte be, innen indult külföldi tanulmányútjára. Peregrinációja során Lipcsében, Odera-Frankfurtban, Marburgban, Heidelbergben tanult, s 1675-ben a Baselben megszerzett orvosi diplomájával tért haza. Kezdetben Nagyenyeden lett városi orvos, majd 1677-től I. Apafi Mihály fejedelem, illetve Teleki Mihály kancellár udvari orvosa. 1680-tól haláláig a Bethlen-kollégiumban görög nyelvet, fizikát és logikát oktatott.

Legismertebb műve a ma is használt, 1708-ban Lőcsén kiadott latin–magyar szótára (*Dictionarium Latino–Hungaricum*), valamint a címük alapján egységet alkotó Pax-könyvsorozata: a *Pax animae* (A lélek békéje), melyet a *Pax corporis* (A test békéje), az első magyar nyelvű nyomtatott orvosi könyv követett, a *Pax aulae* (Az udvar békéje), s végül a *Pax sepulchri* (A sír békéje). Elsőként ő írta meg a magyar protestáns egyházak történetét (*Rudus redivivum*, Szeben, 1684), amelyre a későbbi egyháztörténetek is alapoztak.

A nagyenyedi kollégium rektorprofesszoraként kitűnően kamatoztatta a peregrinációja során kialakított jó kapcsolatait. Kiterjedt svájci, holland, német kapcsolatrendszerének pontos feltérképezéséhez – az 1849-ben Nagyenyeden megsemmisült Pápai-misszilisek hiányában – csak a külföldi levéltárakban vagy könyvtárakban lap-pangó Pápai-levelek nyújthatnak segítséget.

Ebben a vonatkozásban kiemelt jelentősége van a most közlésre kerülő kollégiumtörténethez csatolt 18 levélnek, amelyeket Pápai Páriz Ferenc az odera-frankfurti stipendiumok elnyerése ügyében váltott Daniel Ernst Jablonski református teológussal, a brandenburgi választófejedelem udvari papjával, Paul de Fuchsszal, illetve Simonis Johannisszal. Az újonnan lefordított s kiegészített levelek teljes formájában helyezik az olvasó asztalára a korábban már Nagy Géza által részleteiben közölt levélanyagot.

Pápai Páriz Ferenc autográf kézírata gr. Kemény József gyűjteményével került az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárába, napjainkban a kolozsvári Akadémiai Könyvtár gyűjteményében őrzik. Ezenkívül a Bethlen Könyvtár is rendelkezik a kollégiumtörténet hasonló példányával, amelyet Szabó Károly összevetett az autográf kézirat-

tal, korrigálva a másolás során elkerülhetetlenül becsúszott tévedéseket. A latin nyelvű szöveg betűhű átírása e két kézirat alapján készült.

Az autográf szöveg helyenként lapszéljegyzetekkel van kiegészítve, amelyek csak részint szerzői bejegyzések. Ezek főként a latin nyelvű szövegközlés lábjegyzeteibe kerültek, illetőleg kiemelt betűkkel a főszövegben maradtak, hiszen értelemszerűen a szöveg részét képezik.

A nyomtatott betűvel kiemelt személynevek változatlanul megmaradtak, ám a méltóságok, illetve keltezéses rövidítése fel van oldva, szögletes zárójelben jelezve a betoldásokat. Az autográf szöveg oldalszámait szintén szögletes zárójelben közlöm. A Pápai kéziratába beékelte 18 levél számozatlanul szerepelt, a rájuk való utalás megkönnyítése végett sorszámmal láttam el. A szövegkritikai jegyzeteket a latin nyelvű szövegben helyeztem el, a tartalmi jegyzetek viszont a magyar nyelvű fordítás lábjegyzeteiben olvashatók.

Abban a korban, amikor Pápai élt és alkotott, nyugati protestáns körökben ismerték munkásságát, Enyed és Erdély ott voltak az európai tudományosság térképén. Ennek kamatoztatójaként, szolgálta a nagyenyedi kollégium újjáépülését és diákjai tudományos fejlődését, elősegítette peregrinációjukat. Mindezeket összevetve a mai körülményekkel, rájövünk arra, hogy bizony nem jelentéktelen eredmény ez.

Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégium-történetét elsősorban a református kollégiumtörténet iránt érdeklődő kutatóknak, a Bethlen-kollégium mindenkori közösségének és nem utolsósorban vendiákjainak ajánlom.

A HÍRES GYULAFEHÉRVÁR–NAGYENYEDI BETHLEN-KOLLÉGIUM ALAPÍTÁSA ÉS TÖRTÉNETE

*Szerzőnk e művét 1704-ben írta, vagy legalábbis nem sokkal később,
tehát a Rákóczi-szabadságharc idején,
melynek történetéről szintén szó esik e kéziratban.*

Kemény József

Erdélyben a híres gyulafehérvári kollégium megalapításáról 1571-ben, II. János, Magyarország királya uralkodása alatt született határozat, aki főnemeseinek egybehangzó szavazatára elrendelte, hogy királyi székhelyéhez közel állítsanak fel egy tudományos intézményt,¹ s külföldről hívjanak oda nagyírű oktatókat.² Követi tehát Pierre de la Ramée királyi professzort, az általunk nagyra becsült férfit tetemes fizetséget ajánlva³ hívták ide Párizsból, még hozzá olyan időben, midőn ő maga református vallásának gyakorlása miatt nem érezhette magát biztonságban Franciaországban, s azt fontolgatta, hogy Genfben fog letelepedni. Ám miután Blandrata György és Dávid Ferenc Erdélyben elfogadott tanaival⁴ nem értett egyet,⁵ nem fogadta el a lehetőséget, de még Genfben sem tudott eljutni, mert Isten másként akarta. A párizsi vértanú ama kiváló gyülekezetében,⁶ akiktől a gyalázatos öldöklés fosztott meg minket, Ramée-t is lemészárolták,⁷ akinek egyébként már többször vérdíjat tűztek ki a fejére, s halálával a mártírok koszorúját is kiérdemelte.

---

1 János Zsigmondnak szándékában állt a meglévő gyulafehérvári iskolát akadémiai szintre emelni, amelyre 1565-ben országgyűlési határozat született. További tervei közé tartozott apja halálának színhelyét – Szászsebest – fejedelmi székhellyé alakítani. Erre vonatkozott az 1571. évi januári marosvásárhelyi országgyűlési határozat, amely a szászsebesi építkezéseket jóváhagyta. Tervei szerint a gyulafehérvári akadémiát ideköltöztette volna. – JAKÓ K. 1990. 247; BITSKEY I. 2000. 9; GAAL GY. 2012. 20.

2 1567-ben a fejedelem udvari orvosát, Giorgio Blandratát (magyarosan Blandrata Györgyöt) bízta meg a bázeli egyetemen oktató Coelius Secundo Curio, majd 1569-ben Pierre de la Ramée párizsi professzor meghívásával – JAKÓ K. 1990. 247; VITA Zs. 1986. 34; P. SZATHMÁRY K. 1868. 70.

3 500 talléros fizetést és egyéb fejedelmi javakat ajánlott. – JAKÓ K. 1990. 247; HECKENAST G. 2005. 324.

4 Unitarizmus, azaz a szentháromság tagadása.

5 A professzor távolmaradásáról Szenci Molnár Albert is hasonlóan vélekedett, amikor a *Discursus de Summo bono* c. műve előszavában megállapította: „az Blandrata orvosnak doha eliszonyította az bölcséket az odameneteltől” – SZENCZI MOLNÁR A. 1975. 89.

6 A hugenották, vagyis a francia protestánsok gyülekezetében.

7 1572. augusztus 24-én, Szent Bertalan éjszakáján.

Ugyanezen határozatot nagy igyekezettel támogatta Erdély híres fejedelme, Báthory István,⁸ s azzal mozdította elő, hogy az akkoriban igen híres filozófust, Jacopo Zabarellát Padovából meghívta, azonban a hirtelen kitört mozgolódások miatt, és mivel Lengyelország trónjának megszerzésével volt elfoglalva, a dologból végül semmi sem lett.⁹ Isten pedig úgy látszik, a műsák e dicsőségét a hadakban dicső Bethlen Gábornak szánta sok más hasonló érdemének koronájaképpen.

Gábor, a Szent Római Birodalom és Erdély fejedelme alapította tehát a Gyulafehérvári Kollégiumot, évi ezer birodalmi ezüsttallér busás fizetésre¹⁰ hívott meg Németországból igen híres férfiakat: Johann Heinrich Alstedet,¹¹ Johann Heinrich Bisterfeldet¹² és Philipp Ludwig Piscatort. Kiváltságokat, birtokokat, tizedeket és más örökös jövedelmeket adományozott a kollégiumnak,¹³ mindenekelőtt a debreceni éves adóból származó kétezer magyar forinttal is gazdagította, és bizony sok egyéb jelentős haditette és egyéb nemes cselekedete mellett ebben őrződik meg dicsőséges emlékezete a jövő nemzedékek számára, mely neki, ki egyébként gyermektelen volt, soha ki nem haló [2] örököse – írta 1617-ben.

8 Lapszéljegyzetben: *Báthori fejedelem mindazáltal a jezsuiták számára két kollégiumot állított fel, melyek közül az egyik Kolozsvárott már akadémiai előjogoknak örvend.*

9 Báthory István 1580-ban, majd 1581-ben, Vilniusban keltezett alapítólevelek szerint Kolozsváron tudományos fokozatot nyújtó jezsuita egyetemet szándékozott létrehozni. Tervéből csupán a jezsuita szeminárium valósult meg. – MÉSZÁROS I. 1981. 132; SIPOS G. 2000. 218.

10 Egy Brandenburgi Katalin idejéből fennmaradt számadásjegyzék szerint a főprofesszor (Alsted) fizetése 500 tallér (900 forint), a másik két professzor jövedelme egyenként 350 tallér (630 forint) volt, ami mindösszesen 1200 tallért jelentett. Egyes források (pl. Herepey Károly kéziratban maradt kollégiumtörténetében) a professzori fizetést 1000 birodalmi tallérban jelölték meg. A kollégium külföldről meghívott professzorai, valamint a hazai oktatók jövedelme között jókora volt a különbség. Összehasonlításképpen a fő iskolamester (Keresztúri Pál) jövedelme 150 forint, az iskolamesteré, valamint a könyvtárosé 100 forint volt. – HEREPEY K. 1840 (Ms.); P. SZATHMÁRY K. 1868. 32; HEREPEI J. 1965. 269.

11 Lapszéljegyzetben: *Alsted 1638-ban halt meg.*

12 Lapszéljegyzetben: *Bisterfeld Alsted veje volt. Mindketten chiliasták voltak, s úgy hitték, az ezeréves birodalom 1694-ben fog megkezdődni, miben igencsak tévedtek, amint ma közismert. Bisterfeld lelkipásztor, Alsted viszont professzor volt, mindketten részt vettek a dordrechti zsinaton; Bisterfeld e zsinaton halt meg 1619. január 18-án [sic!], erre tanú John Hales, aki ott jelen volt. Lásd az ő 26. levelét. [Bisterfeld halálának évszáma helyesen: 1655.]*

13 1629 szeptemberében a fejedelem négy rendbéli alapítólevélben gondoskodott a kollégium számára biztonságot nyújtó anyagi háttérrel. Így a kollégiumnak 2000 magyar forintot adományozott, az összeg tőkésítését, a kamat rendszeres beszolgáltatásának ellenőrzését öccsére, Bethlen Istvánra bízta. „Örök jogon” a tokaji Hétszözlőt is a kollégiumra testálta, annak minden jövedelmével és tartozékával együtt. Egy másik alapítólevél Enyed város minden adóját és dézsmáját szintén a kollégium tulajdonába rendeli, a miriszlói, felenyedi, muzsinai és hidasi birtokokkal, illetve a besenyői, henningfalvi és décsi részfőszájakkal, illetve több ezer holdnyi közép-erdélyi erdősséggel együtt. – Bethlen Gábor fent említett alapítóleveleit közölte: VÁRÓ F. 1903. 72; P. SZATHMÁRY K. 1868. 34–35; GYÖRFI D. 1995. 211–217.

Volt Gyulafehérváron a várban egy régi kolostor,¹⁴ melyet Gábor romjaiból újjáépíttetett, és a diákok számára adott át bentlakásra. Ezek száma akarata szerint mindig legalább negyven kellett, hogy legyen, és bőséges ellátásban részesültek, s az iskolát még számosan mások is látogathatták, úgymond magántanítványként. A kollégium azonban később máshol kapott helyett, tudniillik abban a nagyszerű épületben, melyet egy tágas helyen,¹⁵ a magánemberek földjeit felvásárolva kezdett el építeni, hogy a későbbiekben, ha a fejedelmi udvarban a vallással együtt a szent ügyek is megváltoznak, ne lehessen beperelni és elmozdítani a kollégiumot a kolostori telektulajdon miatt.

Ebben a régi-új kollégiumban (ahogy általában nevezték) kapott tehát szállást az oktatók és tanulók minden rendje, amíg Gábor élt, miként az őt követő Rákóczi-fejedelmek idejében is, akik a Bethlen-kollégium működtetését úgy folytatták, ahogy átvették, Bisterfeld professzor helyébe 1655-ben Basire Isaacot¹⁶ hívta meg, aki a szent teológia doktora és az anglikán egyház főesperese volt; ám sem építkezésekkel, sem további adományokkal nem növelték a Bethlen által juttatott javakat.

Az imént említett dr. Basire I. Károly angol király pártját fogta, akit kegyetlenül lefejeztek, midőn Cromwell, a lázadók feje kerekedett felül, s menekülnie kellett, hogy mentse életét, s akkoriban Konstantinápolyban tartózkodott számkivetésben, ahol az ott lakó keresztény követek és szószólók szívélyesen befogadták, amikor is Rákóczi fejedelem¹⁷ e tudós hírét hallván az ottomán Portán levő ügyvivőjének parancsba adta, hogy számára állást ajánljanak, ő pedig hamar ráállt, szívesen fogadván a lehetőséget, és el is jött. Basire igen jól ismerte többek között az egyházatyákat, valamint sok nyugati és keleti nyelvet: kiválóan ismerte főként a görögöt (annak ó- és újkori változatát), tudott héberül, arabul, olaszul, franciául és más nyelveken.

Az említett kollégium a mondott helyen egészen II. Rákóczi [György] szerencsétlen és vakmerő lengyelországi hadjárataig működött, mely 1657-ben volt. A rákövetkező évben a lengyeleket megbosszuló pogány törökök, tatárok és a szomszédos oláhok betörték Erdélybe, és tűzzel-vassal végigpusztították azt, úgyhogy magát Gyulafehérvárt is földig rombolták a palotával és a mondott kollégiummal egyetemben, s az ott rejtőző diákok nagy része a pogányok fogságába esett.

14 Egykori domonkos kolostor, amelyet Báthory István a jezsuitáknak adományozott, később a református egyház tulajdonába került, ó- vagy kiskollégiumként említik. – KONCZ J. 2006. 140; KOVÁCS A. 2013. 73–75.

15 Gyulafehérváron a Szent György kaputól jobbra fekvő telket 1627-ben vásárolták meg.

16 Lapszélgjegyzetben: *Van egy arab nyelvű kézirat a közkönyvtárban, amelyre Basirius [Isaac Basire] görög betűkkel írta rá a nevét, emlékszem, hogy láttam.*

17 II. Rákóczi György 1654-ben, a konstantinápolyi követségbe küldött Barcsai Ákos ajánlására meghívta Erdélybe fia, I. Rákóczi Ferenc nevelőjének. – P. SZATHMÁRY K. 1868. 53; VÁRÓ F. 1903. 45.

Erdélyországra válságos korszak következett: fejedelmek jöttek-mentek, az egymással versengő fejedelemjelöltek e hazát nyomorultul pártokra szaggatták, egyikük a német császárhoz, másikuk a törökhöz húzott, s e polgárháborúval telt évek [3] alatt hallgattak az erdélyi műzsák, s elhanyagolták a tudományt; mígnem a török győzelmével Apafi Mihályt, ki nem forgatott ilyesmit a fejében, és nem is vágyott rá, mégis a török császár akaratából és a rendek szabad választásából Erdély kormányzójává és fejedelemmé tették, versenytársait megölve vagy leverve.

Az ő határozatára és jámborságából az újraélesztett gyulafehérvári kollégiumot Kolozsvárról, ahol annak maradéka szállást vett, Nagyenyedre költöztették át a kedvezőbb életkörülmények miatt;¹⁸ újabb kiváltságokat s a református főnemesek szíves jóindulatából további juttatásokat kapott a bethleni járadékok felett, melyek ama régi jövedelem mellett tovább gazdagították azt 1663-ban.

Ám mivel itt a diákok számára nem akadt elég lakhely, a szomszédos házakat kezdték el felvásárolni a városiaktól a kollégium pénzén a Miriszló felé eső síkságon, s sietősen innen is, onnan is megtoldották, és egybeépítették őket, majd használatukra bocsátották, hogy ott kapjanak a jövőben szállást. E házak közül a Váradi-háznak¹⁹ mondott tűnik ki mindenekelőtt, közepén harangtoronnyal, itt található a tágas *auditorium* és az akkor már jól felszerelt könyvtár, mintegy ezerhatszáz kötettel.

A kollégium rendes jövedelméből három professzort²⁰ s szintúgy hat osztálytanítót fizetnek, az ösztöndíjas tanulók száma húsz, akik havi támogatást és naponta kenyeret, bort és sört kapnak. 1665 októberében a méltóságos Bethlen János tanácsúr, Erdély kancellárja és Fehér vármegyei főispán nemes adományából további tíz tanuló részesülhetett ebben, akik számára az enyedi tanácsnál ezer magyar forintot helyezett letétbe, hogy annak végösszege soha ne csökkenjen, és annak hasznából kapják havi támogatásukat, egy-egy forintot és kenyeret meg bort. Erre a célra Bethlen János a százörményesi birtok hasznait jelölte meg, amit a végrendeletében is megerősített, mégpedig a három professzor számára három negyvenes hordó bort,²¹ az osztálytanítók számára két negyvenes hordót, az ösztöndíjas tanulók számára pedig tíz hordó bort, melyet évente híven ki kell nekik szolgáltatni. E kitűnő férfi példáján kegyesen felbuzdulva felesége, Fekete Klára szilárdan elhatározta, hogy saját nevében még halála után is támogatni fog három tanítványt, akik a bor fejében havi két forint támogatást kapnak, kenyérrevalót pedig ludasi birtokából, a Kendinek nevezett részből –

18 1662. október 6-án keltezett alapítólevelében Apafi Mihály, Bethlen János kancellár tanácsára a kollégiumot Nagyenyedre helyezte, ahol birtokainak jelentős része volt. Az Apafi-féle alapítólevelet közölte: P. SZATHMÁRY K. 1868. 76–77; VÁRÓ F. 1903. 78–79.

19 Váradi János háza a Bethlen-kastéllyal átellenben volt, ezt vásárolták meg a kollégium számára. – P. SZATHMÁRY K. 1868. 77.

20 Vásárhelyi Péter, Enyedi Sámuel, Nadányi János.

21 Negyvenvedres hordó, 436 liter. – BOGDÁN I. 1987. 181.

ezt még végrendeletébe is belefoglaltatta, hogy halála után örökösei is érvényesítsék akaratát, hacsak nem akarják az egész kendi részt a Nagyenyed-i Kollégiumnak adni. A megboldogult nemes hölgy halála után első férjétől született legidősebb fia, Pekry Lőrinc vállalta magára, hogy ezt minden évben kiszolgáltatja.

[4] E példát versengve követték mások, a híres és kiváló férfiú, losonci Bánffy Zsigmond, a nagyságos erdélyi fejedelem tanácsosa, a fejedelmi tábla elnöke, Fehér vármegye főispánja, aki négy tanítványt patronált, és végakarataiban örököseit is erre kötelezte, akiknek egyenként havi két forintot rendelt és a mindennapi kenyeret. Emellett a szentkirályi²² birtokán levő majorságának tizedét a kollégium könyvtárának gyarapítására ajánlotta föl, és amíg élt, arra is fordította, ám örököseit nem kötelezte ennek folyósítására. Hozzájön még ehhez a tekintetes nemzeti Macskási Boldizsár fejedelmi tanácsosnak és Belső-Szolnok vármegye főispánjának kegyes jótéteménye, aki hasonlóképpen négy iskolai tanulót támogatott önként kétforintnyi havdíjjal és mindennapi kenyérrel a saját készletéből. Hozzájárult ehhez még a nép körében és széles e hazában nagy hősnek nevezett Teleki Mihály jótéteménye, négy iskolai tanuló számára, havi egy-egy forinttal és a mindennapi kenyérrel, amit kiváló apósának²³ példáján felbuzdulva méltóságos báró Kemény János is három további tanítványnak megadott.

Más diákoknak is akadtak támogatói, mint a nagylelkű Nádudvari András, kinek nemeslelkű jótéteménye sok éven át segített három tanulót, egészen e férfiú haláláig. Tekintetes és nemzeti cegei Wass György (az idősebb) egy diákról gondoskodott igen bőkezűen, s gondoskodik még ma is. Tekintetes Keresztési Ferenc úr özvegye, Béli Katalin asszony, amíg élt, egy tanítványt segített kegyesen meghatározott összegű havi és napi juttatással, amit örököse nem folytatott. Nemzeti Belényesi Ferenc is kettőt, akiknek támogatásáról halála után is gondoskodott végrendeletében. Ezen túl a már fentebb dicsért méltóságos Bánffy Zsigmond fia, Pál, apja alumnusain felül, további négy diáknak biztosított napi ételmet a saját készletéből.

Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a jövő nemzedék is emlékezzen rá, ha arra kerül a sor, hogy a néhai méltóságos Rhédey Ferenc főispán évi száz magyar forintot rendelt el a nagyenyed-i diákok közössége számára támogatásként huszti várából, s míg élt, ezt folyósította is, sőt végrendeletében is rendelkezett erről; amit azonban javainak örökösei megtagadtak. Ugyanennyit adományozott vajdahunyadi várának jövedelméből méltóságos báró Zólyomi Miklós, amit még balsorsában is folytatott felesége egy ideig, majd elévült.²⁴

22 Enyedszentkirály.

23 Teleki Mihály lánya, Teleki Anna, Kemény János felesége volt.

24 Zólyomit Apafi Mihály azzal az ürüggyel, hogy fejedelemségére tört, Fogaras várába záratta, majd 1667-ben a Portára menekült. – BETHLEN J. 1993. 14.

Ami az igazgatókat és a professzorokat illeti, az első, aki sokat tett a kollégiumnak Kolozsvárról ide²⁵ való átköltöztetéséért, és aki azt a nem sokkal azelőtt megválasztott Apafi fejedelemnél kieszközölte (mindenekelőtt a korábban dicsért Bethlen János tanácsára és az ő segítségével), Vásárhelyi Péter volt, az a nagyérdemű férfiú, akit [5] soha nem dicsérhetünk eléggé. Mind felfogásában, mind életében őszinte teológus, nagyszerű tudós, kiváló latin tudással és a görög nyelvben is széles ismeretekkel a költők, történetírók és az egyházatyák terén. Hasonlóképpen a héber nyelvben a rab-bik iskolájának és szószékének szintjére jutott, oktatta a kaldeus, szír, arab és a beszélt török nyelvet, amelyet Szeben megszállása alatt Barcsai Ákos fejedelem szolgálatában a mohamedán papoktól sajátított el, s ekkor arabtudását is, melybe már korábban belekóstolt, elmélyítette. Ideje percről percre be volt osztva élete végéig, melyet, úgy tűnt, saját maga siettetett a folytonos munkával – ámbár a népes iskola megélhetését és fennmaradását abban az ínséges időben, ami arra a korra jellemző volt, nyilván csak odaadó erőfeszítéssel tudta előmozdítani.

Nem sokkal később, tudniillik 1664-ben, a fejedelem és a főnemesek akaratából egy kollégát vett föl maga mellé, a nagyhírű Enyedi Sámuel, az orvostudomány doktorát, a híres nagyváradi iskola egykori igazgatóját, aki, miután a törökök az [ot-tani] várat szörnyű harcok között elfoglalták, Huszt várába menekült és a nagyságos Rhédey főispánnál²⁶ tartózkodott. Ő kapta meg a filozófiai katedrát és emellett a nevelők vezetőjének tisztjét.

S amikor a kollégium már jótéteményekkel gyarapodott, különböző osztályokban folyt a tanítás, a professzorok és a tanítók méltó fizetésben részesültek, a fejedelem egyes határozatát kurátorokkal kívánta megszilárdítani, és velük óhajtotta növelni a kollégium tekintélyét.²⁷ Négy főkurátort választottak: losonci Bánffy Zsigmondot és Bethlen Jánost meg két egyházi embert, az erdélyi református egyházak püspökét, Veresmarti Gáspárt meg a hasonlóképpen tiszteletre méltó s a kollégium kezdeti időszakában kiváló érdemeket szerzett Dadai János kükküllővári lelkipásztort és az ottani egyházmegye esperesét, helyetteseiknek pedig Fábíán István és Lipcsei György nemzetes urakat.²⁸

25 Nagyenyedre.

26 Rhédey Ferenc (1634–1684) Kolozs vármegye főispánja, udvarhelyszéki főkirálybíró és fejedelmi tanácsos, kolozsvári kapitány. – LÁZÁR M. 1889. 55.

27 A kollégiumi kurátorság intézményét először az 1653-as országgyűlés hagyta jóvá, egyházi és világi kurátorokat nevezve ki. Feladatuk a főiskola anyagi, tanulmányi és fegyelmi ügyeinek irányítása volt, a fejedelem jóváhagyásával. Bethlen János már a Bethlen-kollégium gyulafehérvári korszakában is betöltötte ezt a tisztséget. – POKOLY J. 1904. II. 226–230; P. SZATHMÁRY K. 1868. 82; SIPOS G. 2000. 10.

28 Mindkét algonddnokot még Kemény János fejedelem nevezte ki. – POKOLY J. 1904. IV. 302–304; SIPOS G. 2000. 13.

Ám, jaj! A fent említett jólelkű Vásárhelyi Péter professzornak ezen időszakból igen rövidre volt szabva az ideje, mint ahogy a kollégiumnak sem jutott több e férfiból, ugyanis 1666. május 15-én, miután életét felemésztette hihetetlen gondossága és szorgalma (amivel az ifjúság körében nagyobb tekintélyre tett szert, mint mások a szigorú fegyelemmel), ugyanis órái nagy részét – melyekből naponta hármat a tanítás foglalt le – a kollégium ügyeivel töltötte, úgyhogy a gazdadiák helyett húzta a gyülekezésre szólító csengőt, körbejárta a hálótermeket, számon kérte a napi lelkipyakorlatokat és az egyéni leckéket. Sokoldalú műveltséggel mutatott példát az ifjúságnak; a hosszú nélkülözésben a kollégium lakói számára, ahogy az egyházközség számára is gyakran,²⁹ ha a rendes pap hiányzott (mert azokban a szűkös időkben csak egy volt), tudós prédikációival szívesen és készséggel nyújtott vigaszt, végül szent, győzhetetlen tűzzel elemészte a másvilágra költözött. Semmit nem adott ki nyomtatásban, de több kézírata maradt ránk, melyeket a köznek szánt: az egyházi közigazgatásról szóló művet, William Ames *Medulla theologiae* c. művének magyarázatát, egy János Apokalipsziséről szóló művet és egyebeket. Ami azt a kiváló tervét és annak ellenzőit illeti, hogy a kollégium másutt nyíljon meg,³⁰ különösen, hogy a híres iskola e hazában [6] már úgy tűnt, hogy a barbárság felé hajlik, s már szinte elsiratták, mindezeket megmutatják azok a levelek, amelyeket ezekben az évkönyvekben közlünk, főként az, amelyik itt következik.

[Nagyenyed, 1663. augusztus 18.]

A tiszteletreméltó és jeles Dadai János úrnak, a küüllővári lelkésznek,
a környékbeli egyházak nagytiszteletű esperesének stb.³¹

Nincs már lehetőségem (mit előre nem láttam) hosszasan ecsetelni tiszteletességnek ügyeinket, melyeket mindazáltal, bízom benne, nagyrészt már ismer is. Azt az egyet kérném könyörögve kegyelmedtől, hogy ha egészsége és egyéb elkerülhetetlen teendői megengedik, Gyulafehérvárra siessen, ugyanis most bizonyosan úgy tudjuk, hogy a fejedelem ott lesz, mivel a kancellár³² parancsot kapott, hogy oda igyekezen. Fontos dolgokat kell majd elintéznünk őfelsége jelenlétében a főnemesekkel.

29 Vásárhelyi Péter 1664–1666 között lelkési teendőket is ellátott. – MUSNAI L. 1936. 91.

30 A kollégium Enyedre való áthelyezését csak ideiglenesnek tekintették, a nagyenyediek sem lelkesedtek túlságosan az áttelepítésért. Később, 1682-ben, az enyedi zsinat határozatott hozott a kollégium Gyulafehérvárra való visszatelepítéséről.

31 Vásárhelyi Péter kollégiumi rektor 1663. augusztus 18-án Nagyenyeden keltezett levele, melyet Dadai János küüllővári espereshez és kollégiumi kurátorhoz intézett.

32 Bethlen János.

Bizonyára értesült kegyelmed a kollégiumunkat ért csapásokról, úgyhogy ha a rend nem állna fel, közel állna az összeomláshoz, és így minden próbálkozásunk és fáradozásunk megghiúsulna. Isten haragjának (ki még nem békélt meg velünk) jelei közé sorolom, hogy a szerencsétlen kollégium annyi akadályoztatásnak, oly sok dühödt ellenségnek volt kitéve, és nem kétlem, hogy az ördög ugrándozna örömeiben, ha ezt a jó alapot lerombolhatná, mely egyébként nagy hasznára lehetne nálunk mind az egyháznak, mind az államnak, mely most siralmas állapotban van. Ezek a mi városlakó polgárocskáink is, ahogy hallom, csodákra várnak: úgy vélik, és hamisan abban reménykednek, hogy a közszolgálatok és kötelezettségek alól teljesen felmentve ülhetnek a babérjaikon,³³ ha a kollégium összeomlik, mintha ezt mondanák: nem akarjuk, hogy az felettünk uralkodjon, stb. És még sok ilyen fenevadra kell számítanunk, amellyel meg kell majd küzdenünk. Az igazság és a jog a mi oldalunkon áll, a felséges fejedelem a pártfogónk,³⁴ a kancellár úr úgyszintén, mindenekfelett azonban Isten is velünk lesz, kiben bízva soha ne kételkedjünk abban, hogy megkezdett dolgunkban derekasan helytállva szerencsével fogunk járni. Nagy szomorúsággal értesültem a Küküllővárba bezárt tiszteletes urak és emberek szörnyű sanyargatásairól, de Istennek legyen hála, aki segítséget hozott a szenvedőknek, és üdvösséghezó jobbajával visszahozta a halál torkából az élőket, stb.

Sietve írtam Nagyenyeden az Úr 1663. esztendejében, augusztus 18-án.

A tudós tiszteletes úr őszinte híve, Vásárhelyi Péter

Ugyanabban az évben,³⁵ június 16-án a felséges Apafi fejedelem (a csatában már elveszítvén vezérét)³⁶ a kollégium ügyeiben rendelkezni kívánt, midőn éppen arra

33 A városi közterhek viselésében a polgárok és nemesek között évek óta fennálló vitát II. Rákóczi György úgy zárta le, hogy 1658-ban nemessé tette Nagyenyed összes polgárát. Bethlen Gábor 1629-es alapítólevelének rendelkezése értelmében Enyed városának minden jövedelme (adók, dézsmák) a kollégiumot illették. Apafi Mihály a rendeletet 1664-ben megerősítette, azzal a kikötéssel, hogy az időközben Enyedre költözött kollégiumnak a város köteles megadni a bor- és búzadézmát. A frissen nemességet nyert enyedi polgárok nemesi jogait látták veszélyeztetve a földesúri jogokat igénylő kollégiumtól. A vitát ideiglenesen az 1664-ben kötött egyezség oldotta fel: a város a kollégiumnak fizetendő 300 forint taxa fejében átadta a Felenyeden lévő úgynevezett „cseremalmot”. Azonban amikor a kukorica termesztése a búza rovására kezdett gyakorivá válni, a kollégium abból is dézsmát igényelt, amelyet a város az 1664-es egyezségről hivatkozva megtagadott. Az ügyből több évtizedes per lett, megrontva a kollégium és a város közötti viszonyt. A „Törökbúzadézsma-per” kézírata ma is megtalálható a kollégium könyvtárában, feldolgozása a kollégium gazdaságtörténetének 17–18. századi helyzetét pontosítaná. – MUS-NAI L. 1936. 44–46.

34 Apafi az enyedi polgárok ellenkezése kapcsán védelmébe vette a Kollégiumot, elrendelte a polgároknak, hogy a professzorokat kalaplevétellel köszöntsék, még a sószállító szekereket is kitiltotta a Kollégium mellett haladó Miriszlói útról (ma Bethlen Gábor u.), hogy lármájukkal ne zavarják a tanítást. – P. SZATHMÁRY K. 1868. 80.

35 1666-ban.

36 Vásárhelyi Pétert.

haladt keresztül, s a kiváló műveltségű körösnadányi Nadányi Jánost, címeres nemest maga személyes jelenlétében a kollégium jövődő nevelőjévé és professzorává avatta, az erdélyi főnemesek kíséretében.

E két professzorhoz egy harmadik csatlakozott 1668. január 4-én, a tudós Csernátoni Pál, a szabad művészetek magisztere, aki akkor tért vissza németországi, hollandiai, franciaországi és svájci tanulmányútról, [7] s akit a matematika, a descartes-i filozófia és a történelem oktatásával és nevelők vezetésének feladatával bíztak meg. Ő e munkakörét tíz éven át dicsérettel, elsősorban veleszületett nagysága révén a tanítványoktól tisztelettel övezve töltötte be, majd 1679-ben gutaütés következtében hunyt el. Mivel kollégáját, Enyedi Sámuel, az iskola érdemes nevelőjét nem szívélhette, gonosz mesterkedéssel eltávolíttatta innen 1669-ben, aki ezután lelkeszi hivatalért folyamodott, s nem sokkal később, 1671-ben az alvinci parókián tért meg az Úrhoz.

És mivel a fentebb említett kurátorokat feladataik és méltóságai miatt a fejedelem és a haza sürgős ügyei gyakran elszólították, a főnemesek közül választottak kurátorokat, hasonlóan kiváló férfiakat: Rhédey Ferenc fejedelmi tanácsost, Kolozsvár vármegye főispánját, bethleni Bethlen Farkas tanácsost, Fehér vármegye főispánját, majd az elhalt János kancellár helyébe Bethlen Miklóst, Udvarhelyszék főkapitányát, aki sok idő múltán szinte egyedül viselte mindenki helyett ezt a terhet, s aki mindek között egyedül tudta megítélni egyenlőképpen az irodalmat és az írókat, ő maga is igen művelt lévén és sok dologban jártas; tapasztalatait Európa jelesebb részein, tanulmányútai során szerezte. Beválasztották e rendbe a tekintetes és nemzeti Macskási Boldizsárt is, Belső-Szolnok vármegye főispánját, ki néhányszor követségbe ment Apafi fejedelem alatt hol a török Portára, hol Lipót császár öfelségéhez, valamint Lengyelország királyához, Jánoshoz, dicséretesen eljárva.

Ugyanebben az évben, 1667-ben, amikor az a hír járta, hogy a korábban említett nemes Nadányi János a teológia professzorának tisztjét kevésbé szerencsésen tölti be,³⁷ a kurátorok főként kollégája, Csernátoni sürgetésére – aki egyébként nemigen fért meg Nadányival – vizsgálat elé állították. Ezért aztán a végzés szerint meg kellett elégednie a héber nyelv és a logika oktatásával, a teológiai katedrát pedig a kegyes fejedelem parancsából a közöttünk igen nagynevű teológus, nagyváradi Csengeri Ist-

37 A kitűnően képzett tanár az oktatói és nevelői pályára teljesen alkalmatlannak bizonyult. Bethlen Miklós önéletírásában „*professzorságra alkalmatlan igen zavaros ember*”-nek jellemezte, aki mind a kollégiumnak, mind a kurátoroknak sok gondot okozott. A degradálása miatt (ti. nem oktathatott többé teológiát) önérzetében sértett professzor ráadásul a későbbi radnóti coccejánus perben is Pósháziék pártjára állott, ami az enyedi kollégiumban csakis ellene fokozhatta a hangulatot. Következésképpen a diákok folyamatosan panaszleveleket intéztek Nadányi ellen Teleki Mihályhoz, a kurátorokhoz, illetve Bethlen János főkurátorhoz. – BETHLEN M. I. 1955. 262; DÉZSI L. 1900. 66–79.

ván, a fogarasi egyház elsőpapja kapta, ugyanazon év³⁸ július 2-án. Ragyogó tehetségű, ékes beszédű, keményen vitázó férfi volt, főként a socinianus (unitárius) vitákban nem akadt párja, melyekben, míg élt, ellenfeleivel szemben mindig engesztelhetetlen maradt. Őt a nagyenyedi egyház a lelkészi hivatallal is megtisztelte, majd a környékbeli egyházak esperesévé választották; ily sok teher alatt azonban nemsokára elhunyt, 1671. június 15-én súlyos gutaütés érte, úgyhogy holtan rogyott össze.

Csengeri új szertartásokat ajánlott az egyházaknak, amivel elsősorban a püspökök nemtetszését váltotta ki: ilyen volt például a nyilvános keresztelő, amelyet még a gyülekezet elbocsátása előtt kell megtartani. Egy másik, hogy a lelkipásztor az ének előtt a szószekekre lépve a szertartást rövid imával, azaz fohással [8] kezdje meg; hirdesse ki, hogy melyik zsoltárt fogják énekelni az igehirdetés előtt és után; egész idő alatt maradjon a szószekeken, és az utolsó ének végén a népet megáldva bocsássa el, s a szertartást úgy fejezze be, ahogy elkezdte. Ezen kezdeményezése okait, mikor a bevett gyakorlathoz ragaszkodók, sértve érezvén magukat, hevesen megtámadták, a tiszteletre méltó öreg Dadai Jánoshoz írt levelében, melyet alább közlünk, részletesen kifejtette, a következő módon:

[Nagyenyed, 1667. vagy 1668.]

Tiszteletes és tudós férfiú, a nemrégiben lezajlott közzsínaton hamarjában följegyzett érveket, melyek szerint az istentiszteletet egy rövid imával kell kezdeni és befejezni, a prédikáció és az ünnepélyes szónoklat előtt és után éneklendő zsoltárokat ki kell jelölni, megígértem, hogy elküldöm neked. Különféle akadályok okozták késedelmemet, remélem, megbocsátasz, s kérve kérek, Isten félelmében és előítéletek nélkül mérlegeld őket. Tehát először is, amiért így teszek, a genfi és más francia eklézsiák gyakorlata indított erre, ez ösztönöz engem, aki a Szentírásból biztosan tudom, hogy Isten egyháza pásztorának egyben elnökének is kell lennie, kinek nem csupán ismernie, hanem felügyelnie is kell azt, miként kell forgolódni Isten házában. Hiszen az igaz elnökre az jellemző, hogy annak a nyilvános és törvényes társaságnak a ténykedéseit, melynek vezetőjéül választották, nemcsak közben, hanem elejétől fogva a végéig a kellő módon és rendben igazgassa. Vagy talán a nyilvános istentisztelet nem az egyház nyilvános és törvényes tevékenysége? Vagy annak szent kezdete és vége s benne az ének, melyet minálunk mi szoktunk vezényelni, nem annak a része? Vagy fordítva a dolog természetéből adódik, hogy az eklézsia lelkésze, mint annak elnöke, kezdje meg és fejezze be megfelelő módon az istentiszteletet. Azután az egész közös istentisztelet a templomban egy nyilvános tárgyalás, melyet Isten nevében a nép írá-

---

38 1668.

nyába, illetve a nép nevében Isten irányába kell lefolytatni. Márpedig bármi is ez, ami a dolog igazgatását illeti, ennek példás kezdetet, folytatást és véget adni – miként az igaz vallás előírása, úgy minden teológus egyetértése szerint –, ez csakis Isten igéjének az egyházba kinevezett szolgálójának a feladata. Továbbá, az egész nyilvános istentisztelet nem csupán a Szentlélek belső irányítását illetően, hanem külsőleg a szertartáson szolgálatot tevők elfogadásával is megszentelt kell, hogy legyen, amennyiben mind Isten, mind az ő népe a nyilvános szertartáson nyilvánosan megáldandó. És mindkét áldásnak az irányítása és elvégzése Isten igéje szolgálójának a teendője, mely vitathatatlanul Istentől van ráruházva. 4Móz 6:23.24³⁹ stb. 2Krón 30:27;⁴⁰ Neh 8:7.⁴¹ Azonkívül a közös istentisztelet megtartásában mind a lelkészt, mind a hallgatóságát ugyanaz a tisztelet fogja el. Hiszen nem méltatlanul kezeli-e az ige szolgálója az istentiszteletnek azt a részét, melyet vonakodik maga a saját illő magatartásával és példájával irányítani, Isten nevében nyilvánosan megáldani, az ő magasztossága helyett igazságosan megítélni, s a többieknek az igazságos megítélést megtanítani és megmutatni? Mintha a szertartás zsoltárának szavai [9] nem képeznék részét magának a szertartásnak, vagy nem lennének egységben a szentbeszéddel, az igehirdetés szentségével és méltóságával, amire pedig saját természetét tekintve, mind hangzásában, mind Isten igéje szolgálójának áldása és irányítása szerint érdemes lenne: mintha az egész közös istentiszteletre és a szokásos imádságra és prédikációra egyformán ártalmas vagy rút dolog lenne Isten segítségét tőle magától nyilvánosan kérni vagy a hálaadással elfogadni! Úgyszintén, ha a mieink az ünnepi szertartás közös énekét, mely nálunk mind a szentbeszédet, mind az igehirdetést megelőzni és követni szokta, nem annyira az istentisztelet részének tekinti és számítja, mint inkább alkalomnak az embereknek a templomi gyülekezetbe való összeterelésére, majd elbocsátására, az sokat elvesz az istentisztelet méltóságából. Ez a vétek akkor válik súlyosabbá, ha nemcsak elhagyják az egész nyilvános istentisztelet kezdő és záró rítusát, de még keményen el is ítélik azt (ahogy történik), sőt aki elvégzi, rendreutasítják; és ha emiatt még a lelkészek példás magatartását és irányítását is komoly és alapos intézkedésnek vetik alá.

Egyébiránt, a szertartásnak mind a rendje, mind a szépsége azt követeli, hogy azok a dolgok, melyek Isten által úgy rendeltettek, hogy a szertartáson nyilvánosan folynak, oly módon menjenek végbe, hogy az megfeleljen azok méltóságának és a szertartás nemes jellegének. Márpedig mind a szertartás méltóságával, mind a nyilvános is-

39 Szóly Áronnak és az ő fiainak, mondván: Így áldgyátok meg Izráel fiai, mondván nékik: Áldgjon meg tégedet a' Jehova, és őrizzen-meg tégedet. (4Mózes 6:23.24.)

40 És fel-kelének a' Papok és a' Léviták, és meg-áldák a' népet, és meg-halgattaták az ő szavok: és bé-mene az ő könyörgések az ő szentségének lakó helyébe a' mennybe. (2Krón. 30:27)

41 Jósué pedig és Báni, Serebiah, Jámin, Nyakkub, Sabbethai, Hodijah, Mahaseja, Kelita, Azariás, Jozabád, Chanán, Pelájah, és a' Léviták tanítták vala a' népnek a' törvényre, s a' nép pedig vala az ő áldásában. (Neh. 8:7) – KOMÁROMI CSIPKÉS Gy. 1685. (RMK I. 1336)

tentisztelet magasztosságával megegyezik az, hogy a lelkész áldása, megszentelése és példaadó iránymutatása kezdje meg az egész közös istentiszteletet, s végül ugyanaz zárja le és fejezze be, hogy a szertartás egyetlen köztes része se legyen magára hagyva. Ugyanis máskülönben a nyilvános istentisztelet folyása úgy tűnhetne, mint az a családapa, aki asztalának első és utolsó fogásával mit sem törődve lakomájának csak a közepét kezdené és végezné imával és megfelelő hálaadással.

Ráadásul miféle lelkiismeret merné tagadni, aki egy kicsit is tájékozott a hit dolgaiban, hogy ha valahol, hát leginkább a nyilvános istentiszteleten arra kell figyel-nünk, hogy ami ott akár szóban, akár tettben folyik, az Jézus Krisztus nevében történjék, éspedig annál fényesebben és pontosabban, amennyivel előbbre való a közös szertartás az otthoninál? Valóban minden Krisztus vére által orvosolt elme számára nyilvánvaló, csak oda kell figyelni: fényesebben és pontosabban zajlik Krisztus nevében a közös istentisztelet, ha az a lelkész nyilvános áldásával és a keresztyén nép megszentelésével kezdődik és ér véget nyilvánosan, mint ahogyha ez a rítus elmarad. Miért? Talán a szószékről könyörögve az egész istentiszteletet megszentelni, a népet megáldani és Istennek hálát adni a közös istentisztelet elején és végén nem nagyszerűbb és nem illőbb a szertartás komolyságához, mint nemcsak elhagyni ezt, de még gonoszul vádolni is azokat, akik így tesznek?

Végül az egyház épülése azt kívánja meg, hogy a nyilvános istentisztelet minden egyes részében, amennyire csak lehet, legyen ugyanolyan színvonalú és hallgatóságának a bölcsességben való előrehaladásával és szellemi odafigyelésével arányos. Nálunk pedig bizony, ha ezt a rítust elhagyjuk, az egyház épülését nehezen kereshetjük és várhatjuk az énekekben, egyrészt mivel [10] a nép számára a szószékről adott nyilvános útmutatás és vezénylet nélkül a nép nem tudhatja, melyik zsoltárral dicsérje Istent, másrészt mivel a mi kántoraink és iskolatanítóiink, akik vezényletével az éneke általában belefognak, igen gyakran nem a megfelelő módon énekelnek a templomi gyülekezetben, vagy tudatlanságból, vagy pedig mert nem gondolnak bele a körülményekbe, hogy az adott helyen és időben milyen a dolgok állapota, hogy kik jöttek el az istentiszteletet meghallgatni. Végül a beszédekkel illetően áldás helyett gyakran átkozódnak, az éneket pedig úgy elhúzzák, hogy az istentisztelet nagy része ebben merül ki, elvéve az egyház útmutatásaitól az időt, úgyhogy a lelkészek igehirdetését vagy fennkölt szónoklatát unatkozva, a szükségesnél kevesebb haszonnal hallgatják.

Ám érdemes megnézni, és megfontolni Isten iránti tiszteletünkben, amit ez ellen fel szoktak és fel lehet hozni. Először is azért ítélik el a fentebb bemutatott szertartást, mert híján van őseink példájának, és nyilvánvalóan elveti a régről elfogadott megszokást. Igazából egész istentiszteletünknek észszerűnek kellene lennie, a szertartásnak pedig a Szentírásón kellene alapulnia, s az abból vett példákkal kellene alátámasztani azt. Mégis a jelenkori megszokás oly távol áll ettől, hogy eszünkbe kellene jutnia, hogy inkább ez az, ami Isten ellen való, az istentiszteleten résztvevőknek pedig haszontalan (amennyiben megcsúfolja az isteni rendet és ellentmond neki, s azzal nem-

csak hogy nem törődik, de még konokul vissza is utasítja), ezt maga Krisztus mondja ki.

Miként az állam igazgatásában is a törvényeknek nem pusztán a megszokásra, hanem az ésszerűsége is kell támaszkodniuk, úgy az istentisztelet minden részét és szertartását is a Szentírás gyakorlatának kell beosztania. Mindazáltal nem is kárhozzátjuk önmagában, mint valami rosszat, ezt az általunk az imént leírt szertartást, csak épp ne tukmálják rá holmi megdönthetetlen bölcsességgként azokra, akik jogosan jobbat tudnak és akarnak követni. Mint ahogy az előbbi jósága miatt ezt az utóbbit sem kell érvényteleníteni, hiszen a jóság fokozatai között miként a jobb megelőzi a jót, attól még azonban nem teszi azt rosszra. Ebből látható, hogy a botrány nem annyira a korábbi rítus elhagyásából és a későbbi követéséből adódik, mint az említett megszokás erőltetéséből, mivel az a szertartás, melyet a botrány okozójának tartanak, minthogy nem bűn, mely másokat megfertőzne vagy a jótól elvonna, hanem a Szentírás alapján és annak példáira támaszkodó rend. Botrányt nem okozott, hanem számára okozták azt, hiszen nem tarthatják vissza az igazságot azokról, akik az igazság Istenét akarják szolgálni.

Ha valaki azt mondja erre, hogy azon szertartás nélkül is megfelelően el lehet végezni az istentiszteletet, és azért nem szükséges azt bevezetni, arra azt felelem, hogy el lehet ugyan, de a Szentírás parancsa köt minket, hogy ne csak azokat a dolgokat végezzük el az istentiszteleten, ami a legszükségesebb az üdvösséghez, hanem azokat is, amiket Isten törvénye szerint a szépség és az épülés megkívánnak. Már pedig ez a mi rítusunk a Szentírásnak megfelelően az egyház illő rendjét és épülését mutatja, jobban, mint a korábbiak, ha nem épp egyedül ez; hiszen a megáldott istentisztelet és a gyülekezet szokásos tevékenysége az elején és a végén nem egy idegen irányításával zajlik, hanem az vezeti, akire ennek elvégzése Isten által rábízott.

Azzal vághat vissza valaki, hogy az Ótestamentumban az ének vezetése a gyülekezetben a kántor és nem a pap dolga, és ezért most sem szabad másként cselekednünk. Erre pedig azt felelem, hogy azok a kántorok egyrészt tudósok és próféták voltak, másrészt Lévi törzseből származtak, akik a papi tisztet gyakorolták, miként kitűnik e helyekből: 1Krón. 23:2.3.4, 25:2.3.5.6.7; 2Krón. [11] 20:19.20; 29:25.26.27.⁴² A

42 És össze-gyűjté az Izraelnek minden Fejedelmeit, a' Papokat-is és a' Lévitákat. És meg-számláltatának a' Léviták, harmincz esztendőös fiútól fogva és fellyebb: És lön azoknak száma az ő fejek szerint, a' férfiaké harmincz-nyolcz ezert. Ezek közül a' Jehova Háza munkájának gondviselésére valának huszon-négy ezren, és az Igazgatók és Birák hat-ezren. (1Krón. 23:2.3.4)

Az Asáf fiai közül vala Zaccur, Jósef, Nethánia, és Asarela. Az Asáf fiai, az Asáf keze mellett, ki prófétál vala a' Király keze szerént. Jéduthunból, a' Jéduthun fiai: Gedáliás, Tzéri, Jesája, Chasábia, Marthia, hatan az ő atyoknak a' Jéduthunnak keze mellett cziterával, ki prófétál vala a' Jehovának tisztelésére és ditsérésére. Mind ezek Hémán fiai, ki a' Király Nézője vala az Isten Beszédiben a' szarunak fel-magasztalására: és ada az Isten Hémánnak tizennégy fiakat, és három leányokat. Ezeknek mindnyájan az ő atyjoknak keze mellett valának az éneklésben; a' Jehova házában, czimbalmokkal, lantokkal, és

mi kántoraink viszont nem sorolhatóak sem a papok, sem a próféták, sem az egyház tudósai közé. Ezért méltán a visszájára fordítható ez az érvelés, hogy az Ótestamentum tudósainak és prófétáinak a helyébe az Újtestamentumban az Ige szolgálói léptek és nem mások. Stb.

Csengeri István

Ugyanabban az évben, 1671-ben a megüresedett teológiai katedrát a kurátorok közös óhajából Dézsi Márton kézdivásárhelyi lelkésznek ajánlották fel, aki november 28-án, Bocskai István báró megtisztelő jelenlétében mondotta el nyilvános székfoglaló beszédét. Hatalmas tudással rendelkező férfiú volt, és húsz hosszú esztendőn keresztül végezte kétségkívül Isten ajándékából szent feladatát. Közben sokat kellett túrnia a féltékeny testvérektől,⁴³ ugyanis tanárát, Johannes Coccejust követvén sok, korábban a Szentírásban meg nem figyelt témát adott elő tanítványainak. Ők pedig ezeket a dolgokat vagy nem értették eléggé, vagy kevésbé óvatosan fogalmaztak azokkal kapcsolatban, s így terjesztették mindenfelé a prédikációkban, amivel ürügyet szolgáltatottak a férfiú bevádolására.

Főleg 1672-ben és a rákövetkező évben hurcolták meg,⁴⁴ s arra kényszerítették, hogy perben feleljen a vádakra, ahol is ellenfeleinek inkább sokasága és nagy hangja gyűrte le, mint észérveik. Radnóton arra ítélték, hogy egyszerűen hagyjon fel az iskolai oktatással, a lelkészi hivatást viszont végezheti, de azzal a megkötéssel, hogy tartózkodjon azon dogmák hirdetésétől, melyekkel eddig nehézségeket okozott. A lelké-

cziterákkal, az Isten házának szolgálattjára, a' Királynak, Ásáfnak, Jéduthunnak, és Hémánnak kezei szerént. Volt pedig azoknak száma sz ő attyokfiaival, kik tanúltak vala a' Jehovának énekében, minden tanító két-száz nyólcvan-nyólc. (1Krn. 25:2.3.5.6.7)

És fel-kelének a' Léviták a' Keháthiták fiai küzül, és a' Coráchiták fiai közzül, hogy ditsérnék a' Jehovát az Izraelnek Isteneit, felette nagy szóval. És idején fel-kelének reggel, és ki-menének a' Thékoa pusztájára: És mikor ők ki-mennének, meg-állá Jósafát, és monda: Hallgassatok-meg engem Júda és Jerusálemnek lakosi: Hidgyetek a' Jehovában a' ti Istenetekben, és meg-erössítettetek: Hidgyetek az ő Prófétaiban és jó szerentsések lesztek. (2Krn. 20:19.20)

És elő-állítá a' Lévitákat a' Jehova Házában czimbalmokkal, lantokkal, és cziterákkal, a' Dávidnak, Gádnak, a' Király Nézőjének, és a' Náthán Prófétaának parantsolattja szerint: mert a' Jehova által volt a' parantsolat; az ő Prófétaí által. Elő-állának azért a' Léviták a' Dávid szerszámmal, a' Papok-is a trombitákkal. És monda Ézéchiás, hogy áldoznák meg az egészlen-égő áldozatot az oltáron, és az időben mellyben el-kezdődék a' Jehovának éneke, és a' trombiták, Dávidnak, az Izrael Királynak szerszámi által. (2Krn. 29:25.26.27)

43 Pápai itt a Sárospatakról Gyulafehérvárra menekülő professzorokra: Buzinkai Mihályra és Póssaházi Jánosra utal. – P. SZATHMÁRY K. 1868. 88–89.

44 1673 júniusában Dézsi Márton mellett Csernátóni Pált és Pataki István kolozsvári tanárt, valamint Hunyadi Pál enyedi lelkészt is a radnóti zsinat elé idézték. – P. SZATHMÁRY K. 1868. 90–96.

szeknek ez a kemény ítélete azonban a fejedelmi törvényszék elé került, ahol azt kegyesen elengedték,⁴⁵ és a férfiú megmaradhatott hivatalában.

1678-ban a fentebb említett Nadányi János professzort a fejedelemtől lázítással vádolták be, azzal, hogy a fejedelem ellenfeleit segítette, és rossz tanácsokat adott nekik.⁴⁶ Helyébe a szent nyelvek és a logika oktatására a híres Kolosvári Istvánt⁴⁷ választották meg.

A fentebb említett igen művelt Csernátoni Pál⁴⁸ halála, mely a híres kollégiumra oly nagy csapást jelentett, 1679 februárjában következett be gutaütés miatt, akit az elhunyt néhai tanítványa, Pápai Páriz Ferenc ekként siratott:

Hát csakugyan meghalsz, s kezeid Léthének⁴⁹ adod már?
 Az utókor téged visszasír.
 Még ha meg is halsz Pál, te örökkön örökké élsz, ki
 Jótetteiddel tündökölsz,
 Mindig a nemmulók seregét kereséd, te hiába
 Halsz most, a híred égisz ér.
 Hű bíránk, Múzsánk, tudományunk hogy sose vesszen,
 Te örökké híven őrködöl.
 Bölcsesség éltet, Múzsák róják az egekbe
 Nevedet, dalolják híredet.
 Méltán és jogosan nyeri fáradozásod e díjat,
 Küzdelmed illő bére ez.
 [12] Túl vagy a versenyeken, poron és verítéken, a sáron,
 A győzelem mégis tiéd.
 Végigszelte a természet vizeit, siker érte
 Minden tudós hivatásodat,
 Mikben zsenge korodtól sápadtál szakadatlan,
 Termése meglelt jókoron.

45 Bethlen Miklós szerint Csernátoni Pált Bethlen János, Dézsi Mártont Kapi György, Pataki Istvánt pedig Bánffy Dénes támogatta szavazatával, ki-ki a maga egykori alumnusát. – BETHLEN M. 1955. 262.

46 Lapszéljegyzetben: *Így kiesett abból a kegyből, hogy az udvarban nagy befolyással bírt, s hivatalából is.*

47 Lapszéljegyzetben: *1685-ben a kiváló Kolosvári István professzor a magas Fejedelem és az evangélikus rend határozatából követségbe indult a felséges Brandenburgi Frigyes Vilmos választófejedelemhez, valamint az orániai herceghez és Belgium nagyhatalmú szövetséges rendjeihez.*

48 Lapszéljegyzetben: *Az említett Csernátoni professzor jól felszerelt könyvtára a kollégium nyilvános könyvtárához került, és annak részévé vált.*

49 A görög mitológiában az alvilág egyik folyója, az ókori hiedelmek szerint a holt lelkek azért ittak Léthé vizéből, hogy elfeledjék földi életüket.

Hagyjuk mind, mi magánügy, többet adál te a
 Köznek, közös kincs mindahány,
 Ültetél te magot, s termését bőven, örömmel
 Learatta azt az ifjúság,
 Kik Kolozs és Nagyenyed földjén azután figyelemmel
 Nem szűntek rajtad csüggeni.
 Így lettél fejedelmek hű vendége; e kegyben
 Volt részed is bőségesen.
 Egyformán szeretett, ki diákként ült a padokban,
 S ki tréfamestert hallgatott.
 Minden lelkesített, tele voltál gondolatokkal,
 Valóra vált sok fényesen.
 Restség orvosa, nem szívelt az üresfejűeknek,
 Tudósok atyja, pártfogónk,
 Hosszú életet érdemlesz, de ma mégis elárvul
 E hely, kiálts hát búcsúsót,
 Múzsák őre te, itt fekszel hát, és nemes Atlasz,⁵⁰
 Nem tartod, ím az őrhelyed,
 Fekve pihenj puha földben, s hidd, átvesszük a strázsát,
 Tanítva híven öröködjünk.

Miután az ő katedrája a nevelővezetői állással együtt megüresedett, a fejedelem és a kurátorok közös határozata alapján Pápai Páriz Ferencnek, az orvostudomány doktorának adták azt 1680. január 4-én. E napon a méltóságos Bethlen Miklós és a tisztelendő Tofeus Mihály püspök ünnepélyesen beiktatták őt hivatalába, a természettudomány, a történelem és a görög nyelv oktatását bízták reá.

Miután Isten akaratából négyen elhunytak mind a főkurátorok, mind a kurátorok közül, a következő jeles férfiakat választották meg a helyükbe: Keresztesi Sámuel, Fehér vármegye főispánját, Lázár Imrét, Marosszék főkirálybíróját, Pekri Lőrincet, Fehér vármegye [13] későbbi főispánját és Bethlen Sámuel, Küküllő vármegye főispánját.

A fentebb méltatott Dézsi Márton halála nem sokkal később következett be.⁵¹ Ő maga becsületes, de nem oly előkelő szülőktől származott,⁵² s a tőlük örökölt jámbor buzgalommal tanult honi iskolájában, Désen. Ez a hely az errefelé szétszóródott szki-

50 A görög mitológiában az óriás, aki a vállán tartja a földet.

51 1691-ben.

52 Apja segesvári kádárlegény volt, anyja sárospataki származású jómódú, de rang nélküli családból származott. – BOD P. 1982. 299.

ták ma is álló emlékművéről híres.⁵³ Miután jól megalapozta tudományos ismereteit (melyekbe itt kóstolt bele először, és vágyva vágyott bővebb ismeretek megszerzésére), támogatói, elsősorban Pápai Páriz Imre⁵⁴ tanácsára és segítségével, aki akkoriban a dési egyház lelkésze és a környező egyházak esperese volt, egyenesen a híres sárospataki iskolába sietett. Ott újonnan jötként, új küzdőtérén vélte magát, és oly nagy kedvvel végezte tanulmányait, hogy kortársait megelőzve néhány igen sikeres év alatt célhoz ért, úgyhogy a küzdelem után már csak a koszorú várt rá.

Feljebbvalói döntése alapján katedrát kapott, majd tanszéket, és mindazt a tudást, melyet hű tanáraitól magába szívott, most nyilvános javadalmazással, nyilvánosan kezdte el oktatni az ifjaknak, egyrészt a rendes osztályokban, másrészt báró Bocskai István udvarában, három mostohafiát, a Klobusitzky fiúkat⁵⁵ tanítván. S midőn ez a Désen ültetett, Sárospatakon öntözgetett csemete szépen felcseperedett támogatója gazdag adakozásából, méltónak találtatott, hogy külföldre utazzon, s világot lásson, s megpróbálkozzon más tudományokkal is.

Hollandiába érkezett tehát, a híres leideni egyetemre, és ott főként hamisítatlan teológiát hallgatott olyan kiváló professzoroktól, mint Johannes Coccejus, aki mellett négy évet töltött el. És nem hiába végezte el ezt nagy lelkesedéssel, hiszen hazájának nagy hasznára volt, miután hazatért.

Sok helyen megfordult, és először Kézdivásárhelyen lelkészkedett, majd itt, a híres nagyenyedi kollégiumban több mint húsz éven át⁵⁶ oktatta nagy sikerrel a hittudományt. Ugyanilyen lelkiismeretesen bocsátotta szárnyaira hallgatóinak nagy seregét Magyarország és Erdély minden részébe, mígnem hitestársát elveszítvén, az özvegyi léttől és az örökös bankódástól megtörve, elcsigázva és legyöngülve 1691. július 24-én déli 12 órakor, mikor a nap útjának tetőpontjára hágott, közösségünk napja az igazság ama napjához tért meg szelíden, kit mindaddig tanulmányozott. Hosszabb életre volt méltó, és hatalmas űrt hagyott maga után.

1692. január 26-án a kiváló Enyedi István, a marosvásárhelyi egyház lelkésze, akit jámbor emlékezetű elődje a halálos ágyán utódjaként nevezett meg, s akit a tordai országgyűlésen a tekintetes református rendek és a kurátorok is megszavaztak, ünnepléses székfoglaló beszédét megtartva a teológia professzorává lépett elő.

53 Pápai idejében még állott szülővárosában, Désen, az óvári templom tornyába elhelyezett latin nyelvű emléktábla. A legenda szerint a város nevét a Deus szóból eredeztetik. Az emléktábla feliratát Pápai önéletrajzában (*Vitae meae cursus*) is lejegyezte: Hunnus de Scithicis digressus edibus hospes/Pannoniae glebam transfert huc granien et undam/ter clamans Deus hac liceat tellure potiri/Desiamque Dei dixit de nomine Terram. 1578. Az 1578-ban állított emléktábla felirata a Pannóniai ének egyik strófájának talán legrégebbi latin nyelvű változata volt, a templom tornyát 1938-ban lerombolták. – KONCZ J. 1892. 388; ENTZ G. 1942. 4.

54 Pápai Páriz Imre (1618–1667) Pápai Páriz Ferenc apja.

55 Pál, Ferenc, András – Klobusitzky András és kömlei Török Kata fiai.

56 1671–1691 között.

1690-ben néhai tekintetes és nemzetes Kendeffy Gábor özvegye, tekintetes és nemzetes Daniel Borbála, hogy a szegény tanulók helyzetén könnyítsen, egy negyvenes hordó bort és tíz köből búzát, 1691-ben szintén ugyanannyit küldött, 1692-ben pedig ugyanerre a célra 30 forintot.

[14] 1690-ben méltóságos Kapi Anna, méltóságos Macskási Boldizsár felesége egy kazal⁵⁷ búzát hozatott a kollégium három professzora számára, amely cséplés után 240 mérő⁵⁸ búzát adott ki.

A kiváló Dézsi professzor a halálos ágyán a kollégium könyvtárának fejlesztésére szánt pénzt, melyről életében ő gondoskodott, meglehetősen sietve és zavarosan adta át kollégáinak, körülbelül 500 forintot.

1693-ban a tekintetes és nemzetes Petki Nagy Pál 100 mérő búzát adományozott a kollégium számára.

Ugyanabban az esztendőben a méltóságos és nagyságos Kemény János ugyanannyit hozatott.

Szintén abban az évben a kitűnő férfiú, Ölyvesi Balázs, aki 21 esztendőn át a felséges Apafi fejedelem udvari kántora volt, nőtlen, a nagyenyedi kollégium egykori alumnus diákja, a halálos ágyán végrendeletében a mondott kollégiumra hagyott 100 forintot, melyet a professzorok a könyvtár gyarapítására fordítottak.⁵⁹

1694 októberében méltóságos magyargyerőmonostori báró Kemény János hozatott a kollégium számára 200 véka tiszta búzát. Ez a hős férfi méltóságos feleségével, Teleki Annával együtt, ki Isten házáért egyedülálló buzgalommal áldozott, támogatás gyanánt elhatározta (amit a későbbi nemzedékekre is ki kívánt terjeszteni), hogy a mondott kollégium számára gerendi⁶⁰ birtokán levő búzafieldjei termésének egyhuzadát híven átengedi, ami általában háromszáz kévére rúgott. S akármennyi volt a termés, a patrónusok parancsára ezt mindig megadták az iskola szegény diákjai számára, különösen pedig a református lelkészek után maradt árváknak, kik nagy szegénységben nevelkedtek; kezelését és kiadását a kollégium igazgatójára és a professzorokra bízta.

Később a kollégium kincstárát gazdagította (melyet teljes egészében az igazgató felügyelt) az a száz magyar forint, amelyet tekintetes és nemzetes Kendeffy Gábor özvegye, a fentebb méltatott nagylelkű patrónusunk, az igen nagylelkű és jámbor vargyasi Daniel Borbála hagyott rá végakarataiban.

57 Nagyméretű, téglalap alapú, tetőre rakott csépeletlen búzarakás. – BOGDÁN I. 1987. 107.

58 Régi űrmérték, 1 mérő = 23,28 kg. A 240 mérő búza megközelítőleg 5 587 kg-ot jelentett. – BOGDÁN I. 1987. 98.

59 Ölyvesi Balázs saját könyveit szintén a kollégium könyvtárának adományozza. – VITA Zs. 1983. 27; Erdélyi könyvesházak. II. 1991. 122–129.

60 Aranyosgerend 1629-től Kemény-birtok volt.

Nem sokkal később, 1695-ben a román nemzetiségű Mezei István, aki sokáig tanult itt (a származása ismeretlen), jámbor és jóra való ifjú, mikor éjjel a hálóteremből az illemhelyre igyekezett, a lépcsőn leesve a nyakát törte, és a kollégium őre talált rá kora reggel már kihűlve. Az ő ágyában a vánkosi közé rejtve találtak hetven magyar forintot, amelyet a professzorok egybehangzó döntése alapján a kollégium könyvtárának gyarapítására a kincstárban helyeztek el.

Ugyanabban az esztendőben szintén erre a célra adományozott nyolcvan forintot [15] mély hittel nemzetes szabadkai Kis Erzsébet asszony, nemzetes Püspöki Péter Fehér vármegyei főbíró felesége. Titokban tette ezt férje fukar természete miatt, amikor azonban férje tudomást szerzett felesége törekvéséről és a dicsőség iránti eme vágyáról, ő is elhatározta magát, és az 1700-as évben fogadalmi ajándék gyanánt száz magyar forintot fizetett ki, hogy annak jövedelmét, a tíz százalékos kamatot, tudniillik tíz forintot egy iskolai növendék számára a kollégium tanárai osszanak ki. Ez azonban nem sokáig tartott, mivel az igazgató gondatlansága miatt ez a kamat a többivel együtt elenyészett.

Ekkoriban történt, tudniillik 1696-ban, hogy a méltóságos római szent birodalmi gróf Teleki Pál tanulmányok végzése és tapasztalatszerzés céljából (hisz az utóbbi az élet tanítómestere) külföldre készült, és Németországba utazott. Berlinben, a Brandenburgi örgrófság fővárosában és a választófejedelem székhelyén tartózkodott, hogy Frigyes fejedelem fényes udvarát (ki később Poroszország királya lett), magát a fejedelmet, minisztereit, egyházát és egyházi rendjeiket, szokásaikat közelebbről és alaposabban megismerje, s őket felkeresve üdvözlje. A sok művelt fő között pedig ott volt a felséges választófejedelem udvari papja, egy megismerésre méltó férfiú, kiváló filológus, derék teológus és ékes szavú hitszónok, Daniel Ernst Jablonski is, azon cseh származású áttelepültek leszármazottja, akik II. Ferdinánd véres csehországi üldözése elől menekültek el;⁶¹ megjelent írásaival nagy hírnévre tett szert, s éppen akkor egy egyetemes egyháztörténet megszerkesztésével foglalatoskodott. Az egyház történetét az ötödik századtól kutatta, annak főbb szereplőivel, s a reformációt részletesen tárgyalva. Új vendégének, az erdélyi magyar Teleki grófnak elpanaszolta, hogy jóllehet minden más népnél rendelkezik a reformáció kezdeteire és annak kibontakozására vonatkozó adatokkal, egyedül a magyar reformációról van híján ezeknek, olyannyira, hogy semmiféle feljegyzést, sem kiadott művet nem tudott mindeddig megszerezni az itt létesült evangélikus egyházakról, melyek pedig számosak, s arról sem, hogyan és kik által gyarapodtak. Ezért erősen kérte vendégét, a gróft, hogy segítsen neki jámbor vállalkozásában azzal, hogy őt (ki szeretné e munkát folytatni, de egyelőre a sö-

61 II. Ferdinánd 1629-ban kiadott *Edictum restitutionis*a miatt Jablonski édesapja, Peter Figulus még gyerekként Csehországból Lengyelországba menekült, majd később 1649-ben Comenius leányát vette feleségül, így Jablonski Comenius unokája volt. – PÁPAI PÁRIZ F. 2004.

tétben tapogatózik) olyan tudós férfiakhoz irányítja, akik jelenleg Magyarország történetével, de elsősorban annak egyháztörténetével foglalkoznak. Természetesen illő módon levélben kérné fel majd őket e feladatra. Erre Teleki gróf azt válaszolta, hogy fiatal korából fakadóan nem ismeri elég jól a magyar tudósok munkáit, mindazáltal úgy véli, hogy a kollégium professzorai közül Pápai Páriz Ferencet és Enyedi Istvánt kellene levélben megkeresnie minél előbb, s tőlük kérhetné e jámbor és hivatali kötelességükhöz tartozó kérés teljesítését. Jablonski ezt meg is tette, haladéktalanul levelet írván mindkettőjüknek, amint itt következik:

1.

[Berlin, 1696. július 16.]

Daniel Ernst Jablonski, a felséges Brandenburgi Választófejedelem udvari papja Pápai Páriz Ferencnek, az Enyedi Kollégium nyilvános tanárának üdvözlétét küldi.

Mindenekelőtt merészségem és vakmerőségem miatt kellene tisztáznom magam előtted, jeles férfiú, [16] hogy ismeretlenül megkeresni és zavarni merészellek Téged, kire oly felelősségteljes tennivalók nehezednek, hogyha az ügy jelentősége és tudományodba vetett bizodalom nem állna mellettem.

Tudniillik néhány jámbor és tudós férfiú éppen a szláv egyházak történetén dolgozik, és mindüknek az az óhaja, hogy Magyarország, Erdély és az úgynevezett Szlavónia [a mai Észak-Horvátország] egyházainak történetét is belefoglalják. Olyan, aki e hatalmas terület áttekintésére alkalmas lenne, rajta és tiszteletre méltó kollégádon, Enyedi Istvánon, a teológia professzorán kívül, senki nem jut eszembe (kollégádnak már írtam erről bővebben, és kérve kértem, hogy mondja el kiválóságodnak a leírtakat), ezért kérek, ti gyürkőzzetek neki Isten segedelmével, szorgalommal felvértezve e roppant munkának.

Orvosi hivatásod nem fog ebben akadályozni, sőt talán emlékszel, hogy inkább orvos volt az, aki elszánta magát, hogy a születőben levő kereszténység törvényeit hirdesse, az apostolok küzdelmeit elbeszélje, és az apostoli egyházak kezdeteit írásban megörökítse,⁶² hogy kiváló példájával a te jámborságodat is lángra lobbantsa. Ám ki ne tudná, hogy később is az orvosok mind az egyházi, mind a világi történelmet ragyogó értelmükkel világították meg? Az ő nyomukba léphetnél Te is, ha úgy akarod, és hogy akard, az egyház nevében kérem.

Isten és az ő legszentebb kegyelme legyen Veled, családdal és egyházzal.

Kelt Berlinben, 1696. július 16-án.

⁶² Utalás Lukács evangélistára, akinek eredeti foglalkozása orvos volt. L. Pál apostol utalását Lukács foglalkozására a kolosséiakhoz írt levelében (Kol 4:14): „*Salutat vos Lucas, medicus carissimus*” (Köszönt titeket Lukács, a szeretett orvos).

2.

[Berlin, 1696. július 15.]

A nagytiszteletű, híres és tudós Enyedi Istvánnak,
a szent teológia professzorának Daniel Ernst Jablonski üdvözlétét küldi.

Jóllehet a távolság elválaszt, mégis a közös hit és a testvéri szeretet összeköt minket, így talán nem fogsz rám neheztelni, nagy tiszteletre méltó férfiú, hogy ismeretlenül, mint ismeretlent megszólítani bátorkodtalak, hisz híred által errefelé is ismert vagy és Jézusban igen kedves testvérünk. Halld hát röviden az okát. Egy egyháztörténet szükségességét és egyszersmind hasznosságát minden jámbor és értelmes ember könnyen elismerheti. Ezért hát a kereszténység kezdeteitől fogva Isten egyháza kiválóságainak nem kis gondja volt arra, hogy Krisztus nyájának sorsát feljegyezzék, és az utókornak híven továbbadják. A mi Lengyelországunkban is akadtak, akik ezt a szívkön viselték: századunk közepén Andrzej Węgierski, ki az egyházzal kapcsolatban ezen a néven sok érdemet szerzett, s a szláv egyházak történetét megírta.⁶³ Hanem mivel ez csak századunk ötvenedik évéig terjed, és olykor a korábbiakban is időnként kevésnek tűnik, akadt néhány jámbor férfiú (csekélységem is úgy vélte, becsületére válik, ha közéjük áll), akik Isten iránti tiszteletükben elhatározták, hogy a szláv egyház történetét a kezdetektől fogva újra kidolgozzák; ahol Węgierski hiányos, ott kiegészítik, és folytatják munkáját e század végéig. Ezen fáradoznak tehát tudós férfiak Lengyelország és Litvánia különböző területeit felosztva egymás között.

Am miközben ezt tervezgettük, még jó időben eszünkbe jutott, hogy könyvünk nem felelhet meg a címében ígérteknek, miszerint a szláv egyházakat mutatja be [17], amíg a mai Szlavónia [Észak-Horvátország], sőt Magyarország és Erdély történetét is nem tartalmazza. Nagyon is jól tudjuk persze, hogy a szláv népek mind eredetükben, mind nyelvükben különböznek a magyaroktól. Mégis több minden azt igazolja, hogy az egyházak ügyében közös a sorsuk.

Először is országaitoknak földrajzi fekvése az, ami emellett szól. Ugyanis azt kell mondanunk, hogy nem csak szomszédai vagytok a szlávoknak, hanem inkább tőlük körülvéve helyezkedtek el: délről a szorosabb értelemben vett Szlavónia [Észak-Horvátország] határol titeket, nyugatra Bohémia [Csehország] és Morvaország, északra és

63 Andrzej Węgierski egyháztörténete három kiadásban is megjelent: *Systema historico-chronologicum, Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, praecipuè, Poloniae, Bohemiae, Lituaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae, etc. distinctarum*, Trajecti ad Rhenum, 1652; *Libri quattuor Slavoniae reformatae: Continentes Historiam ecclesiasticam Ecclesiarum Slavonicarum, imprimis Polonicarum, Bohemicarum, Lithuanicarum, Russicarum, Prussicarum, Moravicarum, &c. Ab Apostolorum tempore usque ad nostra tempora...*, Amsterdam, 1679, ennek fakszimile kiadása 1973-ban Varsóban jelent meg Tazbir Janusz előszavával *Libri Quattuor Slavoniae Reformatae* címen. Művében egyaránt tárgyalja a lengyelországi kálvinista, illetve az ottani socinianus egyház történetét.

keletre pedig Lengyelország. Tehát mivel mintegy körülölelünk benneteket, mihozáánk tartoztok mindkét országotokkal [Magyarország és Erdély], s népeinket oly szoros kötelékek fűzik egybe, hogy még királyt is adtatok a lengyeleknek, és kaptatok is tőlük. Úgyhogy nem lenne helyes a szláv egyház történetéből kihagyni titeket, akiket mindenünnen szlávok vesznek körül, s akik Szlavóniát [Észak-Horvátországot] bírjátok.

Másodszor még súlyosabban nyom a latban az, hogy szlávok és magyarok ugyanazt a keresztény és evangélikus egyházat alkotjuk (amiről épp beszélünk). Ennek sorsa és hanyattatásai közösek, miként megtapasztaltuk (a mennyei fény ugyanazon sugara ragyogja be mindkettőt, s ugyanazon viharok tépik is őket), ezért hát helyesnek látszik, hogy az egyház történetébe ezek az események mind belekerüljenek.

Hozzájön még az is, hogy a történelem Krisztus szláv földjén nemcsak tiszta búzát, de gyomot is terem. Hallottam, hogy az antitrinitáriusokat, akiket Itália immár kivetett magából, nemrégiben Lengyelország és Magyarország vette pártfogásába, és még mindig támogatja őket. Ez a szekta most kezd elharapózni még a messzi Belgiumban és Britanniában is, ha részletesebben bele akarunk menni ezek történetébe. Ugyanis úgy emlékszem, hogy eddig ezek históriája nincs még megírva,⁶⁴ sőt a magyar egyház története sem, amit pedig Otrókócsi Origines Hungaricae című művének⁶⁵ bevezetésében ígért. Tehát vagy nem jelent meg, vagy ha még meg is jelent, e férfiú tőlünk való kitérése⁶⁶ után nem hinném, hogy ne lenne részrehajló.

Ezek az okok indítottak (hogy a többitől ne is beszéljek), tiszteletre méltó Uram, hogy vállalkozásunk tervét eléd tárjam, s hogy Téged, és akit még a tieitek közül Isten arra sarkall, hogy ezen igen hasznos munkában részt vegyen, meghívjalak e feladatra. Ugyanis a Jóisten köztetek egyházának oly emlékezetes színterét adta, hogy gondatlanságunk nem tudná magát mivel menteni, ha túrnénk, hogy az isteni jószág, hatalom, igazságosság és igazság oly jelentős emléke örökre feledésbe merüljön.

Egyébiránt pedig olyan módszer szerint gondoltuk haladni, hogy először a kereszténységre való megtérés eseményeit és az isteni igazság tanúit írjuk le szépen sorjában

64 Az erdélyi unitáriusok egyháztörténetét a 18. század második felében Kénosi Tőzsér József (1708–1772) és Uzoni Fosztó István (1729–1778) foglalták össze, latin nyelven. A kéziratban maradt egyháztörténetet 1930-ban Márkos Albert (1878–1949) magyarra fordította, nyomtatásban 2005-ben, illetve 2009-ben jelent meg. – KÉNOSI TŐZSÉR J.–UZONI FOSZTÓ I. 2005–2009.

65 OTROKÓCSI FÓRIS Ferenc, *Origines Hungaricae; Seu Liber, Quo Vera nationis Hungaricae Origo & Antiquitas e Veterum Monumentis & Linguis praecipuis panduntur: Indicato hunc in finem fontem, tum vulgariū aliquot Vocum Hungaricarum, tum aliorum multorum Nominum, in quibus sunt: Scythia, Hunnus, Hungarus, Magyar, Jász, Athila, Hercules, Ister, Amazon &c.* Opus hactenus desideratum (...), Franeker, 1693. (RMK III. 3797.) *A magyarok eredete*; a magyar összehasonlító nyelvészet egyik alapvető munkája.

66 A gályarabságot szenvedett református lelkész 1694-ben áttért katolikus hitre. – KNAPP É. 2006. 204.

századról századra, végül pedig a reformáció korát. Innentől évente rögzítenénk az egyház történetét, és részletesen elbeszelnénk, mi történt minden egyes esztendőben egész Lengyelországban és a környező régiókban. Az egyes egyházakat [18] illetően a híres férfiak folytatólagos történetét pedig a hozzácsatolt jegyzékek tüntethetnék fel. Ha esetleg Neked mégis valami alkalmasabb elképzelésed akadna erre, tiszteletreméltó Uram, kérlek, tudasd velünk, kész vagyok a jobbat elfogadni.

Ha abban a boldogságban részesülhetnénk, hogy megtudjuk, akad köztetek olyan, aki magára vállalja e fárasztó, de hasznos és az egyházra és annak alapítóira nézve dicsőséges munkát, az ő nevével a Magasságos nevét fogjuk dicsérni, és vállalkozásokat-hoz az ő bőséges áldását és hatékony támogatását fogjuk kérni. Az pedig a ti döntésekre lesz bízva, hogy művek saját és különálló kötetet alkosson, melynek a miénkhez nincs semmi köze, vagy pedig ha úgy akarjátok, lehetne A szláv Egyházak történetének II. kötete, tudniillik A Magyarországi, Erdélyi és Szlavóniai (a Száva és a Dráva közötti) egyházak története.

Ugyanígy arról is ti döntsetek, kérlek, hogy a nyomtatásról magatok kívántok-e gondoskodni, vagy minket bíztok meg azzal, hogy a későbbiekben mi teremtsük elő rá a szükséges anyagi eszközöket.

Élj egészségben immár, tiszteletreméltó Uram, s engem s az egyház általam neked bemutatott ügyét derűsen fogadd! Ha tehetek valamit érted vagy a tiedért, azt szíves-örömmel megteszem. Élj boldogul megint, s amit itt részletesen leírtam, kérlek, mondd el, légy oly szíves, tisztelendő kollégádnak, a híres Pápai Páriz Ferencnek (neki most csak röviden tudtam erről írni). Az Úr legyen a te lelkeddel!

Berlin, 1696. július 15-én.

Ezzel a levéllel együtt elérkezett az az alkalom, amelyre annyira várt a professzor és a Nagyenyedi Kollégium is, hogy e nagyhatalmú férfi⁶⁷ és vele a brandenburgi udvar közelébe férközhessen; így hát éltek vele: mivel Enyedi István hallgatott, Pápai Páriz Ferenc írta meg a válaszlevelet, teljesítve mindkettejük óhaját, amint itt következik:

⁶⁷ Jablonski 1691-től a brandenburgi választófejedelem udvari papjaként a lengyel és a magyar ügyek politikai szakértője volt. – NAGY G. 2008. 46.

3.

[Nagyenyed, 1696. augusztus 20.]

Üdvözlét a tisztelendő férfiúnak, Daniel Ernst Jablonskinak,
a felséges brandenburgi választófejedelem udvari papjának

Nagy és csekélységemhez nem méltó dicséretekkel illeszt engem, tiszteletre méltó férfiú, midőn váratlan (de annál kedvesebb) leveledben pusztán barátaim⁶⁸ egyszeri ajánlásából ismerve engem nem csupán megszólítasz, de még részt is osztasz csekélységemnek azon a területen, amelynek bemutatására kiváló férfiak vállalkoztak. Régi szégyene ez népünknek, sokak jogos panasza, amit többek között Johannes Laetus sem hagyhat szó nélkül *Történetének*⁶⁹ az olvasóhoz intézett általános bevezetőjében, ahol felhánytorgatja, hogy a magyarországi és a szomszédos erdélyi egyházak eseményeit feljegyezni eddig senkinek sem jutott eszébe. Mindazáltal kegyeletünk, mellyel az előttünk munkálkodóknak tartozunk, nem engedi, hogy azt higgyük, megfeledeztek kötelességükről, hanem valamelyest tettek ez ügyben, amit ráadásul nagyobb biztonsággal megtehettek, mint sok dolgot, amit ugyanők az evangélium vérszomjas ellenségeivel nem egyszer nyilvánosan vitázva megtettek. Csakhogy amit írtak, az a vészterhes időkben részint elveszett, részint ott lappanghat feledésbe merülve magánembereknél, illetve a történetírás iránt érzéketlen utódoknál.

Jómagam, amint Isten által a közügyekre méltónak találtattam, minden követ megmozgattam, hogy ezt a szembetűnő foltot népünkről legalább valamennyire lemossam, [19] s a mai napig nem szüntem meg azok hozzájárulását kérni, akiktől bárminemű segítséget remélhettem. Így a sok összegyűjtött adatból legalább egy valamelyes gyűjteményt készítettem, s ha nem éppen semmire, de nem túl sokra jutottam.⁷⁰ Bármilyen is legyen ez, kérések által lekötelve rajta leszek, hogy vázlataimat valamilyen rendbe szedve egységesítsem, és formába öntsem, és egészében a ti ítéletekre bízom, hogy belátásotok szerint munkátokba a megfelelő helyen beillesztétek. Reményeim szerint még ezen a télen el fogom küldeni hozzátok teológus hallgatóink révén, akik Isten segédelmével a ti odera-frankfurti egyetemetekre készülnek menni, ha valamely környékbeli szerencsétlen esemény meg nem akadályozza őket terveikben (hisz – amint mondják – üllő és kalapács között vagyunk itt).⁷¹

68 Teleki Pál, illetve ephorusa, Zalányi Boldizsár ajánlatára.

69 LAETUS Johannes, *Compendium historiae universalis, civilis et ecclesiasticae*, Lugduni Batavorum, 1643 c. művére céloz.

70 Pápai saját egyháztörténetére céloz, amely nyomtatásban *Rudus Redivivum seu breves rerum ecclesiasticarum... commentarii. 'Romlott fal építése avagy rövid egyháztörténeti magyarázatok'* címen 1684-ben jelent meg Szebenben. – RMK II. 1554.

71 Pápai a törökökre és az őket Európából kiűzni szándékozó Szent Ligára (Szent Szövetségre) utalt, amelynek Erdély nem volt tagja. A Bánságban épp akkoriban zajlott – a török hadakat vezető II.

Bárcsak Isten azt sugallaná a felséges Frigyes választófejedelemnek, méghozzá szóvivője és bizalmasa, a választófejedelmi tanács legfőbb elnöke, a kiváló Danckelmann úr révén, akit a mi Teleki [Pál] grófunk mint jámbor és emberséges férfit nekünk jó szívvel ajánlott, hogy (mivel hányattatásainkban és balsorsunkban itt nálunk a támogatóink megfogytak) református egyházaink és iskoláink jövőbeni reménységére és hasznára a frankfurti egyetemen az odaigyekvő diákjainknak valamelyes ösztöndíjat juttatni szíveskedjék. Ezáltal ebben a mi Nagyenyedi Kollégiumunkban a brandenburgi alapítvány, melyet egykor a dicső emlékü Bethlen Gábor fejedelem és felséges hitvese, Brandenburgi Katalin örgrófnő, János Zsigmond választófejedelem leánya kezdeményezett nagy sikerrel,⁷² egy efféle emlékezetes gyors segéllyel a Brandenburgi névre soha el nem múló, ragyogó dicsőséget hozna. Isten könyörüljön mirajtunk, s titeket is kíméljen meg épségben a bajtól állhatatosan a szenvedők vigaszára, a bajbajutottak reményét pedig őrizze.

Nagyenyeden, 1696. augusztus 20-án.

4.

[Berlin, 1696. október 7.]

A nemes, kiváló és tudós férfiúnak, Pápai Páriz Ferencnek, nagybecsű jóakarójának Daniel Ernst Jablonski üdvözlétét küldi.

Elmondani is hihetetlen, micsoda örömmel töltött el kedves leveled, miután tudomást szereztem arról, amit eddig értünk vagy inkább az egyház érdekében tettél, és tenni készülsz a továbbiakban. Ezért úgy véltem, illendő nekem is levelemben valamely kegygel az örömet viszonznom. Isten rábólintott terveinkre és kezdeményezéseinkre, s a választófejedelmi tanács legfőbb elnökének, a jámbor és kiváló Danckelmann úrnak azt sugallta, hogy óhajotokat kedvezően fogadja, s kegyesen megígérje,

Musztafa szultán és a keresztény hadak élén álló I. Frigyes Ágost szász választófejedelem között – a hetényi csata, amelynek döntetlenül végződő ütközete nem sokkal később, augusztus 27-én következett be. – SZAKÁLY F. 1990. 293.

72 Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin egybekelésakor (1626) György Vilmos brandenburgi választófejedelem, a fejedelemasszony öccse létrehozta az ún. brandenburgi alapítványt, amely porosz egyetemeken tanuló, két gyulafehérvári kollégiumi teológus növendék stipendiumát fedezte. 1696-ban III. Frigyes újabb ösztöndíjat hozott létre két-két vásárhelyi és kolozsvári diák számára. Mind a brandenburgi stipendiumot, mind a III. Frigyes által létrehozott ösztöndíjat a Berlinben székelő Mons Pietatis alapítvány igazgatósága kezelte. A hetven évvel korábban létrehozott brandenburgi alap időközben Erdélyben feledésbe merülhetett, tudniillik a 17–18. század fordulóján senki sem igényelte azt, ezért Pápai remek diplomáciai érzékkel kihasználta a kínálkozó alkalmat, hogy felelevenítse – mint tudjuk, sikerrel – az ösztöndíjak ügyét. – KONCZ J. 1888; SZINYEI G. 1862. 105; PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 73–74; KONCZ J. 2006. 382–385.

hogy elintézi, hogy azokat őfelsége foganatosítsa. Egyébiránt a lengyel és a litván diákok évente nyolcvan birodalmi tallért kapnak⁷³ őfelsége parancsára, s rajta leszek, hogy a tieiteknek is ugyanennyi jusson. Még annyi van hátra, hogy őfelségéhez hivatalos kérvényt kell benyújtatnotok (ezt ugyanis megígértem), és igen sokat lendítene a dolgon egy köszönetnyilvánítás Danckelmann úr részére az általa nyújtott segítségért, s az ő pártfogásába ajánlani az egész ügyet. Szeretném, ha mindez minél előbb megtörténne, s a többről Isten segedelmével magam gondoskodom.

Ami a mi egyháztörténeti művünket illeti, [20] jobb szeretném, ha a magyarországi egyháztörténet egészét minden részében rendszerezve Te írnád meg; ha az egyház nem részesülhet ekkora boldogságban, akkor kérlek, legalább azt a kevés adatot gyűjtsd össze, kiváló férfiú, ami a sokból fennmaradt, hogy gondoskodásod révén valami módon (akár úgy, ahogyan írtad, de biztosan) megőrződjenek. Mindez úgy történjék, hogy a mi munkánk ne legyen gátja a ti kezdeményezéseknek, hogyha netalántán Isten bábáskodó kegyelméből az adatok olyan tömegére bukkannátok, amely elegendő lenne az egész egyháztörténet rendszeres bemutatására. Mégis első sorban azt kérem, hogy amennyire csak lehet, Erdély és Magyarország református és más vallású (socinianus, anabaptista), régebbi és a közelmúltra vonatkozó egyháztörténete készüljön el az egyházak jelenkori állapotának leírásával egyetemben.

Az pedig igen örömdetes volna, ha fáradozásaid révén egyházatok szertartáskönyveihez, valamint azokhoz, amelyekből rendtartásokat és tanítási elveiteket alaposabban meg lehet ismerni, hozzá lehetne férni, akár nyomtatásban, akár az én költségemre másolatban, melyek történeti munkátok olvasói számára kellő felvilágosítást adnának. Keresetlen ösztönözésemet, amellyel szólok hozzád, kérlek, bocsásd meg, s azt kérem, hogy te is ugyanilyen nyílt légy velem szemben, amilyen én vagyok a te irányodban. Isten veled, és tisztelendő kollégáidnak, kérlek, kívánj nevemben jó egészséget.

Kiváló neved örök tisztelője:

Daniel Ernst Jablonski

Berlin, 1696. október 7-én.

Miután ez a levél rendben megérkezett, egy további levél jött ugyancsak tőle az innen küldendő diákjaink ügyének részleteivel az alább következők szerint:

⁷³ A stipendiumhoz, az alapítólevélben foglaltak szerint, a porosz alattvalóknak is joguk volt mindaddig, míg a Bethlen-kollégiumbéli diákok nem igényelték. – KONCZ J. 1888, KONCZ J. 2006. 383–385.

5.

[Berlin, 1696. október 13.]

Igen kiváló Pápai Professzor Uram!

Legutóbbi levellem elküldése után sikerült a legfőbb elnök úrral⁷⁴ ügyekben újra tanácskoznom. Őexcellenciája tehát megerősítette azt, amit megígért, s azonkívül a mai naptól elrendeli annak érvényét. Elrendeli, hogy egyházatok ifjai itt tartózkodhassanak, és ösztöndíjat kapjanak, s míg a fejedelmi alapítvány létre nem jön,⁷⁵ a saját pénzéből fogja a támogatást folyósítani ígérete szerint. Az az egy kérése van őexcellenciájának, amit szeretne, ha mind a jelenre, mind a jövőre nézve örökre betartanátok, hogy a hozzánk küldendő diákok esetében a tehetségek gondos kiválasztása történjék, tehát ne legyen ebben semmi kivételezés és egyesek iránti részrehajlás, hanem Isten dicsőségére és az egyház javára becsületesen tegyetek ennek eleget. Ha ezt be nem tartjátok, úgy a fejedelmi támogatás megszűnhet, vagy másoknak adják. Amit kegyelmednek megírtam, közbenjárásomat ajánlva a mélyen tisztelt előjáró urakkal jóakarátulag tudasd, kérlek, hiszen ezeket tudniuk érdekükben áll. Diákjaitok, amint megérkeztek Frankfurtba, elfoglalhatják szálláshelyeiket, minket érkezésükről értesíthetnek, s amit őfelsége parancsol, azt teljesíthetik.

Isten veled, nemes, Isten kegyelmébe ajánlott férfiú!

Berlin, 1696. október 13-án.

Miután Pápai Páriz Ferenc professzor a fenti két levelet rendben megkapta, ahogy a tiszteletre méltó Jablonski úr is parancsolta, úgy vélte, hogy egy percet sem szabad késlekednie. Ezért a zord télben szánra ülve gróf Bethlen Miklós erdélyi kancellárhoz, [21] egyben a református iskolák főkurátorához sietett Vajdakamarásra, ahol őméltósága éppen tartózkodott, s átnyújtotta neki Jablonski leveleit, melyeket magával vitt. Amikor ezeket az a tekintélyes férfiú meglátta, örömeiben csaknem táncra perdült, hogy Isten ezt a kis ügyet és annak csaknem másként cselekvő szerzőjét és előmozdítóját oly bőségesen megáldotta. Ezért felette jogosnak ítélte azt a kötelezettséget, hogy azonnal hálánkat fejezzük ki mind új patrónusunknak, a választófejedelemnek, mind pedig a beajánlott ügy előmozdítójának,⁷⁶ tehát írt mindkettőjüknek, s megparancsolta, hogy azonnal kézbesítsék leveleit. Ezek tartalma a következő volt:

⁷⁴ Danckelmannal.

⁷⁵ III. Frigyes 1696-ban új alapítványt hozott létre, amelynek alapítólevele csupán 1719-ben készült el. A választófejedelem, Jablonski, valamint Danckelmann jóvoltából az enyedi diákok 1696-tól kezdődően újra élvezhették a brandenburgi stipendiumot. – P. SZATHMÁRY K. 1868. 107.

⁷⁶ Danckelmannak.

6.

[Gyulafehérvár, 1696. december 1.]

Felséges és Hatalmas Választófejedelem, nekem igen Kegyelmes Uram!

Lelkem és az egész Erdélyi Református Egyház hatalmas örömeivel értesültem arról, amit Felséged veleszületett kegyességéből és a református vallás iránti csodálatos odaadásából elhatározott, hogy három, az erdélyi kollégiumokból erre általunk kiválasztott református diák költségeit az odera-frankfurti egyetemen támogatja. Ezért Felséged kegyéért jómagam, ki méltatlan vagyok ugyan, mindazáltal az erdélyi református egyházak és iskolák főkurátora, az egész egyház nevében legmélyebb hálánkat fejezem ki, egyúttal a legalázatosabban Felséged figyelmébe ajánlom református iskoláink közül mindenekelőtt és legfőképpen a Nagyenyedi Kollégiumot, melyet egykor a Szent Római Birodalom hercege és Erdély felséges fejedelme, Bethlen Gábor alapított, hogy e nevezetes kegyet elsősorban ez iránt méltóztassék gyakorolni. Egyúttal kérem, hogy a kurátorok és a professzorok által ajánlott, és Felségedhez megérkezésük után kézcsókra küldött diákokat jóakarataiba fogadni szíveskedjék.

Egyúttal könyörgünk a magasságos Istenhez, hogy Felségednek hosszú és szerencsés életet adjon, és mind Felséged személyét, mint az egész felséges választófejedelemi házat áldja meg bőségesen, és őrizze meg és virágoztassa minél tovább az egész kereszténység és a református egyházak, köztük a mi erdélyi egyházaink javára.

Gyulafehérvár, 1696. december 1-jén.

7.

[Gyulafehérvár, 1696. december 1.]

Tiszteletreméltó és kiváló Jótevőnk!

A híres erdélyi Nagyenyedi Kollégium jeles professzorai beszámoltak nekem róla, hogy a felséges és hatalmas Választófejedelem veleszületett kegyességéből és a református vallás iránti csodálatos odaadásából Méltóságod közreműködése révén úgy határozott, hogy három, az erdélyi kollégiumokból erre általunk kiválasztott református diák⁷⁷ költségeit az odera-frankfurti egyetemen támogatja. Ezért Méltóságod fáradozásáért és jóindulatáért jómagam, [22] ki méltatlan vagyok ugyan, mindazáltal az erdélyi református egyházak és iskolák főkurátora, az egész egyház nevében legmélyebb hálánkat fejezem ki, egyúttal a legalázatosabban Méltóságod figyelmébe ajánlom református iskoláink közül mindenekelőtt és legfőképpen a Nagyenyedi

---

⁷⁷ Bethlen Miklós levelében három erdélyi diák támogatását köszönte meg, ebből végül az alapítvány szabályzatának megfelelően, két stipendium valósult meg.

Kollégiumot,⁷⁸ melyet egykor a Szent Római Birodalom hercege és Erdély felséges fejedelme, Bethlen Gábor alapított, hogy e nevezetes kegyet elsősorban ez iránt méltóztassék gyakorolni. Egyúttal kérem, hogy a kurátorok és a professzorok által ajánlott, és Felségedhez megérkezésük után kézcsókra küldött diákokat támogatásába fogadni szíveskedjék.

Gyulafehérvár, 1696. december 1-jén.

Gróf Bethlen Miklós,
Erdély kancellárja, a református egyházak főkurátora

Miután a hön öhajtott leveleket Pápai Ferenc professzor a méltóságos kancellár úrtól⁷⁹ megkapta, úgy ítélve, hogy kár a késlekedésért, azokat a hivatalos császári levélhordókra bízta, hozzáadva a Jablonski úrhoz írt saját levelét, amint alább következik.

8.

[Nagyenyed, 1697. január 4.]

Bécsen keresztül egyszerre kaptam meg két leveledet, Tiszteletreméltó Férfiú, melyek révén kellően bizonyítod, hogy nem csak a magad javára születél, midőn magadat számunkra oltalmazónkul ajánlod. Maradj meg e kegyességemben és szeretetemben, és szívünkbe soha el nem évülő érdemmeddel írd be magad kitörölhetetlenül. Istennek pedig legyen hála, hogy Múzsáinknak, kik a vészterhes időkben messze menekülnek tőlünk, s már csak alig lakoznak nálunk, biztos menedéket nyújt, ahol akár összes ellenségeink akarata ellenére is kedvüket lelhetik szokásos feladataikban lelkük örömére.

Áldott legyen a késői utókor számára a felséges Frigyes választófejedelem emléke, aki evangélikus egyházaink hányattatása közepette mintegy kösziklán és őrhelyen állva nem retten meg az idegenből jövő viharok háborgatásától sem.⁸⁰ Soha ne feledjük hálátlanul a méltóságos Danckelmann úr hős igyekezetét, aki e hatalmas jótett előmozdítója volt, olyannyira, hogy még a felséges udvarban végzendő feladatait is hátérbe szorította, míg a mi ügyeinket intézte.

⁷⁸ A főgondnok hangsúlyozottan az enyedi kollégiumot ajánlotta a támogató figyelmébe, ugyanis miután Erdélyben közismerté vált az odera-frankfurti stipendiumok ügye, a többi református kollégium is lépéseket tett annak érdekében, hogy saját diákjaiknak külföldi ösztöndíjat szerezzen. Az enyediek attól tartottak, hogy osztozniuk kell a nehezen elnyert támogatáson.

⁷⁹ Bethlen Miklóstól.

⁸⁰ III. Frigyes brandenburgi választófejedelem tagja volt a franciaellenes koalíciónak, a Nagy Szövetségnek.

Tehát felkészítünk három alkalmas személyt e hatalmas kegy élvezésére és elfogadására, hogy majdan az erdélyi egyház javát szolgálják. Egyházunk diákjai, kik eddig megelégedtek szerény hajlékunkkal, de immár pompásabb színhelyre és tágasabb küzdőtérre vágnak, hol nagyobb dicsőséget szerezhetnek, ha Isten is segíti ügyünket, márciusban tudnak színed elé érkezni. Hogy ők biztonságban odaérjenek, elküldtük gróf Bethlen Miklós úr, kollégiumunk főkurátora köszönőlevelét a felséges Választófejedelemhez és a méltóságos Danckelmann elnök úrhoz, hogy helyettünk a Te tiszteletre méltó kezed nyújtsa át számukra alázatosan azokat. A diákok magukkal viszik majd ígért feljegyzéseimet is, melyeket kértél a különböző helyek adatairól, amint azt igyekeztem szerint össze tudtam toldozni-foldozni. Ugyanis sem a városok és templomok elzárt iratait végignézni, sem a magánemberek titkos ládáit felnyitni nem volt hatalmamban, ahol a számunkra hasznos anyagok rejtőzhetnek. Azonban mind én, mind kollégám, a kiváló Enyedi István rajta leszünk, ha még élünk, hogy ezek fáradásaink révén, amennyit csak ő el tud végezni, hamarosan bővüljenek [23].

Mivel pedig mindenki, de főként az utókor számára üdvös ügyünket illetően erősen bízunk a te jószágodban, Tiszteletre méltó Uram, kérlek, ne habozz hírt adni az alapítvány sorsáról és a jelöltek számáról (mi ugyanis hármat gondoltunk elküldeni, de ha értesítést kapunk, kevesebbet fogunk); miután a méltóságos kancellár urunk leveleit átadtad, így kötelezz le minket még inkább. Ámbár őszintén meg kell vallanom, hogy még az alig néhány hónap alatt összegyűjtött nevek közül sem tudtunk választani.

Diákjainknak pedig (a magasabb bírák tetszése szerint) meg fogjuk szabni ott tartózkodásuk idejének lejártát, hogy egyeseknek a szükségesnél hosszabb ott időzése másokat, kik szintén szeretnének élni azzal, ne érintsen kedvezőtlenül e fejedelmi kegy élvezésében. Az pedig a ti feladatotok lesz, hogy egyetemetek rendszabályaival ottani jelöltjeinket kordában tartsátok, úgyhogy ha azok (Isten mentsen ettől) kötelességükről megfedkezzenek, és botrányos módon valamely kihágást követnének el, személyükben bűnhődjenek, s egyúttal a fejedelmi kegyből kiessenek; akik a honi egyházban vagy a hazában valamilyen állást töltenek be,⁸¹ azokat mint erre méltatlankokat az egyházi igazságszolgáltatás révén büntessék. A mi közösségünk azonban, ahonnan ezek ugyan kikerültek, de mégsem közülünk valóak voltak, hanem felettseik reményeire csúfosan rácăfoltak, hátrányt ne szenvedjen egyik-másik ilyen semmirekellő miatt. Mindazáltal jobbakat remélünk, minthogy a tehetségeket körülte-

81 Külföldi tanulmányútra legtöbbször olyan diákok indultak, akik a kollégium elvégzése után, pénzszerzés céljából először valamilyen tisztséget vállaltak (pl. tanító), s csak kellő anyagi fedezet összegyűjtését követően indultak peregrinációs útra. Példaként Misztótfalusi Kis Miklós esetét hozhatjuk fel, aki fogarasi rektor volt, mielőtt elindult volna peregrinációs útjára. A német egyetemek anyakönyveinek diákjegyzékét tanulmányozva láthatjuk, hogy nem egy esetben 24 éves diákok is szerepelnek a listán. – SZABÓ M.–TONK S. 1992.

kintően fogjuk kiválasztani. Ez a remény tölt el bennünket, midőn téged és hozzátartozóidat, Tiszteletreméltó Férfit, a most beköszöntött új esztendő elején, során és végén Isten oltalmába ajánlunk. Isten veled!

1697. január 4-én, Nagyenyeden.

Pápai Páriz Ferenc

9.

[Berlin, 1697. február 23.]

Kiváló és híres tudós férfiú, tiszteletreméltó Jóakaróm!

Megkaptam leveledet a méltóságos kancellár úr⁸² leveleivel együtt, valamint a nagyiszteletű Enyedi István úrét is. Hogy a kancellár úr levelei mily becsesek voltak udvarunk számára, azt a legfőbb elnök úr válaszlevele kellően megmutatja. Egyébiránt, a bentlakásos kollégisták rendes fejedelmi támogatásán kívül (melyet minden Frankfurtba érkező diák szabadon élvezhet, miszerint ellátásának költségeit fele részben maguk viselik, másik felét a felséges választófejedelem állja) a ti kiszemelt tanítványaitok különleges támogatásának az lesz a módja, hogy két, közületek kiválasztott és Frankfurtba küldött diáknak nyolcvan birodalmi tallért juttatnak évente, melyet ők szükségleteikre szabadon felhasználhatnak. A felséges választófejedelem úgy rendelkezett, hogy csakis a Nagyenyedi Kollégium kurátorainak és professzorainak ajánlásával rendelkező személyek vehetik igénybe a támogatást.

Elrendelte továbbá, hogy tanítványaitok itt tartózkodásának időtartamát ti magatok határozzátok meg, s felügyelőjüknök tisztelendő Johannes Simonis urat, a frankfurti egyetem teológiaprofesszorát jelölte ki, aki gondjukat viseli majd, hogy testbenlélekben jól legyenek. Tehát mihamarabb küldjétek hozzánk, hogy testvéri öleléssel fogadhassuk őket.

Egyetlen dolgot mégis szabadjon megjegyeznem. Noha a lengyel [24] és a litván egyház tanítványai csak évi nyolcvan birodalmi tallér juttatásban részesülnek, mindazáltal Danckelmann úr azt a reményt helyezte kilátásba, miszerint a felséges Választófejedelem az erdélyi alapítvány számára háromezer tallért fog letétbe helyezni, melynek jövedelme évente száznyolcvan tallér lesz. Ezt majd vagy két diák között lehet megosztani úgy, hogy mindketten kilencvenet kapjanak, vagy három között úgy, hogy mindjüknök hatvan-hatvan jusson. Ez talán elég lehet nekik, ha szerény és a pénzköltésben takarékos ifjakat küldtök, különösen, ha valamelyikük pénzét ott-honról is kipótolják. Mindazáltal az lesz a legbiztosabb, ha első alkalommal csak két

82 Bethlen Miklós.

jelölt érkezik Frankfurtba, hogy a fejedelmi támogatást élvezze, míg el nem döntitek, hogy a későbbiekben hogyan cselekedtek.

Az iratok, melyeket tanítványaitok elhoznak majd, rendkívül kedvesek lesznek számunkra. Azt az egyet megígérem, hogy amennyire csak tudom, fel fogom ugyan használni, mégis azokat a ti nevetek alatt fogom a berlini választófejedelmi levéltárban vagy a frankfurti könyvtárban elhelyezni, hogy ha én távozom az élők sorából, mégis érintetlenül fenn tudjanak maradni. Ha nem tévedek, ez lesz a megfelelő módja annak, hogy az utókorról gondoskodjunk, és megőrizzük mindazt, amit tudnia érdemes.

A minap akadt a kezembe Georg Haner Erdélyi egyháztörténete a kezdetektől a jelenkorig,⁸³ Lipcse, 1694, 120. Csakhogy ez a szerző amilyen sovány a jelenkori egyház helyzetének ábrázolásában, annyira acsarkodó a mieinkkel szemben, úgyhogy ez az egyháztörténet (mely egyébiránt sok ritka és öröndetes adatot foglal magában) aligha elégítheti ki az egyház igényeit. Nagytiszteletű Enyedi István kedves levelét, melyre méltatott, hálásan köszönöm, kérem, bocsássa meg, hogy a választ máskorra halasztom, mivel jelenleg nem áll módomban írni. Isten veled, kiváló férfiú, Istennek és az ő kegyelmének melegen ajánlva családdal együtt. Híres neved készséges tisztelője,

Daniel Ernst Jablonski

1697. február 23-án.

Ui. Mivel Öfelségét a porosz sereg hadjáratra való felkészítése foglalja le,⁸⁴ diákjaitok ügyét nem tudta egészen elrendezni. Annyit mindazáltal elértem, hogy mostantól folyósítsa számukra a támogatást, úgyhogy Szentháromság vasárnapjáig húsz-húsz birodalmi tallért fognak kézhez kapni. Ajánlóleveleiket, amint Frankfurtba megérkeztek, Simonis professzornak adják át.

⁸³ HANER, Georg, *Historia Ecclesiarum Transylvanicarum, inde a primis Populorum Originibus ad haec usque tempora, ex variis iisque antiquissimis et probatissimis Archyvis et fide dignissimis Manuscriptis IV. Libris delineata*, Francofurti et Lipsiae, 1694. (RMK III.2. 3871.)

⁸⁴ Utalás az éppen zajló pfalzi örökösödési háborúra, amelyet XIV. Lajos francia király ellen vívott a több országot magába tömörítő Augsburgi Szövetség, amelynek tagja volt III. Frigyes brandenburgi választófejedelem. – HAJNAL I. 1988. 449.

10.

[Nagyenyed, 1697. május 4.]

A tiszteletre méltó Daniel Ernst Jablonski úrnak Pápai Páriz Ferenc
üdvözlétét küldi.

Itt küldjük végre a közösségünk ifjúságából kiválasztott két tanítványt, kik e levelet átadják, a hatalmas fejedelmi kegy első élvezőit, Vásárhelyi Mihály⁸⁵ és Szokolai István⁸⁶ érett ifjakat, akik a mi rendes iskolai képzésünkben már bizonyították jámborságukat, műveltségüket és szorgalmukat. És mivel a mi református egyházunk javára tett jótéteménynek, jó Uram, Isten tudtával, sőt vezérletével és irányításával te magad lettél a kieszközlője, hisszük és reméljük, hogy ez a továbbiakban is így lesz, hogy üdvös atyai tanácsod, melyre e vándoroknak nagy szükségük van, ott lesz mindig [25] az ő vigasztalásukra, amint a helyzet majd megkívánja, ők pedig tartsák be és kövessék mindig jámbor útmutatásodat, és elsősorban a te tanácsaidra hallgassanak. A többiit végezze el Isten az ő javukra és a végveszélytől tartó egyházaink javára.

Itt küldöm velük feljegyzéseimet,⁸⁷ melyek elkészítését elvállaltam, melyekben, ha a végeredményt nem is, a belefektetett munkát értékelni kell, hisz nem is lehet vagy nem érdemes többet remélni az adatok e szerény gyűjteményéből; viszont legalább megtört a jég. Talán fáradozásaim után mások is kedvet kapva egész Magyarország és Erdély szegleteiből elősietnek, és kiegészítéseikkel pótolják az én hiányaimat. Nem szabok én ennek sem határt, sem időpontot nem tűzök ki, mégis jó reménységgel vagyok felőle. Elküldtem egyházi kánonjainkat is,⁸⁸ melyekből meg lehet ismerni egyházi közösségünk felépítését és működését. Korunk történetét akarattal mellőztem, részint mivel külföldön már mások részletesen megírták, és mivel ennek friss az emlékezete, nem kell félni attól, hogy homályba vész; s úgy vélem, sokan kedvet kapnak majd a te példád alapján, hogy ezt feljegyezzék; részint pedig, ha megtenném, az mind az írónak, mind közösségünknek e pillanatban a kárára válnék, ezt elég köny-

85 Vásárhelyi Czompó Mihály (mh. 1725) 1688. június 8-án subscribált a nagyenyedi kollégiumban, contrascriba volt, majd 1694. július 8-tól senior. 1697 júniusától az odera-frankfurti egyetem diákja, következő év augusztus 10-től már Franekerben tanul. Hazatérése után Vingárdon, Újtordán, Sorostélyon, majd 1722-től Szászvárosban lelkészkedett. – ZOVÁNYI J. 1977. 678; JAKÓ Zs.–JUHÁSZ I. 1979. 112; SZABÓ M.–TONK S. 1992. 2077.

86 Scokotzai Tr.: 1697. június, Odera-Frankfurt – SZABÓ M.–TONK S. 1992. 2708.

87 Pápai betartotta ígéretét és elküldte a megígért egyháztörténeti jegyzeteit.

88 Valószínű, hogy az 1649 júniusától érvénybe lépett, Geleji Katona István által összeállított Geleji-kánonokról van szó, amelynek első kiadása ugyanebben az évben jelent meg Gyulafehérváron *Canones ecclesiastici ex veteribus qua Hungariensibus, qua Transylvaniensibus in unum collecti* címen. (RMNy 2260.)

nyű belátnom.⁸⁹ Viszont szeretném a fejedelmi ösztöndíj ügyének történetét hozzátenni, ami a te segítségével lenne teljes, tiszteletre méltó Uram. A köz javára válna, ha láthatnám Haner egyháztörténetét, és megvizsgálhatnám, vajon megfelel-e a valóságnak. Küldhetnél egy példányt a Hollandiából Frankfurton át szinte minden évben hazatérői diákjainkkal. Azonkívül még azt az egyet szeretném méltóságoddal tudatni, hogy a többi erdélyi iskolában elterjedt a híre, hogy a felséges választófejedelem támogatása megkezdődött a mi fejedelmi alapítású kollégiumunk számára, és azon fáradoznak a saját patrónusaik révén, hogy ők is részt kaphassanak az ösztöndíjban. Azonban reméljük, hogy amit a Felséges Udvar alapos megfontolás után már eldöntött, nem fog egyhamar megváltozni. Isten veled, híres férfiú, és élj jó egészségben egyházaink javára.

Nagyenyeden, 1697. május 4-én.

Pápai Páriz Ferenc

11.

[Nagyenyed, 1697. május 4.]

A tiszteletre méltó férfiúnak, Johannes Simonis úrnak, a szent teológia doktorának és az odera-frankfurti egyetem professzorának, a fejedelmi ösztöndíjasok felügyelőjének stb. Pápai Páriz Ferenc üdvözlétét küldi.

Születése napjánál kedvesebb napra virradt kollégiumunk, midőn a felséges brandenburgi választófejedelem drága kegye, mely szinte a nap sugaránál gyorsabban ragyogott fel, megörvendeztetett bennünket, kik Európa oly eldugott zugában hazai Múzsáinkkal mintegy vezetők nélkül bizonytalankodunk. Erővel, sőt étellel töltött el bennünket ugyanis ez a szokatlan kegy iskoláink kétséges, ha nem reménytelen helyzetében, istenfélelmünkben megfontolván, hogy nem alszik az, aki örködik, Izrael őrzője akkor is, amikor úgy tűnik, elveszünk a hullámok között, mellettünk áll: mély hódolattal élvezhetjük azt a hatalmas jótéteményt, melyben a mennyei Atya a maga készítette nemes kehelyből [26] kíván minket nemsokára részesíteni.

Kiválasztottunk tehát iskolai ifjúságunk teljes létszámából két diákot: Vásárhelyi Mihályt Nagyenyedről és Szokolai Istvánt, e levél átadóit, akik elsőként ízlelhetik meg kellő alázattal e hatalmas fejedelmi kegyet, és a híres odera-frankfurti egyetemen úgy fognak munkálkodni, amint az Isten egyháza elhivatott teológushallgatóihoz illel. Nincs kétségünk afelől, hogy kellő tisztelettel mindig szem előtt fogják tartani, hová érkeztek, és honnan jöttek; s ifjonti vágyaikon felülemelkedve a tudományra

⁸⁹ Pápai tarthatott attól, hogy ha feljegyzéseibe belefoglalja kora történéseit, az Erdélyben berendezkedő Habsburg-hatalom megtorlásokkal válaszol.

fognak erősen törekedni, mely őket mindenki javára bölcsőbbé teheti. Ezért őket üdvös intelmeinkkel ellátva, a róluk alkotott legjobb reménységgel, innentől a ti hitvársi kegyelmeitekbe ajánljuk – elsősorban tenéked, kiváló Simonis doktor uram, akihez mint a mi diákjaink jövődöbeli atyjához a felséges Választófejedelem kegyes akarata irányított minket. Vállald fel örömmel egyházunknak ezt az ügyét, fogadd diákjainkat ugyanolyan derűs ábrázattal, ahogy mi útra bocsátjuk őket, és jutalmadat a felettünk valótól várd.

Fogadjátok mindnyájukat egyformán, s neveljétek őket az Úrban, semmit se mulasszatok el, ami által majdan egyházaink hasznára lehetnek, s a mi könyörgéseinknek és reményeinknek megfelelőhetnek. És hogy a hosszabb ott tartózkodással nehogy lomhaságra adjunk nekik alkalmat, másoknak pedig, akik ugyanerre a jótéteményre vágnak, a szomorúságra, alapos megfontolás után a jelenlegi fejedelmi ösztöndíjasok számára egy esztendőben határoztuk meg kiszabott idejüket, amely ha letelt, az itteni ösztöndíjasokat más egyetemre küldjük tovább tapasztalatszerzésre a következő évben, hogy némi könyvkészlettel felszerelve igyekezzenek hazatérni,⁹⁰ miközben újabbakat küldünk, kik az előbbieik helyébe lépve ismét a ti oldalatokon lelkesülhetnek. A mindenható Jóisten áldjon meg mindnyájukat és téged, tisztelendő Uram; külföldi testvéreid javának előmozdításához adjon neked testi és lelki erőt, és téged a lehető legtávolabb épen és egészségben megtartva okozzon nekünk örömet.

Nagyenyeden, 1697. május 4-én.

Pápai Páriz Ferenc

12.

[Nagyenyed, 1697. szeptember 1.]

A tiszteletre méltó Daniel Ernst Jablonski úrnak, üdvözetem.

Ez alkalommal, midőn a híres odera-frankfurti egyetemen tartózkodó diákjainkat levelemmel vigasztalom, lelkem sugallatára téged is megszólítalak, kit oly nagy távolság választ el tőlem, mivel másként nem lehet, legalább ebben a néhány sorban. Egyrészt, mivel válaszleveleid az aranynál sokkal kedvesebbek számomra, s a viszonzás jogán is követelhetném őket, másrészt, hogy jelezzem valahogyan szívből jövő hálámat irántad. A felséges választófejedelemnek a városból való távolléte káros volt ott levő diákjaink számára, ugyanis abból a saját kevéske pénzükből élnek, amit in-

90 A Pápai által itt megemlített egyéves frankfurti tartózkodást később két évre emelték. Figyelemre méltó továbbá, hogy a peregrinusoknak szinte kötelességük volt a könyvgyűjtés, amivel egyrészt megalapozhatták későbbi magánkönyvtáraikat, de mecénásaik, valamint a kollégium könyvtára is részelt a külföldön vásárolt könyvekből.

nen magukkal vittek. S ha csak Méltóságod, miként helyesen tette, a továbbiakban is ki nem segíti őket szükségükben, s a kiváló és nemes Danckelmann úrnak eszébe nem juttatja, akkor tanítványainknak dolguk végezetlenül a hazatérésre kellene gondolniuk. Bárcsak legalább ezáltal vigasztalást nyerhetnének; a mi dolgaink üllő és kalapács között vannak, anyagi erőink a rendeletek harapófogójában szinte semmivé lettek,⁹¹ úgyhogy emiatt már csak a végső pusztulást várjuk mindenekelőtt testvéreink magyarországi lemészárlása által megfélemlítve, mely nem volt kisebb a párizsi mészárlásnál, ahol úgy hírlík, a császári sereg nemre és korra való tekintet nélkül gyilkolta le a lakosságot, pusztává téve a várost⁹² – így szerevén szállást magának. [27] Ne szűnj tehát Istenben erősíteni minket, Te Isten szolgája; ha időd engedi, mutasd meg jóságodat irántunk és diákjaink iránt, hogy legalább a mi református egyházunk kimentett parazsa biztos helyen őrződjön meg. Aggódva kérdelem, feljegzéseim eljutottak-e kezedhez, s fel tudtad-e azokat használni valamiképpen nemes vállalkozásodhoz; s úgyszintén, vajon Haner egyháztörténetének egy példányát megkaphatom-e diákjaink révén. Mivel pedig mi akkor értesülünk a nálatok zajló eseményekről, amikor máshol az már rég elavult, kérlek, ha nem esik nehezedre, írd néhány sort az ottani dolgokról legközelebbi leveledben, főként a moszkvai nagyfejedelemről, akinek a választófejedelemmel való eszmecserejéről sok bizonytalan hír kering minálunk.⁹³ Éljen boldogul háza népével együtt, tisztelendő Uram.

Enyeden, 1697. szeptember 1-jén.

Pápai Páriz Ferenc

13.

[Berlin, 1697. október 11.]

Kiváló, hírneves férfiú, tiszteletreméltó jóakaróm!

Akaratom ellenére maradtam oly sokáig adósod, és nem hallgattam volna ilyen sokáig, ha tárgyam, miről írni kívántam, napról napra nem kecsesgetett volna kedvesebb reménnyel, s azt gondoltam, késlekedésemet ellensúlyozza majd az, hogy az

91 A *Diploma Leopoldinum* újabb pótrendeletei, valamint az adómegszorítások következményeként gyengült a protestáns egyház anyagi ereje.

92 Pápai valószínűleg a hegyaljai felkelést megtorló császári csapatok kegyetlenkedésére utal, amikor 1697. július 17-én Vaudemont herceg serege megtámadta Tokajt, és legyilkolta a városi védtelen lakosságot. – NAGY G. 2008. 8.

93 I. Péter (1672–1725) orosz cár 1697–98-ban nyugat-európai körutat tett, amelynek célja a törökellenes nagykoalíció megszervezése volt, így ennek érdekében brandenburgi tartózkodása idején szerződést kötött III. Frigyes brandenburgi választófejedelemmel. Az erdélyiek abban reménykedtek, hogy ez a szerződés ellensúlyozni fogja valamelyest a Habsburg-túlerőt, azonban reményük alaptalannak bizonyult.

örvendetes híreket összefoglalhatom. Ráadásul egész idő alatt mostanáig sok akadály hárult elébem: a Fejedelem városunkból való féléves távolléte, az állami tisztviselők rengeteg tennivalója, a háború és béke kettős gondjának az oly hosszú távollét alatt felgyülemlett feladatai. Mindezek az elnök urat hazatérésétől fogva mostanáig hozzáférhetetlenné tették számomra, úgyhogy csak levélben tudtam eddig megkeresni (ami elég siralmas). Mégis győzött végül az isteni kegyelem, mert megtört a gát, és tegnapelőtt átadták nekünk a kollégiumotoknak szentelt ösztöndíj első összegét. Ugyanis jóllehet e zavaros időkben a fejedelmi alapítvány összegét nem tudták annak rendje és módja szerint letétbe helyezni, mindazáltal a nemes Danckelmann úr előre kifizetett negyven birodalmi tallért a Reminiscere vasárnapjától⁹⁴ Szentháromság vasárnapjáig⁹⁵ tartó (ahogy a mieink általában számolják) negyedévre, amennyi diákjaitokat megilleti. Ezt a pénzt tehát kézhez kaptam, és az első adandó alkalommal küldöm is diákjaitoknak; arról is gondoskodni fogok, hogy az alapítványi pénz minél előbb hivatalos keretek között, annak rendje és módja szerint letétbe kerüljön, hogy ebből fizessék ki háromhavonta a megállapított összeget. Azontúl úgy tudom, hogy diákjaitokat méltán illeti dicséret, amit kétségkívül tisztelendő doktor Simonis úr meg fog erősíteni.

Munkáért, kedves barátom, egyházam és a magam nevében szívből jövő köszönetet mondok, igen lekötelezel vele, kiváló férfiú! Ez zárja majd a Szláv Egyház történetének második részét. Azonban még képlékeny marad a számodra, hírneves Uram, mivelhogy Egyháztörténetünket csak a századforduló után fogjuk kiadni; ha esetleg közben fölbukkanna számodra néhány becses adat, írásaidat a tervezett Függelékben tudnám betoldani. Haner művecskéjét átadtam diákjaitoknak, hogy juttassák el kegyelmedhez. Egyébiránt szívből fájlalom azt a csapást, mely nemrégiben a magyar egyházat sújtotta, és hevesen esedezem az evangélium legfőbb és legszentebb oltalmazójához, hogy nyájától tartsa távol kegyesen a szerencsétlenségeket, és vigyázzon erősen azokra az egyházakra, melyek az ő kegyéből még virágzanak.

A moszkvai nagyfejedelmet, úgy tűnik, nem más indította ily hosszú útra, mint az égő vágy más országok és szokások megismerésére, melyek mind maga, [28] mind népe számára ismeretlenek⁹⁶. Különösen, mivel belátta, hogy a hajózás művészete igen hasznos lehet népének, s hogy többet megtudjon erről, nagy tudásszomjjal nyíltan ezzel foglalkozik. Így aztán, ha Isten is kegyesen úgy akarja, előfordulhat, hogy a felséges brandenburgi választófejedelem az első lesz, akit a tanulmányúton levő moszkvai felkeres, s ebből az következhet, hogy a fejedelmek szorosabb barátságot

94 Húsvét előtti 5. vasárnap, vagyis 1697. március 3.

95 Pünkösd utáni első vasárnap, vagyis 1697. június 2.

96 I. Péter cár körútján a nyugati világ gazdasági-kereskedelmi helyzetéről kívánt tájékozódni. Utazásai során érzékelte Oroszország gazdasági elmaradottságát, ezért hazatérve egy sor reformmal próbálta felzárkóztatni hazáját a nyugat-európai országokhoz.

kötnek, s bízunk benne erősen, hogy ez valamiképpen evangélikus egyházunk előnyére fog válni.

Élj egészségben, kedves barátom, Isten vigyázzon kegyesen Rád és a kollégiumra, melynek díszje vagy, és egyházadra, mely ölébe fogadott Téged; élj boldogul, és légy kegyes kiváló neved alázatos tisztelőjéhez, Daniel Ernst Jablonskihoz.

Kelt Berlinben, 1697. október 11-én.

S midőn ügyünk a felséges brandenburgi udvarban így szépen rendeződni látszott, s kiválasztásra kerültek a nagyenyedi diákok közül a tudásban és magatartásukban jeles ifjak; a professzorok ítélete alapján a fejedelmi ösztöndíjra küldeni méltó diákokat immár Frankfurtba hívták, azok végre megkapták a fejedelmi ösztöndíj első részletét Jablonski úr jámbor igyekezetének és Danckelmann úr kegyének köszönhetően, mire az udvar színe megváltozik a választófejedelem előtt: a kollégium nagy jötevőjét és Isten küldötté patrónusát, ki nemrég lett közbenjárónkká a pompás ösztöndíj ügyében, lázítással vádolták meg, és börtönbe vetették.⁹⁷ Diákjaink kétségbeesve és aggodalommal tele, hogy mit tegyenek, kihez forduljanak, rögtön hazáirnak e választófejedelemi támogatás első kiötlőjének,⁹⁸ Jablonski úrnak pedig, ki Pápai professzort biztatta, elpanaszolják helyzetüket, hogy tudniillik jötevőjüket, Danckelmann elmozdították hivatalából, a választófejedelem távol van az udvarral együtt Poroszországban, Danckelmann hivatalát Paul von Fuchs vette át a legfőbb elnöki méltóságban, és már mindent ő irányít a fejedelem nevében.

Pápai professzor tehát, miután e hirtelen változásról értesült, úgy vélte, nem halogathatja a dolgot, hisz a késelem az ügy kárára válhat, tollat ragadott, s kollégái nevében, bár azok tudta nélkül, az egész dolgot és a jól indult, de már rosszra fordulni látszó ügyet a következőképpen ajánlotta az új elnök, Fuchs oltalmába.

14.

[Nagyenyed, 1698. március 30.]

Méltóságos Paul von Fuchs Úrnak, a felséges és hatalmas Brandenburgi Választófejedelem főminiszterének, az egyházi és alapítványi ügyek igazgatójának, Malchau és Heinersdorf stb. urának, Jóakarató Jötevő Urunknak.

A felséges és a református vallásbeli buzgalmában az egész világon a legdicőségesebb Brandenburgi Frigyes választófejedelem kegyessége nem maradhatott meg hazai

⁹⁷ III. Frigyes főminisztereként Danckelmann 1697-ben bebörtönözték, 1707-ben szabadult ki. – FONT Zs. 2009. 132.

⁹⁸ Azaz Pápai Páriz Ferencnek.

határai között, úgyhogy annak sugaraí a mi Erdélyi Egyházunkat is beragyogták, midőn tavaly Nagyeniedi Kollégiumunkat, mely az erdélyi iskolák legjobbika, és arról híres leginkább, hogy a dicső emlékezetű Bethlen Gábor, Erdély fejedelme és hitvese, Brandenburgi Katalin örgrófnő alapította, a mai kor mostohasága folytán rázúdult mostani szorongattatásaiban befogadta. Ugyanis a felséges választófejedelem elhatározta, hogy e kollégium két diákját, kiket feletteseik megfelelő felkészültségük alapján ajánlottak, a híres odera-frankfurti egyetemen évi száznolcvan birodalmi tallérral támogatja. El is küldtük diákjainkat a múlt tavasszal, kik még most is Frankfurtban tartózkodnak, s a megállapított ösztöndíjjal élni szeretnének. Ám jóllehet az ígért ösztöndíjat [29] még őfelsége kegyelme révén és Méltóságod elődje, a Méltóságos Elnök Úr intézkedésére letétbe kellett volna helyezni (ugyanis e hős volt e kegyes akarat közbenjárója), ezt azonban részint Őfelsége hosszabb poroszországi távolléte, részint az ő hőn óhajtott visszatérte után az említett Danckelmann úr balsorsa megakadályozta.

Az így magukra maradt diákjaink vigasztalására e jótétemény sürgetése a továbbiakban kizárólag Önre maradt tehát; így rendelte Isten, mindenek legfőbb bírása, hogy az előd szerencsétlenségét a nagy utód szerencséje tegye jóvá. Könyörögve kérjük ezért Méltóságodat, s minden keresztény szentségre kérve esedezünk, hogy minél rosszabb napok köszöntenek ránk, annál gyorsabban hallgassa meg könyörgéseinket, s hallgatóinkat, kik Frankfurtban oly szorult helyzetben vannak (akiknek egész ügyét a tisztelendő Daniel Ernst Jablonski úr, Őfelsége udvari papja tudja elbeszélni), sürgős segítséggel, tudniillik a fejedelmi ösztöndíj biztos és szilárd rendezésével megnyugtani méltóztassék. Különben ugyanis az lesz, hogy hallgatóink, miután az ott-honról vitt kevéske költőpénzüket elköltötték, kölcsönre szorúlnak, és végül sem tanulmányaikat sem hazatérésüket nem tudják többé fedezni. Imáinkban nem szűnünk majd könyörögni a Magasságos Istenhez jótevőinkért, akiket külföldön mutatott meg nekünk, ha már az itthoniaknak híján vagyunk. Isten áldja meg bőséges áldással a mennyekből Méltóságod személyét, minden elhatározását és cselekedetét.

Kelt Enyeden, 1698. március 30-án.

A professzor nem tévedett a kollégái nevében a Fuchs elnök úrnál való alázatos közbenjárást illető várakozásában; ugyanis még amikor Poroszországban, Königsbergben⁹⁹ a felséges Választófejedelemmel lévén a levelet megkapta, csakhamar saját fáradságos tennivalóit addig is félretéve az volt az első dolga, hogy kérésünk szerint válaszolni méltóztatott a jámboroknak, jóindulatát irántunk és kollégiumunk iránt, valamint a már kijelölt és Frankfurtban tartózkodó ösztöndíjasok iránt szóban és tettel bizonyítani készen az alább következők szerint:

⁹⁹ 1946-tól Kalinyingrád (ma az Orosz Föderáció része).

15.

[Königsberg, 1698. május 3.]

A Nagyenyesi Kollégium híres és tudós Rektorának és Professzorainak.

Úgy vélem, eléggé jogos óhaj az, amit a napokban elém tártatok, s a Frankfurtban tartózkodó diákok ügyében javasoltok. Gondoskodni fogok róla, és semmi sem kívánatosabb számomra, mint hogy bizonyíthassam, milyen fontos számomra ajánlásotok. Ugyanis miként Uram, a kegyelmes Választófejedelem az evangélikus vallás és egyház támogatása iránti hő vágyától és buzgalmától vezetve elhatározta, hogy egy meghatározott és állandó összeggel alapítványt hoz létre, melynek évi jövedelme, nevezetesen száznolcvan birodalmi tallér két erdélyi diák egyetemi tanulmányainak támogatására szolgáljon örökre, úgy mindenképpen azt kívánja, hogy ez a szent alapítvány lépjen is életbe.

Úgy tűnhetett, hogy ezt az igen dicséretes és keresztény fejedelemhez méltó kezdeményezést késleltette az idők kedvezőtlen volta, mégsem akadályozhatta azonban meg, hiszen a jóságos adományozó már elkezdte segíteni bizonyos összeggel a mondott diákokat, [30] midőn elrendelte, hogy juttassanak számukra valamennyit a kincstári készpénzből, ugyanúgy gondján viselve a később nyújtandó támogatást is. Ám hogy mindeközben, amíg az alapítvány ügyét magát elrendezzük, a már Frankfurtban tartózkodó diákok hiányt ne szenvedjenek, minden erőmmel azon leszek, hogy a számukra szükséges anyagi eszközökről más forrásból gondoskodjak számukra. Ezért hát mind az ügy jámbor volta, mind kegyelmes Uram attól nem idegen érzülete és a kifizetésre tett ígérete úgy rendeli, hogy legyetek biztosak és jó reménységgel abban, hogy a lehető leghamarabb életbe lép e támogatás. Megírjuk ezt ezzel egyidőben Jablonski úrnak, a Választófejedelem Őfelsége udvari lelkészének is, s míg az udvar távol lesz, az ügyek intézése reá hárul. Azonkívül, ha alkalom adódik, hogy tiszteletreméltó kollégiumotok szolgálatára lehetek, szíves-örömezt felvállalom, s amennyire csak erőim engedik, ügyeteket felkarolom. Mindnyájatokra együtt s egyenként Isten áldását kérem, s hosszan tartó jó egészséget kívánok.

Kelt Königsbergben, 1698. május 3-án.

Elkötelezett hívetek: Paul von Fuchs

16.

[Nagyenyed, 1698. szeptember 8.]

A tisztelendő Daniel Ernst Jablonski úrnak üdvözelemem.

Diákjainknak a fejedelmi ösztöndíj támogatásával folytatott tanulmányaira kiszabott ideje Isten segédelmével lejárt és véget ért, ők pedig tudomásunk szerint mostanára már elindultak Hollandiába, ahonnan anyagi erőiktől telhetően némi könyv-

készlettel felszerelve később a hazatérést tervezik. Az a két diák is készen áll már, akik az ő helyükre és állásukba pályáznak, ám attól félünk, hogy ha esetleg a fejedelmi ösztöndíj ügye nincs még végérvényesen elrendezve, akkor nekik is meglehetősen soká kell várakozniuk, míg hozzájuthatnak. Ezért tanácsosabbnak láttuk előzetesen levélben megtudakolni Tőled, közösségünk híres és megbecsült pártfogójától, hogy mit remélhetünk, hogy ha biztosabban tudunk, diákjainkat kevéske pénzzel e nagy útra bocsássuk, hogy e fejedelmi kegyet ők élvezzék tovább, miként a méltóságos Fuchs elnök úr azt nekünk nemrégiben remélni engedte. Ezért hát most is Téged kérünk könyörögve mindnyájunk nevében, kiváló férfiú, aki soha nem vagy rest ügyünkben, hogy e dologban minél előbb segíteni méltóztass, hogy így megerősítést nyerve diákjainkat szinte semmivé lett anyagi erőnkhez mért útravalóval ellátva innen jó szerencsével útnak indítsuk, s a Múzsák e telepeseit az odera-frankfurti egyetemen ismét elhelyezhessük. Mivel pedig a tiszteletreméltó öreg doktor Simonis úr életével együtt feladatát is bevégezte, jó lenne tudnunk, hogyan döntöttek utódja felől, kit tiszteljenek felügyelőjükként diákjaink, hogy őt mi is levélben köszönthes-sük, és barátunkként [31] becsüljük.

Nagy-Britannia felséges királya, Vilmos, nagy rokona példáján felbuzdulva¹⁰⁰ az erdélyi egyházak megsegítésére elrendelte az angol egyetemeken néhány diákunk számára ösztöndíj és szállás biztosítását,¹⁰¹ ahogy nemrég értesültünk róla. Így sosem fogy ki az iskola a prófétákból, hogy tápláló növényeket teremjenek, és keserű gyógy-füvek gyanánt szolgáljanak, mégha ellenségeink a fogukat vicsorítják is. Addig is Te, kiváló férfiú, légy erős az Úrban, és a csapások sújtotta szerencsétlenek vigaszára jámbor bölcsességeddel segíts továbbra is, bármi adódik; ahogy tudod, el fogod nyerni biztos jutalmadat jótetteidért a jó szolgák nyilvános díjazásakor. Addig is lelkemből kívánom, hogy sokáig és boldogan élj az Egyház javára.

Nagyenyeden, 1698. szeptember 8-án.

Mindannyiunk nevében.

100 Anglia protestáns uralkodója III. (Orániai) Vilmos, rokoni kapcsolatban állt a brandenburgi választófejedelem családjával, akitől Pápai nemrég kieszközölte a két enyedi diáknak szóló stipendiumot.

101 Teleki Pál peregrinációs útja 1697-ben Angliában folytatódott. Enyedi István enyedi professzor javaslatára Benjamin Woodroffe professzor közvetítésével újabb két-három oxfordi ösztöndíjat próbált szerezni az enyedi kollégium számára, ami végül nem valósult meg. – FONT Zs. 1989. 153–154.

17.

[Berlin, 1698. október 4.]

Kiváló, Tudós és Hírneves Uram, Barátom és Tiszteletreméltó Jóakaróm!

Megkaptam a szeptember 8-án kelt, a Nagyenyedí Kollégium tiszteleendő Szenátusa nevében hozzám írt becses leveleteket, amelyre bizony nem is lett volna szükség, ha a városunkon átutazó diákjaitok kezetekhez adták volna legutóbbi levelünket, melyben a kérések szerint mindent leírtam nektek, úgy, ahogyan történt. Minthogy pedig azt még nem olvashattátok, most röviden összefoglalom Neked, kiváló férfiú. Különféle akadályok leküzdése után végre eredménnyel jártak erőfeszítéseink, tudniillik, hogy két diákotok számára elrendelték az évi nyolcvan talléros ösztöndíjat örökösen, mellyel mostantól fogva mindig élhetnek. Küldjétek tehát Isten segedelmével mostani csemetéiteket, hadd ültessük el itt odera-frankfurti egyetemünkön; készen áll, és rendelkezésre is fog állani, amiből szükségleteikről gondoskodhatnak. Ugyanis jóllehet az a háromezer talléros összeg nem kerülhetett letétbe e jótékony célra, mindazáltal azt elértük, hogy rendelet biztosítja folyamatosan és meg nem szűnő módon évente százhatvan tallér folyósítást diákjaitoknak. Ugyanezen diákok számára felügyelő tanárnak a boldog emlékezetű doktor Simonis úr helyébe Barthold Holzfuss tiszteleendő urat, a teológia doktorát és professzorát nevezték ki, aki igen jámbor és nagy tudású férfiú. Tehát neki ajánljátok diákjaitokat, és én is elmondom neki, amit tudnia szükséges. Szívből gratulálok, hogy más nemzeteknél is támogatásra leltetek, és könyörgöm további vigasztalásért csapások sújtotta Egyházatok számára. Várom az egyháztörténetünkől egyelőre hiányzó részleteket, melyeket remélni engedték, amint alkalmas lesz számodra.

Élj egészségesben, Kiváló Uram, Isten óvjon családdal együtt.

Híres neved készséges tisztelője, Daniel Ernst Jablonski

Berlin, 1698. október 4.

18.

[Berlin, 1700. március 2.]

[32] Kiváló és Híres Férfiú, tiszteletreméltó Jóakaróm és Barátom!

Történeti feljegyzéseid és hazád története ekléziáitok siralmas helyzetének panaszával együtt rendben megérkeztek hozzám. Az előbbieket hálásan köszönöm, amit igencsak kiérdemeltél, hiszen kincsedért cserébe, mellyel tehetséged az Egyház kincstárát gazdagította, örökkévaló lesz neved azok számára, akik a szívükön viselik az Egyház sorsát. Az utóbbiakon keserűen sóhajtozom, és segítségért könyörgök ahhoz, akitől egyedül lehet arra orvoslást remélni. Egyébként azért nem írtam mostanáig, mivel itt sok apró-cseprő elfoglaltságom tartott vissza, és nem is akadt semmi na-

gyobb jelentőségű dolog, ami sürgette volna, hogy írjak. A diákoknak adományozott támogatás olyan szilárd helyzetben van, hogy megmaradásához immár egyáltalán nincs szükségetek az én közbenjárásomra. Jómagam ugyan másként terveztem kezdetben az egészet, azaz, hogy háromezer tallér került volna letétbe, s annak éves jövedelme adta volna az erre szánt összeget, s két diáknak kilencven tallért vagy háromnak hatvanat folyósítottak volna; azonban a kiváló Danckelmann váratlan bukása keresztülhúzta ezt a számítást. E hajótörésben azt a deszkát ragadtam meg, mely a legközelebbinek és a legalkalmasabbnak látszott, és nem kis fáradozással sikerült odáig vinnem a dolgot, hogy (miként korábbi levelemben már írtam) diákjaitok az úgynevezett „Mons pietatis” alapítványból kapják ösztöndíjukat, annak jövedelméből utalnak ki nekik évente nyolcvan tallért. Ennek az alapítványnak a kezelésével Durham¹⁰² tanácsos úr van megbízva, aki jámbor és emberséges férfiú, s ebben az ügyben nem vonakodott a segítségemre sietni; az ő feladata, valahányszor csak új diák érkezik Töletek, nevét a kincstári prefektusok elé beterjesztetni, és ők adják ki a kifizetésre szóló parancsot. Úgyhogy ez a dolog elég jól áll így, az az egyetlen kényelmetlenség van csak benne, hogy minden egyes alkalommal, amikor új diák jön, új parancsra kell várni az ösztöndíj kifizetéséhez – jóllehet én jobban szerettem volna, hogyha a felséges alapítványban Őfelsége kézjegyével és pecsétjével megerősítve diákjaitok számára az ösztöndíj örökre el lett volna rendelve. Jelenleg a helyzet kevésbé tűnik alkalmasnak az efféle kezdeményezésekre; ezért éljetez az ösztöndíjjal úgy, ahogy most van, a többit bízátok Istenre és az időre. Jómagam hűen felügyelem kiváltságokat, s ha adódik valami lehetőség, előmozdítom ügyeteket. Egyebekben Neked, kiváló férfiú, sok erőt, kollégiumodnak virulást, hazádnak nyugodalmat, Egyházadnak békeességet, a híveknek kitartást és Isten ügyéért buzgóságot kívánok, s kérlek, tarts meg szeretetedben. Éljen egészségedben!

Kiváló neved készséges tisztelője, Daniel Ernst Jablonski

Berlin, 1700. március 2-án.

Midőn a Nagyenyedi Kollégium ügye Isten segedelmével így elrendeződött, miután támogatóként megnyerte magának a hatalmas fejedelmet, külföldre kényszerült, majd 1704-ben elpusztult, és odahaza szinte teljesen elenyészett. Ugyanis miután a magyarországi mozgolódások, melyek túlságosan közel történtek [33] a mi Erdélyünkhöz, ide is betörték, és a császárhoz és királyhoz hű Nagyenyed városa nem tudott ellenállni a több mint hatezer kuruc hirtelen támadásának (így nevezik magukat az elégedetlen magyarországiak), kiket Toroczkai István vezetett, a háborúhoz nem szokott polgárok, kik erőikben nem értek fel velük egyébként (még a német császári katonákkal együtt sem, jóllehet azok nem egyszerűen ingerelve a segítségükre

102 William Durham királyi tanácsos.

akartak jönni), kénytelenek voltak engedni a felfegyverzett sokaságnak, és három egész napon át a fosztogatást és mindennemű zaklatást büntetlenül túrni. Mindeközben követeket küldtek a város tisztségviselői és a tanítók meg tanulók nagy számával virágzó kollégium előjárói mind a közeli, a császári őrőség által őrzött városokba, Gyulafehérvárra és Szászsebesre, mind Nagyszebenbe. Általuk sietve és híven jelentették, mi történt a segélycsapatok által magára hagyott várossal a kurucok révén; miféle zsarolással és esküvéssel csikarták ki a letéteményesektől a nemesek javait, és hogy minden lakost az egyháziakon és a diákokon kívül arra kényszerítettek, hogy esküdjenek fel Rákóczi fejedelemre. Közülük egyeseknek, akikről megtudták, hogy értenek a fegyverekhez és a lovakhoz, megparancsolták, hogy csatlakozzanak csapatukhoz, másoknak pedig, akiket otthon hagytak, azt, hogy Rákóczi seregének ellátmányáról gondoskodjanak. Ez a hódolat nem hálózta be teljesen a kollégium rendjeit, és jóllehet a kurucok világosan tudták, hogy a kollégium előjárói ezeket a dolgokat hivatalból jelenteni fogják a nagyszebeni császáriaknak, mégis úgy tettek, mintha nem tudnának róla, és semmi módon nem akartak a kollégiumnak kellemetlenséget okozni, és bármit is gondoltak a kollégium felől, azt hallgatás takarta.

Innen Toroczkai Gyulafehérvárnak indult, ahol akkor a császári helyőrség állomásozott, hogy megtámadja őket, de meggondolta magát, és miután Tövis városkánál Apor István gróf teli magtárát felgyújtotta, nehogy a gyulafehérvári császáriaknak szolgáljon eleségül, mindenütt fosztogatva átgázolt a Maroson; soha nem látták többé Nagyenyeden. Vagyonelkobzás céljából viszont ott hagyta Nagyenyeden Balku László Kolozs vármegyei nemest, hogy esküt téve gondosan kutassa fel azoknak a nemeseknek az ott hagyott javait, akik biztonságuk érdekében a szász városokba távoztak, és a város lakosait eskesse fel a Rákóczihoz való átállásra. Mindezt ő elszántan véghez is vitte, Szászsebesről és Gyulafehérvárról pedig több ízben a császáriak kémei érkeztek Nagyenyedre azzal a megbízással, hogy a kurucok tevékenységét közelebbről megismerjék. Az történt pedig, hogy egy erdélyi szász ácsmester, ki a nagyenyedieknek jó barátja volt, [34] óvatlanul járt el nyomozás közben, és leleplezték. Rákóczi vagyonelkobzója elfogatta, és bilincsbe verve a kurucok Bogátfalvánál¹⁰³ állomásozó táborába vitték, Toroczkai döntésére bízva, hogy csináljon vele, amit akar. Ő pedig a mondott ácsnak vagyis kémnek, miután kivallatták, csúf sebet hagyva levágatta az orrát, és visszaküldte az övéihez. Toroczkai ugyanis már régtől gyűlölte a nagyenyedieket, és mivel ő maga nem mert nyíltan ártani nekik, azt tervezte ki, hogy ezáltal egy csapásra felkelti ellenük a császári sereg gyűlöletét is. Hiszen bizonyos volt benne, hogy ha az elfogott kém feladót a főparancsnoknál meg tudnák nevezni (minthogy ő maga rosszat forralt a nagyenyediek ellen, ha csak lehet), a császári parancsnok bizonyára valamilyen ellenintézkedést fog tenni.

103 Marosbogát.

Nem tévedett Toroczkai ebben a vélekedésében, ugyanis amikor az így megcsónkított ács Szászsebesre, a császári had ottani prefektusa, Tige báró színe elé megérkezett, ahogy a báró őt így megcsónkítva és a kémkedésből sikertelenül visszatérni látta, éktelen haragra gerjedt, s egyszersmind mélységesen szánakozott is rajta; nem tűrhette ezt a látványt. Rögtön parancsot adott a szászsebesi bírónak, hogy vigyék az ácsot Nagyszebenbe, hogy oly nyomorúságos látványával Rabutin főparancsnok szemében élő példa legyen, ami a bosszúállásra később okot adhat. Tige tervének meg is lett a szomorú eredménye, ugyanis amint Rabutin meglátta az orr és felsőajak nélküli, megcsónkított kémet, ott helyben elhatározta, hogy példát statuál a nagyenyediekén, hiszen meg volt győződve arról az ács elbeszélése alapján, hogy ők okozták elfogatását és megcsúfolását. S ezt inkább a szerencsétlen és teljességgel vétlen lakosokon akarta megtorolni, mint hogy várakozzon az ügygel, és a jó bíró tisztjéhez megfelelően előbb az előjárásnál jelentse, hogy a valódi tetteseken (akikről mindazáltal azt gondolta, akár a saját seregéből is lehettek) kérjék számon az ács megcsónkítását. Ugyanis oly nagy volt a harag Rabutin lelkében, hogy nem tűrt halasztást, és még csak nem is végzett semmiféle nyomozást sem az ügyben.

Nem sokkal később tehát a Szászsebesen állomásozó Tige bárónak parancsba adta, hogy haladék nélkül tűzzel-vassal büntesse meg a nagyenyedieket; ő pedig nem is habozott, miután a parancsot így kapta, hanem összeszedte hirtelen gyűjtött seregét: erdélyi szászok, románok és mások, vagyis görög és örmény kereskedők álltak be a reguláris német hadrendbe zsákmány reményében. Az út nagy részét az éjszaka csendjében tették meg, nehogy a dolognak híre menjen. [35] 1704 virágvasárnapján,¹⁰⁴ kora hajnalban értek oda, és a nagyenyedi vár kapuja előtt álltak meg, ahová a lakosok nagy része hamarjában behúzódott, két ágyút egyenesen a kapura irányítva, ugyanis, mint mondtam, a lakosok nagy része ide vonult vissza, míg mások a városon kívüli szőlőhegyekbe menekültek, melyek közvetlenül a város alatt fekszenek, és a sűrű cserjésben a bokrok között húzták meg magukat. Enyedi István, a kollégium teológiaprofesszora is ezzel próbálkozott meggondolatlanul feleségével és gyermekeivel együtt, úgy vélván, hogy biztosabb a menekvés, mint a városban, a közszálláson maradni. Azonban, aki így menekült, az mind erősen tévedett, ugyanis a Tige parancsára előreküldött könnyű fegyverzetű katonák megelőzték őket, és elzárták a menekülés útjait a városból történő mindenféle mozgást szemmel tartva. Akiket elkaptak, azokat a nőket és a gyermekeket kivéve (a parancs szerint csak őket kellett megkímélniük) mind lemészárolták. Kétszáznál több holtat számoltak meg kiterítve – szomorú és örök időkre emlékezetes látványt nyújtottak, s az így lemészároltak között a kollégium huszonnyolc diákja feküdt a legjelesebbjeiből. A professzort menekülés közben kapták el, s három katona szegezte rá a fegyverét. Miután megölték, a földre bu-

---

104 1704. március 16-án.

kott, s a meredek domboldalon legurulva elkerülte a golyókat, így sértetlen maradt. Isten bölcs akaratából egy angol származású katona talált rá a szerencsétlenre, és őt a közeli berekbe vezette (melyet Holt-Marosnak¹⁰⁵ mondanak), és övével együtt biztonságba helyezte, ahonnan másnap félmegtelenül övével együtt visszatért. Mindazáltal a kiváló férfiú tízéves fia, Sámuel súlyos sebet kapott a jobb kézfejen.

Akik pedig a várban zárkóztak be, később, miután megtudták, hogy Tige báró hol tartózkodik, kimentek a várból, és felkeresték könyörögve, tudniillik a kollégium két tanára: Kolozsvári István és Pápai Páriz Ferenc, rajtuk kívül két református¹⁰⁶ és egy evangélikus lelkész,¹⁰⁷ valamint még néhány tekintélyes férfi a városból. Kérve kérték, hogy kegyelmezzen az ártatlan lakosoknak, mire azt felelte Tige, hogy nem ő dönti el, mit tegyen; csak azt teszi, amit Rabutin parancsol. Kérlelték mindenre, ami szent, hogy legalább az egyházat, a templomot, a parókiákat és a kollégiumot kímélje meg, amit nyilvánvalóan fontolóra vett volna, ha a kollégium épülete külön állt volna a városiak házaitól, melyeket már a lángoknak szántak, de mivel egybe volt épülve velük, mindennek együtt kellett a tűzben elpusztulnia. Ezért [36] nyomban megparancsolta nekünk Tige, hogy hozzuk el a várból feleségeinket és gyermekeinket, és a kollégium tágas udvarára húzódjunk, a katonáknak pedig egy óra szabad rablást engedélyezett, akik mindeközben a templomban és máshol a szekrényeket felfeszítve vadul zsákmányoltak, s úgy megpakolták lovaikat, hogy alig tudtak felülni rájuk a rakománytól. Azután a trombitás parancsot kapott, hogy adjon jelet a kirendelt gyűjtogatóknak, akik a kürtszót meghallván a város minden részén az összes köz- és magánépületet, templomokat és tornyokat fáklyákkal felgyújtották, és az egész várost egyszerre lángba borították. Azokat a kisfiúkat, kislányokat és betegeket, akik rettegésükben a kemencékben és egyéb helyeken bújtak meg, később megégve vagy a füsttől megfulladva találták meg. A városban, főként a kollégium udvarán tartózkodókat, néhányak kivételével mind kifosztották. Azonban korra, nemre és állapotra való tekintet nélkül mindenkit meztelenre vetkőztettek, köztük az egyház tiszteletre méltó lelkészét és a környékbeli testvérek legidősebbjét, a hetvenéves öreg Bajcsi Andrást és kollégáját, a tiszteletre méltó Csapai Andrást, Bajcsi Sámuel, az említett tiszteletreméltó öreg fiát, a szent szolgálatban való paptársát, a kollégium két professzorát: a kiváló Kolozsvári Istvánt és Pápai Páriz Ferencet, feleségeikkel és gyermekeikkel együtt, kik így szomorú és emlékezetes példaként szolgáltak. Így hamvadt el a nemes város minden részében, miként a híres kollégium is, melynek történetét itt

105 Nagyenyed Miriszló felé eső részében, a Marosgombással szemben fekvő tölgyes határrész a Maros folyó árterületében.

106 Bajcsi András és Csapai András.

107 Kramer János.

röviden vázoltuk. A nagyobbik auditorium¹⁰⁸ falán az ajtón belépőknek jobb kéz felől ez a felirat olvasható:

KESERŰ EMLÉK, S AZ ÁRTATLANOKNAK DICSŐSÉG;

annak a szörnyű eseménynek az emlékére, amikor 1704 virágvasárnapján a Bethlen alapította Nagyeniedi Kollégium igen jeles tanársegédjein és diákjain a háború váratlanul átgázolt, s eltaposta őket: Debreceni István contrascribát és a rhetorica osztály tanítóját, Szászhalmi György esküdt diákot, a poetica osztály tanítóját, Szotyori Imrét, Dobolyi Ferencet, Szotyori Gergelyt, Váradi Bányai Jánost, Krizbai Görgy, Zágóni Andrást, Marosvásárhelyi Pétert, Rigó Kapusi Sámuel, Kováts Szalatsi István gyógyszerészt. Őket másnap sietős temetésen temette el a kollégium három, az eseményektől felzaklatott tanára: Kolozsvári István, Pápai Páriz Ferenc és Enyedi István, ruháiktól megfosztván amúgy félmeztelenül, egy akkora gödörben, amelyben ennyi holttest elfért, a Miriszlói utca végében, az út mentén egy sírhalmot emelve, hogy az arra járók szemébe tűnjön, és szomorúan várták a halottak feltámadásában [37] az Úr dicsőséges napját. Ide temették el a hasonlóképpen meghalt Kézdivásárhelyi Pétert, az egyház kántorát, és nemes Gidófalvi Péter Ferencet, ki sokáig a kollégium számvivője volt, és akkoriban egyházfi. Ők azok, akik megjöttek a nagy sanyargatásból, Jelenések 7,[14].¹⁰⁹

E holtaknak vélt, súlyosan megsebesült diákokat a halál küszöbéről hozták vissza: Nagy-Ari Istvánt, Ajtai Andrást, Vajai Györgyöt, Szemerjai Györgyöt, Enyedi Sámuel tizenkét éves fiút, az ugyanott tanító teológiaprofesszor fiát.

Ezt a csapást a nemes Püspöki Péter, a Nagyeniedi Kollégium egykori diákja és tekintélyes polgára, kit innen a híres Fehér vármegye megtisztelő főbírói posztjára előléptettek, majd az erdélyi református egyházak súlyos helyzetében követként Bécsbe küldtek,¹¹⁰ amikor a mérszárlás híre oda eljutott, gyászversében siratta. Innen hazatérve később a halálos ágyán úgy rendelkezett, hogy a legyilkoltak sírja mellett temessék el testét, és kötelezte a kollégium kurátorait, hogy az említett sírhely mellett emelt síremléket kőfallal vegyék körül, megfelelő összeget hátrahagyva e célra.¹¹¹

108 Előadóterem.

109 János jelenései 7,14.

110 Püspöki Péter az erdélyi református egyház küldöttjeként panaszíratot nyújtott át Lord George Stepney-nek, Anglia bécsi nagykövetének a császári seregek erdélyi túlkapasairól, amelyeket a nagykövet Londonba továbbított. – Archivum Rákócianum II. 1871. 273.

111 A harcban elesett diákok első kápolnaszerű síremlékét tehát Püspöki Péter kívánságára és költségén az Órhegy alján, az ún. Kápolnadombon emelték. Ez az emlékmű teljesen megsemmisülhetett, mivel később, a milleniumi ünnepek közeledtével a kollégium Ifjúsági Önképzőköre kezdeményezésére ugyancsak a Kápolnadombon – a város egykori temetőjében – 1896-ban újabb emlékművet állítottak. Ez az emlékmű áll ma is, a két oldalán elhelyezett feliraton az 1704. március 16-án elesett kollégiumi diákok neveit olvashatjuk.

ILLUSTRIS COLLEGII BETLENIANI
ALBANO ENYEDIENSIS ORIGO ET PROGRESSUS.

*Historia haec scripta est aut 1704, aut saltem
Paulo post, tempore scilicet motuum
Rákóczianorum, cujus historia isthoc in MS^{to} attingitur.*
Joseph Kemény

Pápai Páriz Ferenc kezével írt eredeti
**Illustris Collegii Betleniani Albano-Enyediensis Origo et
progressus.**¹

Fundandi in Transylvania Illustris Collegii Alba-Juliacensis primum Consilium coepit circa Annum Christi MDLXXI. auspitiis J o h a n n i s II. Hungariae Regis, qui communi procerum Suorum voto constituerat Litterarum humaniorum Sedem Regiae Suae vicinam figere, et viris Clarissimis peregre etiam accitis, eam ornare: Electi autem P e t r u m R a m u m Veromanduum, Professorem Regium, virum nostra commendatione majorem, salario luculento oblato vocant Parisiis, eo plane tempore, quo ille cum ob purae religionis cultum, non se tutum satis in Gallia videret, de Sui Gen evae receptu cogitasset; sed recepta in Transylvania Blandratae et Francisci Davidis doctrina offensus, conditionem non accepit, nec vero etiam Gen evam venire potuit, aliter enim volente Deo, in egregia illa martyrum Parisiensium panegyri, quos infamis laniena sustulit, Ramus quoque tot adoreis jam mactus, hanc quoque coronam eventus impetravit.²

Idem consilium summa contentione moverat, inclytus Transylvaniae Princeps Stephanus Bathoreus, remque eo promoverat, ut Celeberrimum ea tempestate Philosophum Jacobum Zabarella Patavio vocaret, sed ob ingruentes motus civiles, et coronae Polonicae capessendae cum maxime intentus esset, res

---

1 A nagyenyedi Bethlen Könyvtárban található másolat lábjegyzetében: Hogy e munka szerzője Pápai Páriz Ferencz enyedi professor, kétségtelen. Szabó Károly. (A Bethlen Könyvtár Történelmi Levéltára. II. kötet, 1)

2 Az autográf példány lapszéljegyzetében: *Erexit tamen Princeps Bathori duo, pro Jesuitis, Collegia in Transylvania quorum alterum Claudiopoli jam Academicis privilegiis gaudet.* A hasonmás példány lapszélén Szabó Károly megjegyzi: *Újabbkori jegyzet mind az a mi oldalt van írva.*

effectu caruit, et visus est Deus Musaeam hanc gloriam Martiae G a b r i e l i s B e t - l e n [!], plurimisque aliis ejusdem meritis coronandis adjicere voluisse.³

G a b r i e l ergo S[acri] R[omani] I[mperii] et Transylvaniae Princeps, Collegium Albense, evocatis, luculente salario annuo millenorum *Thalerorum*⁴ Imperialium constituto, e Germania Viris Celeberrimis Johanne Henrico Alstedio, Joh[anne] Hen[rico] Bisterfeldio, Philippo Ludovico Piscatore, fundat, privilegiis ornat, pagis, decimis, aliisque perennibus redditibus, imprimis collato huc bis millenorum Florenorum Hungaricorum annuo tributo Debrecinensi, locupletat, et praeter alia pacis bellique generosa facinora gloriosam in hoc sui memoriam, venturae posteritati transmitti, numquamque intermorum [2] sibi haeredem, caetera ἄτεκνος, scribit circa A[nno] C[hristi] MDCXVII.⁵

Erat Albae Monasterium in arce vetus, quod G a b r i e l e rudetibus reaedificari jussit ac Alumnis Scholaribus, quos semper pleno numero XL esse volebat, quotidianisque praebendis laute satis alebat, aliisque pluribus, qui Privatorum nomine veniebant, inhabitandum concessit, proprius tamen instituti Collegii locus alius futurus erat, aedificium nempe illud magnificum, quod in area satis capaci, Privatorum fundis coemptis educere coeperat, ne aliquando mutatis in Principali Aula cum religione Sacris, litem quisquam Collegio de fundis Monasticis movere jure posset.⁶

In his ergo novo veterique (ut vulgo vocabant) Collegio, hospitabantur Docentium juxta et Discentium omnes ordines, dum vixit Gabriel, ut et successorum Principum R a k o c i o r u m temporibus, qui quidem institutum Betlenianum, ut acceperant, continuarunt, vocato in successorem Professoris Bisterfeldii Anno MDCLV. Isaaco B a s i r i o S[acro] S[anctae] Theol[ogiae] Doctore, Ecclesiae Anglicanae presbytero; sed nec lapidem supra lapidem apposuerunt, nec praebendas Bethlenianas de suo vel tantillum auxerunt.

Statim dictus Dr. B a s i r i u s, quia a partibus C a r o l i I. Regis Angliae, nefarie securi percussi stetisset, rerum potente C r o m w e l l i o seditiosorum capite, fuga salutis suae consuluit, et tunc forte exul Constantinopoli morabatur, apud Residentes et Oratores Christianos benigne ubique acceptus, qui ubi Principi R a k o c i o fama innotuisset, is Residenti suo in Porta Ottomanica, in mandatis dedit, ut viro

3 Az autográf példány lapszéljegyzetében: *Bisterfeldius gener erat Alstedii. Uterque erat chiliasta, idque regnum Anno 1694 inchoandum credebant, in quo mire deceptos esse, hodie nobis satis constat. Bisterfeldius V[erbi] D[ei] M[inister] sed Alstedius Professor fuit uterque inter fuit Concilio Dodrectano, Bisterfeldius e vita excessit in Concilio Dodrectano Anno 1619. die 18 Januarii, teste Job[annes] Halesio, qui tum Dodrecti praesens erat. Vide epistolam ejus 26.*

4 Autográf példány lapszéljegyzetében.

5 Autográf példány lapszéljegyzetében: *Alstedius mortuus est A[nno] 1638.*

6 Autográf példány lapszéljegyzetében: *Extat liber Arabicus M. S. S., in Publica Bibliotheca, cui nomen suum inscripsisse literis Graecis Basirium, memini me vidisse.*

conditionem offerret, qui etiam non difficilis, eam gratus accepit et venit. Fuit hic praeter alia, in Patribus versatissimus et lingvarum multarum tam Occidentalium quam Orientalium, Graecae imprimis tum antiquae tum vulgaris, Hebraicae, Arabicae, Italicae, Gallicae et ceterae peritissimus.

Duravit autem dictum, dicto loco Collegium, usque ad infelicem et temerariam Rakoczi II. in Poloniam expeditionem, quae fuit Anno C[hristi] MDCLVII. sequenti enim Anno a Polonorum vindicibus Barbaris Turcis, Tartarisque et vicinis Valachis ferro flammisque in Transylvaniam misere desaevitum est, eo ipsa Alba Julia cum Regia et dicto Collegio penitus vastata, magna etiam Studentium ibi delitescens parte in captivitatem Barbarorum ablata.

Secuta hinc varia Transylvaniae discrimina, mutationes Principum, bella civilia inter aemulos Principes hanc patriam miserandum in modum distrahentes in partes, aliis Imperatoris Germanorum, aliis Turcarum ad haerentibus, et hic inter aliquorum annorum [3] arma civilia, conticuere Musae Transylvanicae, jacuerunt bona Studia, donec vincente parte Turcica Michaele Apafi nihil tale cogitans, minus affectans, Imperatoris Turcarum voluntate, per liberam tamen Statuum electionem, rerum Transylvanicarum potitu et aemulis qua sublatis qua repressis, in Principatu confirmatur.

Hujus consilio et pietate recollectum Collegium Albense, Claudiopoli, ubi ejus quaedam reliquiae hospitabantur, ob vivendi commoditates, Enyedinum transponitur, novis privilegiis ornatur et accedentibus ad Betlenianas praebendas, Magnatum Reformatorum piis beneficiis, supra illud vetus locupletatur. Anno Christi MDCLXIII.

At cum hic considendi commoditas Studiosis deesset, aliquot contiguae privatorum oppidanorum aedes, in platea ad pagum Miriszlone[m] versa, hinc atque hinc, aere Collegii emptae, tumultuario opere invicem coagmentatae, connexae, et in eorum usus, ubi deinceps exciperentur, conversae, ubi imprimis Domus Varadiensium dicta eminet, cum campanile in medio educto, ubi et Auditorium capacissimum et Bibliotheca satis instructa continens librorum codices hoc tempore, plus minus mille sexcentos.

Ex stato Collegii redditu, aluntur hic Professores publici III, Praeceptores classici itidem sex, Alumni, qui pecuniam menstruam et quotidianas panis, vini et cerevisiae praebendas percipiunt XX. Accesserunt Anno C[hristi] MDCLXV. mense Octobri ex pia collatione Illustris Domini Domini Johannis de Betlen[!], Transylvaniae Cancellarii Consilarii et Comitatus Albensis Comitum, Alumni X, in quorum rationem, apud Senatum Enyediensem depositi in sortem floreni Hungarici mille, nunquam in summa capitali levandi, ex quorum lucro menstruam pecuniam accipiant, singulos florenos, quotidianas item panis et vini praebendas, in quem usum ordinata ex possessione Szász-Örményes ab eodem Domino Johanne Betlen[!], quod etiam testamenti tabulis roboratum, in rationem quidem trium Professorum,

tria Vasa Vini quadragenaria, in rationem Classicorum Praeceptorum vasa quadragenaria duo, in rationem vero Alumnorum Vasa vini decem, quotannis fideliter administranda. Ejusdem Herois exemplo pie invitata uxor Illustris Domina Domina Clara Fekete constituit perseverenter etiam post fata alere Alumnos nomine suo tres, qui in vini compensationem acciperent pecuniam menstruam florenos binos, et quotidianas panis praeendas ex possessionis Ludasiensis portione Kendiana dicta quod etiam post obitum, ab haeredibus servandum, testamento cavit, nisi malint Portionem ipsam Kendianam integram cedere Collegio Enyediensi, id quod post beatam nominatae Dominae analysim Filius natu major ex marito ante Dominum Betlenium genitus, Illustris Dominus Dominus Laurentius Pekri praestandum quot annis, in se recepit.

[4] Idem certatim imitati alii, inclytus Heros Sigismundus Banfi de Losontz, Celsiss[imi] Transylvaniae Principis Consiliarius, Tabulae Juridicae Praesidens, Comitatus Albensis Supremus Comes, qui quatuor de nomine suo Alumnos esse voluit, et haeredes quoque ultima voluntate continuari jussit, quibus singulis pecunia menstrua florenorum binorum et quotidianum panis demensum Statutum. Ad haec villicationis suae, in possessione Szent Király decimam partem, ad augendam Collegii Bibliothecam deputavit, et quoad vixit, praestitit, non tamen transmissa ad haeredes idem praestandi necessitas. Accessit pium Spectabilis Generosi Domini Domini Balthasari Matskasi, Principis Consilarii et Comitatus Szolnok Interioris Comitatus Supremi beneficium, qui pariter quatuor Scholasticos Alumnos pecunia menstrua binorum florenorum et pane quotidiano, de penu Suo liberaliter fovit. Accessit praeterea etiam magni illius in gente et Patria hac ac late nominati Herois Michaelis Teleki beneficium, in quatuor Scholasticos Alumnos, florenorum singulorum menstruorum et panis quotidiani, quod etiam Illustris Soceri exemplo animatus Generosus Illustris Baro Dominus Dominus Johannes Kemény in tres alios exercuit.

Nec defuerunt aliis quidam, Generosus Dominus Andreas Nadudvari, cujus beneficium liberale aliquam multis annis in tres Alumnos, usque ad viri mortem duravit. Spectabilis ac Generosus Dominus Georgius Vas de Czege, Senior, unum Alumnus lectissime habuit habetque. Relicta vidua Spectabilis Domini Domini Francisci Keresztesi, Domina Domina Catharina Belldi, unum, quoad vixit, pia liberalitate statuto tum menstruo tum quotidiano demenso, juvit, quod ab haerede non continuatum. Generosusque Dominus Franciscus Belenyesi duos, de quibus post fata alendis testamento providit. Insuper, supra laudati Illustris Herois Sigismundi Banfi filius Paulus, quatuor aliis, praeter Alumnos Paternos Scholasticis, quotidianum, de proprio, panis demensum statuit et praestitit.

Nec omittendum pro futura, si res ita ferat, monela, quod Illustrissimus olim Comes Franciscus Redei, centum florenos Hungaricos ex arce Huszt

quotannis in usum Coetus Scholastici Enyediensis pendendos statuit, dum vixit, praestitit et deinceps praestandos, testamento cavit; quod tamen a successoribus in bonis negatum. Tantumdem ex arce Vajda Hunyadiensi Illustris Baro Nicolaus Zolyomi praestitit, quod etiam post iniqua Herois fata ad tempus ab uxore continuatum, post modum exolevit.

Rectores et Professores quod attinet, primus qui in transponendo in hanc commoditatem Claudiopoli Collegio, multus fuit, idque apud recens electum Principem Apafium, consilio imprimis et ope retro laudati Herois D[omini] D[omini] Johannis de Betlen[!] suffultus solidis rationibus evicit, fuit Petrus Vasarhelyi, vir magnorum hic meritorum nec unquam [5] satis laudandus, Theologus doctrina pariter et vita sincerus, Literator egregius, Latinus imprimis elegans et in Graeca lingua late exspatiatus ad Poëtas, Historicos, Patres etc. In Hebraea similiter ad Rabbiorum usque Scholas et Pulpita provectus Chaldaicae, Syrae, Arabicae et vulgaris Turcicae, quam in obsidione Cibiniensi, cum Principi Achatio Bartsai a sacris esset, ex Muhamedanis sacerdotibus hauserat, et Arabicae cujus jam ante gustum habuit, junxerat. Horas hic omnes numeratas habuit usque ad vitae finem, quem ipsae sibi improbo labore accelerasse visus est, cum tamen et lucrandi panis, in tanta res (ut tunc erat) angustia, pro tam frequenti Schola, cura soli incumberet.

Paulo post, Anno scilicet MDCLXIV. voluntate Principis et Magnatum, Collegam adscivit, virum Clarissimum Dominum Samuelem Enyedinum Medicinae Doctorem, olim Illustris Scholae Varadinae Rectorem, sed capto horribili per Turcas fortalitio exulem et in arce Huszt tunc forte apud inclytum Comitem Redei commorante, cui Cathedra Philosophica ornanda cum Paedagogiarchatu cessit.

Et cum jam Collegium beneficiis cumulatam, classibus distinctum, Professoribus et Praeceptoribus Publicis justo salario conductis ordinatum esset, ornari et muniri insuper clementissimum Principis consilium Curatoribus voluit. Constitutique supremi IV. Inclytis Domini, Dominus Sigismundus Banfi de Losontz, D[ominus] Johannes de Betlen[!], ecclesiastici duo Ecclesiarum Reformatarum Transylvanicarum Superintendens, D[ominus] Casparus Veresmarti et pariter venerandus ac de Collegii incunabulis optime meritis Dominus Johannes Dadaï, Pastor Küküllővariensis et tractatus vicini Senior gravissimus, ac horum vicarii, Generosus Dominus Stephanus Fabian et Generosus Dominus Georgius Lipcsei.

Sed heu! retro statim nominato pientissimo Professore Petro Vasarhelyi, hujus aevi, ut et Collegio viri, brevis admodum usura concessa fuit, Anno enim MDCLXVI die 15 Maji, postquam vita inculpata (qua plus sibi apud juventutem comparaverat autoritatis, quam alii severa disciplina) incredibili diligentia, horas enim suas, quas tres in die docendo implebat, saepius praesentia sua occupabat, ita ut oeconomii vice campanulam convocantem pulsaret, cubicula obiret, rationem Praeae Pietatis quotidianae et lectionum privatarum posceret, et eruditione multifaria,

juventuti praeluxisset, longo sui desiderio Collegii civibus, ut et Ecclesiae, quam crebris concionibus eruditae saepe in ministri ordinarii (qui in illa temporum angustia unus tantum erat) defectu solabatur libens promptusque, post se relicto igne sacro invincibili confectus abiit ad plures. Opera nulla edidit, sed manuscripta, quae publico consecraret, reliquit, Politiam Ecclesiasticam, Exegesis in medullam Theologicam Amesii, in Apocalipsin Johannis Theologi, et alia quaedam. Quantum ipsi cum adversariis optimi suis instituti, inprimis ut Illustris Schola in hac patria [6] ad barbariem jam inclinare visa, aperiretur, luctam dum fuerit, docebunt epistolae variae in his Annalibus describendae, inprimis ea, quae sequitur.

[Nagyenyed, 1663. augusztus 18.]

Reverendo et Clarissimo D[omino] Johanni Dadai, Ecclesiae Küküllővariensis ministro, vicinarumque Inspectori gravissimo et ceterae.⁷

Abrupta opportunitas, quam ego non praevideram, non sinit amplis verborum periodis R[everendissime] Cl[arissime] Vestrae res nostras aperire, quas tamen magnam partem cognitae R. C. T. confido, hoc unum est, quod V[irum] Cl[arissimum] obnixè rogem, si per valetudinem aut inevitabiles prorsus occasiones liceat, Albam Juliam descendere V[ir] R[everendissimus] Cl[arissimus] ne gravetur, certo enim constat hodie Principem ibi futurum, quo eo D[ominus] Cancellarius properat justus. Erunt nobis negotia non parvi momenti coram sua Cels[itudine] et D[ominis] D[ominis] Magnatibus agitata. Probe noverit R[everendissimus] Cl[arissimus] V[ir] res afflictissimas Collegii nostri, quod ni Status minetur, proclive est ut collabascet, sicque omnis conatus et labor irritus reddatur. Inter signa irae Dei nondum nobis reconciliati, refero, quod tot impedimentis, tot hostibus rabidis misellum Collegium sic expositum et exultare Satanam nullum dubito, si fundamenta haec subruere possit, pro futura alias tam Ecclesiae quam Politicae apud nos misere labescens. Hi etiam homunciones oppidani cives nostri, mira ut audio moliuntur, putant se in culmine libertatis et immunitatis falso speratae sessuros, si Collegium ruat, similes dicentibus; nolumus eum regnare super nos etc. Erunt et plures ferae, quibuscum pugnandum erit. Veritas et justitia nostras partes sequitur, Celsissimum Principem habemus fautorem, similiter D[ominum] Cancellarium, super omnia autem Deus erit nobiscum, cui confisi strenue in coeptis feliciter, progredi constanter nihil dubitemus. Summo cum cordolio accepi ingentes V[irorum] Cl[arissimorum] et homi-

⁷ Vásárhelyi Péter kollégiumi rektornak az 1663. augusztus 18-án Nagyenyedben keltezett levele, amelyet Dadai János küküllővári espereshez és kollégiumi gondnokához intézett. Nyomtatásban közli BOD P. 1890. II. 455.

num in castrum Küküllövár conclusorum vexationes, sed Deo habetor gratia, qui opem afflictis attulit dextraque salutifera vitam ex morte restituit etc. Raptim Enyedino 18. Augusti A[nno]C[hristi] 1663.

R[everendissimo] Cl[arissimo] V[iro] ex animi candore deditissimus
Petrus Vásárhelyi

Anno eodem, die 16 Junii, Celsissimus Princeps Apafius Collegio, (amisso iam bello ductore?) consulturus et tunc forte hac transitus, stemmate Generosum, eruditione Clarissimum Virum Dominum J o h a n n e m N a d a n y i de Körös Nadány futurum in Collegio Rectorem et Professorem, in illustri sua praesentia inaugurare dignatus est, magnatibus Transylvaniae stipatus.

Accesit ad binos Professor tertius A[nno] C[hristi] MDCLXVIII die 4. Januarii Clarissimus P a u l u s T s e r n a t o n i A[rtium] L[iberalium] M[agister] ex peregrinatione Germanica, Hollandica, Anglica, Gallica, Helvetica [7] redux, matheseos, Philosophiae Cartesianae et Historiarum Professionis munus, cum Paedagogiarchatu adeptus, qui provinciam hanc suam, postquam integro decennio, cum laude, innata inprimis gravitate apud juventutem venerandus, administrasset, obiit forti apoplexia tactus A[nno] Christi MDCLXXIX. Collegam hic Samuelem Enyedium, emeritum jam Scholarum Rectorem, ferre cum non posset, malis artibus hinc extrusit, A[nno] C[hristi] 1669. qui se hinc ad ministerium applicuit, nec multo post Anno Christi 1671. in parochia Alvinciensi in Domino obiit.

Et quia supra nominati D[omini] D[omini] Curatores saepius munerum et dignitatum ratione ad ardua Principis ac Patriae negotia avocabantur, lecti ex Magnatum numero Curatores, Illustres pariter Domini, D[ominus] F r a n c i s c u s R e d e i, Consiliarius Principis et Comitatus Colosvár Comes Supremus, D[ominus] W o l f g a n g u s [!] d e B e t l e n [!], Consiliarius, Comitatus Albensis Comes Supremus, et post in locum J o h a n n i s mortui, Cancellarius, D[ominus] N i c o l a u s d e B e t l e n [!] Sedis Siculicalis Udvarhely Capitaneus Supremus, qui fere unus pro omnibus longo post tempore onus hoc sustinuit, solus inter omnes literarum ac litterarum aequus aestimator, insigniter eruditus et ipse, et multiplici rerum experientia, instituta per potiores Europae partes peregrinatione illustris. Lectus in hunc ordinem, etiam Spect[abilis] ac Generosus D[omi]n[us] B a l t h a z a r M a t s k a s i, Comes Comitatus Szolnok interioris, aliquot sub Principe A p a f i o legationibus tum ad Portam Ottomanicam, tum ad Sacratiss[imum] Imperatorem L e o p o l d u m, Regem insuper Poloniae J o h a n n e m, cum laude defunctus.

Eodem Anno MDCLXVII. cum dictus supra Nobilissimus Nadanyius Professoris Theologi partes minus foeliciter facere circumferretur, lis ipsi mota a D[ominis] D[ominis] Curatoribus, instigante inprimis collega Tsernatonio, cui cum Nadanyio male conveniebat. Quare ille Linguae Hebraicae et Logicae professione contentus esse jussus, cathedra vero Theologica ex clementissimo Principis mandato, Celeber-

rimo inter nostros Theologo D[omi]no S t e p h a n o C s e n g e r i de Varad Ecclesiae Fogarasiensis Pastori Primario, die 2. Julii, ejusdem Anni, cessit. Erat vir fervidi ingenii, disertus, disputator acer, in controversiis imprimis Socinianis sine pari, quorum, dum viveret hostis ἄσπονδος semper fuit. Idem ab Ecclesia Enyediensi vocatione in Pastorem honoratus, et mox tractus vicini fratrum Senior factus, tot oneribusque non multo post succubuit. Anno enim MDCLXXI. 15 Junii apoplexia forti et hic tactus, terris cessit.

Novos quosdam hic ritus Ecclesiis commendabat, inprimis Episcopalibus perinensus; ex quibus erat Baptismus publicus, coetu nondum dimisso peragendus. Item, ut concionator ante cantum, consensu suggestu, cultum brevi precatione seu invocatione [8] ordiatur ipse, Psalmum cantandum ante et post concionem indicet, et toto illo tempore in suggestu perseveret, ac cantu ultimo finito vicissim, ipse populum cum benedictione dimittat, cultumque ut inceperat, claudat. Cujus instituti sui rationes, dum passim a recepto jam usui mordens adhaerentibus exagigaretur, in Epistola ad venerandum senem D[ominum] J o h a n n e m D a d a i, quam hic subjicimus, fuse explicatum ivit, in hanc sententiam:

[Nagyenyed, 1667 vagy 1668?]

Vir Reverende ac Clarissime,⁸ proxime elapsa Synodo generali, rationes breviter consignatas, quibus in cultu Dei publico, per brevem precationem, psalmique ante et post concionem, orationemque solennem canendi indicationem inchoando et finiando, nitor, me tibi missurum receperam; tarditati, quam varia mihi obstacula pepererunt, ignoscas, atque rationum, quae jam mitto, momenta, in timore Dei absque praejudicio perpendas, vehementer a te contendo. Primo itaque cur ita faciam, Genevensis, aliarumque Gallicarum Ecclesiarum praxi excitatus, hoc me movet, qui certus sum ex Scriptura Pastorem Ecclesiae Dei, esse ejusdem Praesidem, qui non tantum nosse, sed et curare debet diligenter, quomodo sit versandum in domo Dei. Nam Praesidis veri est, non solum medium, sed etiam initium ac finem actionis Publicae ac Legitimae istius Societatis, cui dirigendae Praefectus est, modo ac ordine conveniente gubernare. Vel itaque cultus Dei publicus non est actio Ecclesiae Publica et Legitima? Vel Sacra ejus inceptio et finitio, cantusque in ipso apud nos administrari solitus non est ejusdem pars? Vel revera de natura rei est, ut Pastor Ecclesiae, tanquam ejusdem Praeses, illius cultum Publicum convenienter inchoet et finiat.

⁸ Csengeri K. Istvánnak Dadai Jánoshoz intézett levele. Nyomtatásban közli BOD P. 1888. I. 374–377, a levél magyar nyelvű fordítását íj. Dadai István közölte *Régi levél az istentisztelet rendjének megváltoztatásáról* címmel. L. DADAI I. 1930.

Deinde totus Dei, in Ecclesia, Publicus cultus, est actio Publica, vel in nomine Dei ad Populum, vel in nomine Populi ad Deum, perficienda. Atqui hoc totum quicquid est, quoad rei directionem, exemplaremque tum inchoationem, tum continuationem, tum finitionem, sicut ex verae religionis praescripto, ita ex omnium vere Theologorum consensu, est officium ministro verbi Dei in Ecclesia injunctum. Porro totus Dei cultus Publicus, non solum quoad internam Spiritus S[ancti] directionem, sed et quoad externam mediorum et actuum cultui inservientium adhibitionem, debet esse sacratus, tum quatenus Deo, tum quatenus ejus Populo in Publico cultu, publice benedicendum est. Atqui utriusque hujus benedictionis directio et administratio, est functio verbi Dei ministro in solidum divinitus attributa. Num. 6:23.24 etc. 2. Cron. 30:27. Nehem. 8:7. Praeterea cultus divini publice peragendi reverentia idem evincit, ex parte tum Pastorum, tum Auditorum. Annon enim indigne tractabit verbi minister eam cultus divini partem, quam ipse ductu et exemplo Suo convenienti regere in nomine divino palam consecrare, pro illius excellentia juste aestimare, aliisque juste aestimandum docere atque ostendere dedignatur? Quasi oratio in cantu publici [9] cultus, aut ejusdem pars non esset, aut non esset unius, cum solenni oratione soluta, cumque verbi praedica[ti]one sanctitatis et dignitatis, quoad Suam naturam, ut tum vocalem tum exemplarem ministri verbi Dei consecrationem atque directionem mereatur: quasi ad totum cultum Dei publicum aequae ac ad solennem precationem ac praedicationem, auxilium Dei publicitus ab ipso vel petere, vel cum gratiarum actione excipere esset noxium ac ignominiosum. Similiter cum populus noster, cantionem publicam cultus solenni tum solutae orationi, tum verbi praedicationi apud nos praemitti subnectique solitam, non tam pro publici cultus parte, quam pro opportunitate hominum melius in coetum Ecclesiasticum congregandorum, indeque segregandorum reputet ac observet, multum sane reverentiae cultus derogat: in quo errore ut plurimum ipse confirmatur, si ritus ille totum Dei cultum Publicum incipiens et finiens non tantum omittatur, sed et mordicus, sicuti fit damnetur, ita vicissim corrigetur; si seriae et verae de ipso negotio institutioni exemplaris quoque verbi ministrorum directio et conformis gestus subjungatur. Caeterum, tam ordo, quam decorum cultus publici id postulat, ut res a Deo ad eum publice peragendum institutae, adhibeantur ea ratione, quae ipsarum dignitati cultusque nobilitati conveniat. Atqui et cultus dignitati et rerum divinarum in cultu publico versandarum majestati magis congruit, ut totum Dei cultum Publicum Pastoris benedictio, consecratio et directio exemplaris prima incipiat, ultima vero concludat et finiat, ne aliquae cultus partes intermediae ea destituantur, alioquin enim, publicus Dei cultus non secus administrari videtur, quam si Paterfamilias, prima et ultima mensae suae fercula nihil curans, medium sui convivii tantum inciperet et finiret per precationem et gratiarum actionem[m] consentaneam. Ad haec, quae conscientia de rebus fidei rectius informata, negare ausit, si alicubi, maxime in cultu publico id oportere a nobis observari, ut quod ibi, seu dicto, sive facto agendum est, id fiat in nomine Jesu

C[hris]ti, et quidem tanto illustrius et strictius, quanto publicus cultus anteit privatum? Jam vero cuilibet rationi per sanguinem Christi sanatae, modo recte attendat, conspicuum est, illustrius et strictius administrari cultum publicum in nomine C[hris]ti, si ille per Publicam Pastoris benedictionem et consecrationem C[hris]tianam plebi exemplarem inchoetur et finiatur Publice, quam si ille ritus omittatur. Quid enim? An precando ex suggestu Publice, totum Dei cultum consecrare, populo benedicere, Deoque gratias agero, in initio et termino cultus publici non est illustrius ac cultus severitati accomodatus, quam id non facere solum sed et ita facientes, malitiose criminari? Ad extremum aedificatio Ecclesiae requirit, ut cultus Dei publicus, in omnibus suis partibus, quantum fieri potest, sit aequabilis, auditorumque profectui in sapientia et observantia spirituali proportionalis, at vero apud nos, omisso ritu illo, aedificatio Ecclesiae vix quaeritur et attenditur, in cantu, tum quia absque [10] indicatione publica populum dirigente simul et semel ex suggestu, nescitur a populo, in quo Deus hymno sit celebrandus; tum quia nostri cantores et Scholarum Rectores, quibus directio cantus vulgo incumbit, saepissime canunt inconvenienter in coetu Ecclesiae vel imprudentia, vel imprudentia et praesenti rerum statui et loci, temporis personarumque cultui divino tunc recte inhiantium circumstantiis et denique dissertationibus de facto instutendis, loco benedictionum maledicendo, cantumque ita protrahendo ut major temporis cultui inservientis, pars, potiori Ecclesiae institutioni subtrahatur, sicque Pastorum concio et solennis oratio cum taedio minorique quam oporteret, fructu audiatur. Sed jam operae pretium est videre et perpendere in timore Domini, quid contra opponi soleat et possit. Et quidem primo damnatur ritus jam ita demonstratus, quia majorum nostrorum exemplo carere, receptaeque antiquitus consuetudini probato repugnare videtur. Verum enimvero cum totus cultus noster divinus, debeat esse rationalis, ritum in cultu Dei fundamentis ac exemplis Scripturae S[acrae] suffultum, consuetudo hominum, tantum abest, ut {remorari} [recordari] debeat, ut potius ipsa (quantenus ordini divino insultat, praescribit, eumque pro se non solum contemnit, sed et contumaciter redarguit) et Deo ingrata et Deum colentibus infrugifera esse, ab ipsomet C[hris]to pronuncietur. Sicut enim rectae in Politia Leges, non consuetudine sola, sed ratione niti debent, ita omnes cultus divini partes et ritus, Praxi Scripturae sunt metiendae. Neque tamen hoc ipso ritus apud nos ante observatus, tanquam malus, damnatur, modo instar oraculi iis, qui meliorem observare possunt et volunt Legitime, ne obtrudatur, sicut nec ob prioris bonitatem posterior hic proscribi meretur, nam ex bonitatis gradibus sicut melius praestat bono, neque tamen ipsum per hoc reddit malum; ita bonum meliori debet cedere. Hinc videre est scandalum quoque ex ritus prioris omissione posteriorisque hujus observatione praetensum non magis, atque consuetudinem objectam urgere, quia ritus ille, qui pro fonte scandalii reputatur, cum non sit peccatum alios vel male inficiens, vel a bono retrahens, verum ordo fundamentis et exemplis Scripturae S[acrae] stabilitus, scandalum inde non est datum sed acceptum, quod nihil potest remorari

veritatem apud eos, qui veritatis Domino servire contendunt. Si quis dicat, etiam sine illo ritu posse cultum Dei salutariter perfici, adeoque non esse necessum ipsum urgere, respondeo, posse quidem, sed ex Sc[ri]p[tu]rae edicto, teneri nos, non tantum ea, quae sunt ad salutem absolute necessaria, ver[um] etiam illa, quae ad decorum at aedifica[ti]onem de jure Dei faciunt, in cultu Dei observare, jam vero hunc nostrum ritum ad ordinem decorum et aedifica[ti]onem Ecclesiae, juxta Sc[ri]p[tu]ram facere, praeter superiora, vel hoc unum ostendit, quia benedictus cultus et populi ordinaria publice peragenda, primo et ultimo non in alienam personam devolvitur, sed ab ea, cui id facere divinitus est commissum, peragitur. Verum hic regeritur, in Vet[ero]que Test[amento] cantus directionem in coetu Ecclesiastico, non sacerdotum sed Cantorum fuisse, atque adeo neque nunc aliter faciendum esse. Ast ad hoc respondeo id, quod Cantores illi tum doctores prophetaeque, tum denique ex tribu Levi, penes quem erat sacerdotium, fuerint, sicuti perspicuum est, ex 1. Chron. 23:2.3.4. 25:2.3.5.6.7. 2. Chron. [11] 20:19.20. 29:25.26.27. At nostri Cantores ex censu sacerdotum, Prophetarumque et doctorum Ecclesiae non sunt. Unde merito retorquetur illud arg[umen]tum, siquidem in locum, Doctorum et Prophetarum V[eteris] T[estamen]ti in N[ovo] T[estament]o successerunt verbi ministri et non alii etc.

Stephanus Csengeri.

Eodem Anno MDCLXXI. vacans Cathedra Theologica communibus D[ominum] D[ominum] Curator[um] votis oblata Viro Clarissimo et doctissimo D[omi]no Martino Dési, Ecclesiae Kézdi Vasarhelyiensis Pastori, qui 28. die Novembris in presentia honorifica Illustris Baronis D[omi]ni D[omi]ni Stephani Bocskai inauguralem orationem publice habuit. Fuit vir solide doctus et spatio temporis bene longo ad sanctum opus urgendum vicennali nempe a Deo honoratus. Multa interea passus ab aemulis Fratribus, hic enim Johannem Coccenum Praeceptorem secutus plurima hactenus non observata in Scripturis, proponebat Discipulis Suis, quae illi vel non intellecta satis vel incautius passim pro concione vulgabant, unde ansa calumniandi virum porrecta. Anno imprimis MDCLXXII. et sequenti protractus, ad causam dicendam compulsus, ab adversantium multitudine et clamore, non vero rationibus, oppressus, damnatusque Radnotini, ut munere Scholastico simpliciter cedat, pastorali vero fungatur, abstinendo tamen sedulo ab iis dogmatis, quibus hactenus, offendiculo fuisset. Verum haec acerba Ministror[um] sententia, ad ulterius tribunal Principis relata, ibi clementer relaxata, et vir in munere suo perseveravit.

Anno MDCLXXVIII Dictus Supra Professor D[omi]n[us] Johannes Nandanyi, apud Principem delatus et rerum novar[um] accusatus, ut qui Principis

aemulis suffragatus et in malo consultor fuisset.⁹ Surrogatus est in Professione linguae sactae et logicae Clarissimus D[omi]nus Stephanus Kolosvari.

Supra memorati Literatissimi Viri D[omi]ni Pauli Tsernatoni¹⁰ mors Illustri Collegio adeo damnosa, incidit in Annum sequentem MDCLXXIX. mensem Ferbruarium, quando is subito forti apoplexia¹¹, quem Franciscus Pariz Papai Defuncti olim discipulus, ita luxit:

Dasne¹² manus tandem Lethe, morerisque diu quem
 Dicent, petentque posteri.
 Tunc etiam moreris Paule, immortalia semper
 Prensare qui contenderas,
 Et frustra moreris, cogis quia Gargara laudum,
 Et vivis, imo aeternus es.
 Littera ni pereat, Musa omnis et arbiter omnis,
 Testisque bonor[um] integer,
 Littera te pascet, Musae super aethera scribingent,
 Testesque splendor agent.
 Jure etiam merito, quin jure haec praemia poscet
 Laboris hoc stipendium.
 [12] Post tot pentathla et post mixtos pulvere cursus,
 Victamque harenam gloria.
 Naturae Oceanum felici nave subactum
 Post tot bonas scientias,
 Queis impallueras a primis fervidus annis,
 Nec deerat messis nisi.
 At privata silere decet, cum publica prostent
 Majora dona millies,
 Messem fecisti, messem demessuit illa
 Foelix juvena Te duce,
 Quae te Claudiaca et quae post Enyedina per arva
 Vedit, ducem secutaque est.
 Hinc tu Principibusque viris non ultimus hospes,
 Qua poluisti gratia.

⁹ Autográf példány lapszéljegyzetében: *Hinc et gratia, qua in Aula multum pollebat et officio excidit.*

¹⁰ Csernátóni Pál epitáfiumát Bod Péter kétszer is közli nyomtatásban: *Hungarus tymbaules continuatus*, Nagyenyed, 1766, 87–88, valamint *Historia Hungarorum ecclesiastica*. II. Lugduni Bavorum. 1890. 458–459.

¹¹ Hasonmás példányban Szabó Károly bejegyzése: NB. A verbum regens kimaradt.

¹² Autográf példány lapszéljegyzetében: i.e. Das ne manus etc.

Atque aliis pariter dilectus, sive doceres,
 Seu quid referres per jocum,
 Omnia spirabant canum et venerabile pectus
 Nil non acutum prodiit.
 Mastix pigritiae, ignaris exosus et ipse
 Gnavis amatus et Pater,
 Tunc etiam moreris vita dignissime longa.
 Sic est, refer longum vale,
 Excubitor fortis Musar[um] et nobilis Atlas
 Riges, cubas, non excubas,
 Perge cuba molli sub cespite, credito pro te
 Et nostra lingua henc [hinc] excubat.¹³

Vacans hujus cathedra cum Paedagogiarchatu communibus Principis et D[ominis] D[ominis] Curatorum votis eidem Francisco Pariz Papai Med[icinae] D[octo]ri,¹⁴ Anno Christi MDCLXXX. die 4. Januarii, quo die solenniter introductus per Illustrem D[omi]n[um] D[omi]n[um] Nicolaum de Betlen et venerandum Episcopum D[omi]n[um] Michaelem Tofaeum ad Physices et Historiar[um] professionem Lingvaeque Graecae studium excitandum.

Fato cedentibus voluntate Dei Curatoribus tum supremis IV. tum vicariis, lecti sunt Illustres D[omi]ni, D[omi]n[us] Samuel Keresztesi Comes Supremus Comitatus Albensis, D[omi]n[us] Emericus Lazar, Sedis Siculicalis Regius iudex supremus, D[omi]n[us] Laurentius Pekri, Comes postea Comit[at]us [13] Albensis Supremus, D[omi]n[us] Samuel de Betlen Comes Supr[emus] Comitatus de Küküllő.¹⁵

Secutus tristis supra Laudati Professoris Martini Desi obitus, qui honestis, licet a fortuna non ita splendidis ortus Parentibus, pio eorundem zelo in Schola patrio Desiensi loco vel veteri Scytharum hac effusorum monumento adhuc stante, celebri, jactis bonar[um] literar[um] fundamentis, ubi ear[um] praegusta[ti]one[m] fecisset, ambitione bona ad ampliores studior[um] mercatum bonor[um] fautor[um]

13 Autográf példány lapszéljegyzetében: *Bibliotheca dicti Professoris Tsernatonii sic satis instructa, publico Collegii addita et applicata.*

14 A kollégiumtörténet másolatában Szabó Károly bejegyzése: *Kimaradt a verbum regens* [a második mellékmondat melléknévi igeneve pótolja az első tagmondat elmaradt verbum regensét – megj. Dóczy Örs].

15 Lapszéljegyzetben: *A[nno] C[bristi] MDCLXXXV. Cl[arissimus] Steph[anus] Kolo[s]vari Professor Celiss[imi] Principis et Status Evangelici decreto, jussus est subire legationem ad Serenissimum Electorem Brandenburgi[ensem] Fridericum Wilhelmum, Principem item Auriacum et Praepotentes Belgii Foederati Ordines.*

consilio et succursu, inprimis Emerici Pariz Papai tunc Ecclesiae Desiens[is] Pastoris et Vicinarum Senioris, properans recta, Saros Patakinae Illustri Schola celebrem petiit, ubi se de novo, novae palaestrae credens, post aliquot ibi missus feliciter factos, ita alacriter, aequales pravertens, ad metam constitit, ut jam nihil, nisi restaret corona post pulverem. Admotus ergo Superiorum arbitio cathedrae, post subsellia, literas, quas a fidis magistris hauserat, easdem publica mercede publice praecipere juvenis adhuc coepit, tum in Classibus ordinariis, tum vero in Aula Illustris Baronis D[omi]ni Stephani Bocskai, erudiendis ejus privignis tribus Klobusicskus, admotus. Utque haec Desini sata et Patakini rigata, Laetius incrementum sumeret planta, Liberalibus Patroni impensis, dignus est judicatus, qui pedem ex Hungaria efferret, et alium quoque in artibus profecturus experiretur solem. Venit ergo in Hollandiam, ejusque nobiliter in Literis emporium Leidam ad Batavos, atque ibi Sincerae Theologiae inprimis animum applicat, foelix professoribus in ea facultate Doctissimis, praecipue Johanne Coccejo, cujus toto quadriennio lateri adhaerens, inde non frustra caluit; patriae enim postliminio cum tanto foenore redditus, ambiri huic atque huic coepit, et primum quidem cathedrae ecclesiasticae Kezdi Vasarhelyiensi et huic scholasticae in illustri hac Enyedina adhibitus viginti et amplius hic annis sacrum opus foeliciter ursit, et pari fidelitate, misso divite in omnes Hungariae et Transylvaniae angulos auditorum examine, donec praemissa ad plures vitae socia, vidualis vitae et perpetuor[um] langvorum taediis fractus, emaciatus et plane exsuccus factus, Anno Christi MDCXCI. die 24. Julii hora duodecima meridiana, sole culminante, Societatis Sol, in illum justitiae solem, quem solum hactenus didicerat, et doenerat, sese placide occuluit, longiore in terris vita dignus, ingenti sui desiderio relicto.¹⁶

Anno MDCXCII, die 26. Januarii Clarissimus D[omi]n[us] Stephanus Enyedi, Pastor Ecclesiae Maros-Vásárhelyinae, quem pia memoriae praedecessor moriens successorem nominaverat, accedente inclyti Status Reformator[um] et D[ominum] D[ominum] Curatorum in Comitibus Tordensibus suffragio, ad professionem Theologiae, solenni oratione habita, introductus est.

A[nno] C[hristi] MDCXC. Spectabilis ac Ge[n]erosi quondam D[omi]ni D[omi]ni Gabrielis Kendefi vidua, Spectabilis a[c] Generosa D[omi]na D[omi]na Barbara Daniel in rationem levandorum pauperum Scholarium, misit vas vini unum quadragenarium et cubulos tritici decem.

¹⁶ Autográf példány lapszéljegyzetében: A[nno] C[hristi] MDCLXXXVII. idem Cl[arissimus] Steph[anus] Kolosvari, cum collega Franc[isco] Pariz Papai novo, Principis et Statuum decreto lecti ad legationem, ille quidem ad Sereniss[imum] D[ominum] Brandenburgicum, ordinesque Belgii, Hic vero ad Sueciae Daniaeque Reges, Electorem Saxoniae et Reformatos Helvetiae Cantones. – E két utóbbi lapszéljegyzet mellett Szabó Károly a nagyenyedi másolatban megjegyzi: *Ugyanazon kézzel van e két jegyzet írva, amellyel maga a szöveg.*

Anno 1691 misit tantundem Anno vero 1692. In eorundem rationem misit florenos 30.

[14] A[nno] C[hristi] MDXC. Contulit Illustris D[omi]na D[omi]na Anna K a p i , consors Illustis D[omi]ni D[omi]ni B a l t h a s a r i M a c s k a s i triticum in acervo, tribus Collegii Professoribus, quod excussum exhibuit grana metreta N[ume]ro. 240.

Moriens Clariss[imus] Professor Desi, pecuniam Collegii Bibliothecae augendae destinata, quam dum viveret curabat, valde tumultuarie et confuse transmisit ad Collegas, florenos circiter 500.

A[nno] C[hristi] MDCXCIII. Contulit in usum Collegii Spectabilis ac Generosus D[omi]n[us] P a u l u s N a g y de Petek tritici metretas 100.

Eodem Anno Illustris et Magnificus D[omi]nus D[omi]nus J o h a n n e s K e m e n y , contulit tantundem.

Anno eodem, vir praestantissimus D[omi]n[us] B a s i l i u s Ö l y v o s i XXI. circiter Annis Celsissimi Principis A p a f i i Cantor Aulicus coelebs, olim Collegii Enyedien[sis] diu Alumnus, moriens, testamento legavit dicto Collegio, florenos Hungaricos 100. qui a Professoribus in Bibliothecae singulare auctarium deputati.

Anno 1694, mense octobri Illustris Baro D[ominus] D[ominus] Johannes Kemény de Gyerő-Monostor, contulit in usum Collegii communem tritici in granis modios 200. Id quod post modum laudatus Heros cum Illustri Heroina uxore A n n a T e l e k i a pro domo Dei singulari exemplo zelante Domina, statum et vel posteris usurpandum et praestandum pium patrociniū esse voluit, ut in dicti Collegii usus omnis ipsor[um] sementis triticeae allodialis in agro Gerendiensi proventus pars vigesima fideliter cederet, qui saepius ad trecentos acervulos (vulgo gelimas) tritici ascendebat. Cedebat autem hoc quicquid erat, ita jubentibus patronis in usus pauperum Scholasticor[um] pueror[um] praecipue orphanor[um] post fata pastorum reformatarum ecclesiarum in dura paupertate relictorum et creditum ad pie erogandum fidei Rectoris Collegii et Professor[um].

Mox ad fiscum Collegii, cujus omnis cura penes Rectorem erat, accesserunt floreni Ungarici centum, ex funere viduae Spectabilis ac Generosi D[omi]ni Gabrielis K e n d e f i Dominae jam supra laudatae Patronae vere Generosae et Pientissimae Domine B a r b a r a e D a n i e l d e V a r g y a s .

Non ita multo post, Anno Ch[risti] 1695. S t e p h a n u s M e z e i natione Valachus, qui diu in studiis hic haeserat, ignotae originis, juvenis pius et probus, noctu, dum ad vesicam levandam cubiculo exiret, per scalas ex alto cadens cervicem fregit, mortuus a vigile Collegii summo mane et jam rigidus ibidem inventus, in cujus lecto inter pulvinaria abditū repertū sunt floreni Hungarici septuaginta, qui ex consensu Professorum pro augenda Collegii Bibliotheca in fiscum Collegii relati.

Anno eodem, in eodem usum contulit ex pia devotione Generosa D[omi]na E l i s a b e t a K i s de Szabatka, uxor Generosi D[omi]ni P e t r i P ü s p ö k i Comitatus

Alba Juliacensis Judicis Supremi, florenos Hungaricos octoginta, [15] clam marito homine natura tenaciore, quod tamen ubi maritus intellexit uxoris aemulatione et gloriae ambitione se se induci passusque est, ut Anno 1700 strenae votivae loco numeraret florenos Hung[aricos] centu[m] foenerandos sub usuris ordinariis decem pro centum, quas Alumno Scholari, florenos nempe denos annuatim erogarent Collegii Professores quod quidem annis paucis duravit, at postea per incuriam Rectoris, usura haec cum sorte intercidit.

Contigerat ea tempestate Anno Scilicet Ch[ris]ti 1696. ut Illustrissimus S[acri] R[omani] I[mperii] Comes P a u l u s T e l e k i studior[um] pariter et experientiae vitae magistrae apud exteros comparandae causa, in Germania peregrinans, apud Berolinum Marchiae Brandenburgicae metropolim et sedem Electoralem moraretur, splendidam Electoris Friderici, qui postea Regis Prusiae titulum meruit, Aulam, ibidemque Principem ejusque magnos ministros Ecclesiamque et Ecclesiastas eorumque ordines, mores penitius et curiosius cogniturus, nunc hunc nunc illum Salutaret. Erat vero ibidem inter plures eruditos, videri et compellari dignus Sereniss[im]o Electori a Sacris Aulicis, vir apprimè doctus Philologus insignis, Theologus Solidus, et Concionator facundus D a n i e l E r n e s t u s J a b l o n s k i, ex Bohemor[um] reliquiis oriundus, qui in sangvinari illa per Caesarem Ferdinandum II. in Bohemia persecutione, solum natale verterant, scriptis in publicum emissis celeberrimus, qui tunc forte in contexenda Historia Universali occupatus, cum reformationis ex Papismo passim per Europam seculo quinto factae autores sollicit[!] indagat, cum novo hospite Comite T e l e k i o Transylvano Hungaro queri coepit, quod cum gentium reliquarum in Reformatione initia et progressus literis mandata haberet in sola gentis Hungaricae reformatione deficeret, eo quod nulla de erectis horum Ecclesiis Evangelicis, tam numerosis, quomodo per quos ita creverint, omni hactenus data opera, monumenta nancisci potuisset, atque adeo impense rogare Comitem hospitem, ut pios ipsius conatus in tantum juvet, ut pergere hic volentem et in obscuro rerum haerentem, ad viros gentis suae hoc tempore antiquitatum Hungaricarum, praecipue Ecclesiasticarum indagatores dirigat, Literis mox ad communicandum honeste invitantibus conveniendos. Haec dicenti subjecit Comes T e l e k i u s, se quidem Studia Eruditorum gentis Suae, ob aetatem adhuc nimis juvenilem non satis explorata habere, interim virum Clarissimum non lusurum operam se credere, si Professores Collegii Franciscum Pariz Pápai et Stephanum Enyedium Literis suis quantocyus[!] adiret, hoc tam pium et debitum officii gentis ab ipsis jure et per omnia Sacra stipulaturus, quod etiam fecit, scriptis ad utrumque sine mora literis, in hanc, ut sequitur Sententiam.

1.

[Berlin, 1696. július 16.]

Daniel Ernestus Jablonski Sereniss[im]o Electori Brandenburgico a Sacris Aulicis, Cl[arissimo] viro Francisco Pariz Pápai in alma Enyedina Professori Publico. S.¹⁷

Ante omnia de temeritate et audacia purgandus tibi essem Vir [16] Clariss[im]e, quod ignotum compellare et negotiis gravissimis distentum interpellare audeam, nisi huic causae quam ago, momentum, illinc Humanitatis tuae fiducia, intercederent. Nempe Historiam Ecclesiar[um] Sclavonicarum moliuntur viri quidam pii et eruditi, eique et Historia Ecclesiarum Hungariae et Transylvaniae nec non Sclavoniae in specie ita dictae jungatur, votis omnibus expetunt. Huic tantae provinciae qui pares sint, praeterea et plur[imum] R[everen]dum Collegam tuum D[omi]num Enyedi S[acro] S[anctae] Theologiae Professore[m], (ad quem ea de re fusius scripsi, Eumque, ut ad se scripta cum Excellentia Tua communicare velit, obnixè rogavi) mihi quidem occurrunt nulli Vos igitur Deo duce, Industria comite ad tantum opus vos accingite. Non obstat medicinae quam ornas, professio. Quin memineris potius Medicum fuisse, qui primus nascentis Christianismi fastos pandere, agones enarrare Apostolorum et Apostolicarum Ecclesiarum incunabula scripto celebrare, in animum induxit: insigni quod tuam quoque pietatem inflammet, exemplo. Sed et sequentibus temporibus viros medicos Historiae qua[m] Sacrae, qua[m] profanae insigne lumen subinde affudisse, quis est, qui ignoret? Ipsorum vestigia, si voles, tu quoque preme, et ut velis, nomine Ecclesiae peto. Vale Deo et Sanctissimae ejus gratiae cum Tuis et Ecclesia tua commendatissimus. Dabam Berolini, XVI. Call[enda]e[!] Julii 1696.

2.

[Berlin, 1696. július 15.]

Plur[imum] R[everen]do Clar[issimo] Doctissimoque viro D[omi]no Stephano Enyedi S[acro] S[anctae] Theolog[iae] Professori, Dan[iel] Ern[estus] Jablonski etc. salutem.¹⁸

Cum quos terrar[um] intervalla segregant, eosdem tamen communis fidei et fraternae charitatis vinculum conjugat, non aegre feres, Vir plur[imum] R[everen]de, quod ignotus ignotum, fama tamen huic quoque climati cognitum et in visceribus Jesu Ch[ris]ti fratrem perdilectum compellare, in animum induxi. Rei rationem pau-

---

17 Nyomtatásban közli: BOD P. 1890. II. 461–462; magyar nyelvű fordítása: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 433–434.

18 Nyomtatásban közli: BOD P. 1890. II. 462–464.

cis accipe. Historiae Ecclesiasticae necessitatem juxta et utilitatem pius et prudens quisque facile agnoscit. Indeque a primis Christianismi incunabulis, ea Heroum in Ecclesia Dei haud postrema cura fuit, uti fata gregis Christi in tabulas relata, ad posteros fideliter transmitterent. Fuere in Sarmatia quoque nostra, quibus ea res cordi esset, circa seculi praesentis medium R[evere]ndus vir et vel hoc nomine de Ecclesia optime meritus, Andreas Wengerscius Historiam Ecclesiarum Sclavonicarum contexuit. At quod eadem et ad annum duntaxat 50mum hujus seculi pertingit et in superioribus etiam aliquando subinde parcius videtur, inventi sunt viri quidam pii, (quos inter et mea tenuitas nomen profiteri honori sibi ducit) quibus in timore Domini statutum est, Historiam Ecclesiar[um] Sclavonicarum, inde a primis earum rudimentis, denuo sub incudem revocare, παραλειπομένα Wengerscii supplere, et continuationem ejus usque ad finem hujus seculi subjicere. Huic penso, per singulas utriusque Poloniae et Lithvaniae provincias, viri eruditi partitis inter se operis, insudant.

At haec dum volvimus animo, opportune in mentem venit, ipsum librum frontispicio suo Sclavonicas Ecclesias ostentanti non satis respondere [17] videri, quamdiu Ecclesiarum hodiernae Sclavoniae ipsiusque Hungariae et Transylvaniae fata non simul exhibet. Non equidem ignari sumus, Sclavorum populos, uti origine, sic idiomate a gente Hunnor[um] diversos esse. Cur tamen praesens causa utrisque communis esse debeat, non pauca sunt, quae svadent. Primo vel ipse situs, quo sunt loca vestra aliquid huic momenti sibi vindicat. Non enim Sclavor[um] tam vicini esse, quam potius in corde ipsorum resedisse, dicendi estis: cingente vos a Meridie Sclavonia strictissime sic appellata[!], ad occasum Bohemia et Moravia, ad septentrion[em] et orientem diffusis Sarmatarum finibus. Gremio ergo inhaerentes nostro, nostri utrique estis, jugi inter utramque Gentem commercio ita nobis innexi, ut Reges etiam Poloniae dederitis et Polonis acceperitis, ut adeo nefas videat[ur] a Slavonica Historia, vos Slavis undique cinctos, ipsamque Slavoniam tenentes, divellere, verum gravius est secundo, quod Slavi et Hunni eadem Ecclesiam Christianam et Evangelicam, (de qua jam agit[ur]) componamus; cujus quia Fata et vicissitudines communes fere experti sumus (iisdem fere Lucis coelestis radiis utrinque illucescentibus, iisdem fere tempestatibus in utrosque desaevientibus) aequum videtur, ut fastis Ecclesiae indivisa illa inferant[ur]. Accedit, quod quemadmodum non tritici, ita neque zizaniorum in agro Ch[ris]ti Slavonico Historia secus plane habeat[ur]. Antitrinitarios recentiores intelligo, quos ut Italia primum exclusit, sic Sarmatia et Pannonia fovit atque etiamnum fovet. Secta vero isthac latius etiamnum serpente expectant extranei Belgae et Britanni, ut pleniore enarratione Historiam eorum eruamus. Neque enim hactenus id factum esse memini, neque Historiam Hunnorum Ecclesiasticam, quam et Otrokotsi in Originum suarum praefatione promisit, vel in lucem prodierit accipi, vel si eadem quam maxime prodiret, nostris post viri Apostasi[am] aequam fore existimaverim. Haec (ut alia jam taceam) sunt Vir plur[imum] R[evere]nde, quae me

moverunt, ut consilium moliminis nostri tibi aperirem, teque et quos praeterea ad opus utilissimum inter vestrates Deus extimulaturus est, ad stadium nobiscum decurrendum invitarem. Tam utique memorabilem inter vos Ecclesiae Suae scenam numen instruxit, ut excusari nostra nequeat socordia, si tot tantaque divinae bonitatis, potentiae, justitiae, veritatis monumenta, aeterna oblivione obliterari patiamur. Caeterum hac fere methodo uti statutum nobis est, ut primum Gesta Ecclesiae et conversiones ad Christianismum factas, Testesque veritatis Divinae, suo quemque ordine per Annorum Centurias digestos, ad novissimam usque Reformationem describamus. Inde Annales Ecclesiae texamus, et quae quovis Anno per totam Poloniam et adjacentes Regiones gesta sint edisseramus. Particulari[um] vero Ecclesiar[um] [18] aut virorum clarorum continuam Historiam Indices subnexi dabunt facile. Si tamen commodior tibi Vir plur[imum] R[evere]nde ratio occurrat, peto ut monere digneris, paratus meliora sequi.

Quod si nobis licuerit tam esse beatis, ut brevi edoceamur esse inter vos qui labori taedioso, sed utili et Ecclesiae Autoribusque suis glorioso sese accingent, laudabimus eo nomine nomen Altissimi et cumulatissimam ejus benedictionem auxili-umque efficax coeptis vestris apprecabimur. Vestri vero arbitrii futurum est, sive foetum illum vestrum peculiare et separatum opus jubeatis constituere, cui cum nostro nihil omnino sit commune, sive ita velitis dispositum, ut operis Historiae Slavonicae Tomum II. nempe Historiam Ecclesiarum Hungaricarum, Transylvanicarum et Slavonicarum (Savum inter et Dravum interceptarum) absolvat. Non minus integrum Vobis fuerit, Impressionem operis vel ipsis accurate vel nobis curandam mandare, quod posterius si placuerit, nostrum fuerit de sumptu ad eam rem necessario prospicere.

Vale jam Vir plur[imum] R[evere]nde meque Causam Ecclesiae apud Te agentem serena fronte admitte, si quid a me officii in te vel vestratum quemcunque proficisci queat, id omne lubens dicatum Tibi cupio. Iterum vale, et quae hic fusius expressi cum Clar[issimo] D[omi]no Francisco Pariz Papai, venerando Collega tuo (ad quem non nisi brevissimas hac vice dare potui) benevole communicare dignare. Dominus cum spiritu tuo. Dabam Berolini d[ie] 15. Cal[endae] Julii 1696.

Acceptis Literis, hac tam optata se et Collegium Enyediense, tanto viro, perque eum Aulae Brandenburgicae insinuandi occasione commodum usus mox responsorias concipit et silente D[omi]no Enyedio, Franciscus Pariz Papai voto et viri et suo satisfacere pergit, hoc tenore:

3.

[Nagyenyed, 1696. augusztus 20.]

Venerando viri D[omi]no Danieli Ernesto Jablonski Sereniss[im]o Principi Electori
Brandenburgico a Sacris Aulicis etc. Salutem.¹⁹

Magnis nec tenuitate ista dignis encomiis mihi vir venerande assurgis, dum non tantum inexpectatis (at vel eo nomine gratissimis) literis tuis, sola amicorum prima commendatione notum, compellas, verum etiam partes in provincia quam viri magni ornandam sibi sumpserunt, pusillo defers. Vetus hoc gentis nostrae probrum, vetus multorum et justa quidem querela[!] est inter quos et Johannes Laetus sibi temperare in Historiae suae universali ad Lectorem praefatione non potest, quin erumpat et impropere Acta Ecclesiastica Hungarorum et vicinorum Transylvanorum consignare, quod nemini hactenus venerit in mentem, nec tamen ita officii sui oblitos permittit credere eos pietas nostra minorum qua tenemur erga laborantes ante nos, quin et in hoc genere fecerint aliquid, quod et maiore securitate facere poterant, quam quae fecerunt iidem multa, congressi *παρησίᾳ* cum sangvinariis Evangelii hostibus non semel. Sed eorum quae scripserunt, monumentorum, partim interciderunt, perpetua temporum injuria, partim in obscuro apud privatos et forte literarum rudes posteros latere possunt. Ego, ubi me Deus publico dignatus est, omnem movi lapidem, ut maculam hanc ita conspicuam [19] a facie gentis nostrae saltem quadamtenus detergere[m], nec cessavi in hunc diem implorare opem eorum ex quibuscunque ut hic proficerem mihi aliquid polliceri potera[m], ut ex collatis varior[um] symbolis cinnum saltem aliquem facerem; verum hactenus nec nihil, nec certe multum profeci. Quicquid vero horum sit, victus vestra obtestatione dabo operam, ut schedas meas in ordinem aliquem et corpus redigam, et vestro arbitrio in totum commendam, operi vestro vestra prudentia, suo loco inserendum. Transponam autem ad vos, ut spero, hac hyeme, per studiosos quosdam Theologiae nostros, hinc ad almam Viadrinam vestram Deo duce contententes, nisi a proposito funestus aliquis rerum vicinarum excitus, (hic inter incudem et malleum, *quod ajunt*²⁰, constitutos abarceat.²¹ Utinam vero Deus Sereniss[im]o Principi Electori Friderico eam mentem inspiret, idque potissimum interprete et intimante Illustrissimo D[omi]no D[omi]n[o] Dankelmanno, consilii Electoralis Praeside Supremo, quem Comes T e l e k i u s noster a pio et humano prolixè nobis it commendatum, ut deficientibus apud nos Patronis in perturbato hoc et inclinato rerum nostratium Status, ut in Ecclesiarum

¹⁹ Nyomtatásban közli: BOD P. 1890. II. 464–465; magyar nyelvű fordítása: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 434–436.

²⁰ Autográf példány lapszéljegyzetében.

²¹ Innen Bod Péter a levél további részét nem közli, a magyar fordítás teljes.

Scholarumque inter nos Reformatarum spem et futuros usus in universitate Francofurtensi statum aliquod stipendium studiosis nostris eo profecturis clementer decernat, ut in hoc Collegio nostro Enyediensi fundatio Brandenburgica quae olim in gloriosae memoriae Transylvaniae Principe Gabriele B e t l e n et ejus Serenissima conjuge C a t h a r i n a nata Marchionissa Brandenburgica Johannis Sigismundi Electoris filia foeliciter coepit, hoc tam memorabili auctario, in nominis Brandenburgici nunquam inter morituram gloriam statuminetur et splendeat. Sic Deus misereatur nostri vosque a tali vaejove[!] [recte: vejove] tutos, perseveranter[!] in solatium afflictorum et spem miserorum conservet. Enyedini die 20. Augusti, 1696.

4.

[Berlin, 1696. október 7.]

Nobiliss[im]o Excellentiss[im]o Doctiss[im]oque viro Francisco P[apai] P[ariz]
Fautori aestimatisimo D[aniel] E[rnestus] Jablonski, S.²²

Incredibile dictu est, quanto gaudio Suavissimae tuae me perfuderint, postquam quae in gratia[m] nostri dicam an Ecclesiae et feceris hactenus et facere porro velis intellexi. Proindeque id agendum mihi esse putavi, ut meis quoque ad vos literis aliqua[m] gratiam conciliarem. Annuit Deus votis conatibusque nostris, eamque piissimo juxta ac Illustrissimo D[omi]no Supremo praesidi de Dankelman pietatem inspiravit, ut desideria vestra pronus admitteret, atque apud Serenissimum rata ea ut haberentur efficere gratiose promitteret. Caeterum alumni Polonis atque Lithvanis 80. Imperiales in singulos annos jussu Serenissimi numerantur, tantundem ut vestris quoque obveniat, elaborabo. Superest, ut Serenissimus nomine publico compelletur (id enim futurum esse pollicitus sum) atque e re etiam quam maxime fuerit, Illustrissimo D[omi]no de Dankelman pro favore exhibito gratias reddi, totumque negotium patrocinio ejus commendari. Haec quanto cyus vellem ut fierent, reliqua bono cum Deo, ego curaturus sum.

Historiam nostram quod attinet malletm utique integrum corpus Historiae [20] Pannonicae, omnibus suis partibus conformatum te autore prodire; ea vero foelicitas si Ecclesiae negata sit, juvabit monumenta, quae ex pluribus pauciora supersunt, tuaque vir Excell[entissi]me cura collecta habentur, quocunque modo (etiam eo quem tute nobis perscripsisti) conservari. Id tamen ea Lege fiat, ne nostra compilatio futuris vestris conatibus obstet, si forte obstetricante Dei misericordia monumentorum tantus vobis apparatus obveniat quantus integro Historiae Systemati pertexendo sufficiat. Id tamen peto, ut quantum fieri possit, Historia Transylvanica et Hungari-

22 Magyar nyelvű fordítása: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 438–440.

ca, Evangelica et Heterodoxa[!] (Socinianorum, Anabaptistarum) vetustior denique et recentior, ipseque modernus Ecclesiarum Status conjungantur. Jucundissimum vero fuerit, tua vir amplissime opera libros Ecclesiae v[est]rae rituales, nec non illos, ex quibus ratio ordinis et disciplinae vestrae plenius perspicui possit, sive impressos, sive meis sumtibus describendos, nancisci, quae Historiam vestram volventi facem praeferant. Ut liberrimo candori, quo in te compellendo utor, ignoscas, peto tantundemque tibi in me juris esse volo, quantum in te mihi sumo. Vale et venerandos D[ominos] D[ominos] Collegas nomine meo optime salvere jube. Excellentissimi Tui nominis cultor perpetuus, D[aniel] E[rnestus] J[ablonski] Berolini d[ie] 7. Octobr[is] 1696.

Post acceptas recte has, aliae mox ab eodem advolarunt de constituendo huic mittendorum alumnorum negotio certiora in hunc ut sequitur modum nunciantes:

5.

[Berlin, 1696. október 13.]

Clarissime D[omi]ne Professor Papai.²³

Post datas ad te novissimas meas, contigit mihi cum Illustriss[im]o D[omin]o Supremo Praeside in causa vestra iterato conferre. Ratum ergo habet Illustrissima ejus Excellentia id quod nuper promiserat et praeterea a praesenti tempore valere jubet. Jubet adesse juvenes Ecclesiarum vestrarum alumnos et stipendio frui, iisque quoad Electoralis fundatio plene constituatur, sua excellentia de proprio aere promissum subsidium est numeratura. Hoc unum et in praesentes requirit Sua Excellentia et aeternum vigere cupit, ut in ablegandis ad nos alumnis accuratus Ingenior[um] delectus habeatur, neque Favori aut partium studio quicquam detur, verum gloriae Dei et publico Ecclesiae commodo candide litetur. Ejus enim rei nisi ratio haberetur, futurum esse, ut ut beneficium Electorale cesset, aliore derivetur. Quae Excellentiae Tuae perscripsi, venerandis capitibus, quorum ea scire interest, cum officiorum meorum commendatione benevole nunciabis. Alumnni vestri ubi Francofurtum pervenerint ibi subsistere neque de adventu suo monere[!] [recte: muner], ac quid Serenissimus fieri velit, praestolari poterunt. Vale vir nobilissime Deo et gratiae ejus commendatissimus. Berolino. 13. Octobr[is] 1696.

²³ Nyomtatásban közli: BOD P. 1890. II. 465; magyar nyelvű fordítása: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 440–441.

Binis istis literis recte acceptis Professor F[ranciscus] Papai, prout jussus a venerando D[omino] Jablonskio fuerat, nihil cunctandum sibi ratus hic saeva hyeme consenso vehiculo nivali, recta ad Illustrissimum D[omi]num Transylvaniae [21] Cancellarium et Ecclesiarum ac Scholarum Reformatarum Curatorem Supremum Comitem Nicolaum de B e t l e n Vajda Kamarasinum, ubi tunc commorabatur, se confert et literas Jablonskianas secum allatas Comiti porrigit, quibus visis magnus Heros prae gaudio tantum non exiluit, quod Deus tam tenui hujus causae et quasi aliud agentis auctori ac promotori, adeo cumulate benedixisset. Quare maxime aequum imo debitum esse judicat, ut gratiae con festim agantur, tam Serenissimo Electori Neo-Patrono, quam Illustrissimo causae ipsi commendatae promotori, atque ad utrumque scribit et ut sine mora literae expediantur, jubet. Literarum vero tenor talis erat:

6.

[Gyulafehérvár, 1696. december 1.]

Serenissime ac Potentissime Princeps Elector D[omi]ne D[omi]ne mihi Clementissime,²⁴

Cum Singulari animi mei ac totius Ecclesiae Reformatae Transylvaniae gaudio intellexi, quod vestra Serenitas ex innata Sua Clemantia et admiranda erga religionem Reformatam devotione in animum induxerit. Tres a nobis Reformatis recommendandos studiosos Transylvanos in Illustri Viadrina universitate sustentare ex Collegiis Transylvaniae, pro qua Vestrae Serenitatis clementia, ego indignus quidem, sed Supremus in Transylvania Ecclesiarum et Scholarum Reformatarum Curator maximas totius Ecclesiae nomine ago gratias, Simulque quam humilime [!]V[est]rae Serenitati recomendo primarium et praecipuum in Transylvania ex Scholis Collegium nostrum Reformatum Nagy Enyediense, fundatore Serenis[simo] quondam Gabriele B e t l e n S[acri] R[omani] I[mperii] ac Transylvaniae Principe clarum, ut hoc beneficium erga hoc praeprimis quam clementissime exercere dignetur, simulque studiosos Curatorum et Professorum recommendatione munitos et suo tempore ad oscula manuum V[est]rae Serenitatis mittendos quam benignissime in suam gratiam recipere velit, rogamus et simul quoque Deum ter optimum maximum oramus, ut v[est]rae Serenitatis vitam ac fortunam ad annos perpetuos prolonget, simulque tam personae v[est]rae Serenitatis, qua[m] quidem toti Serenissimae Domi Electorali amplissime benedicat et quam diutissime in bonum totius C[h]r[is]tianitatis et emo-

²⁴ Nyomtatásban közli: BOD P. 1890. II. 465–466; BETHLEN M. 1987. 516; magyar nyelvű fordításai: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 449–450 és BETHLEN M. 1987. 756–757.

lumentum Ecclesiarum Reformatarum interque illas in nostrarum Transylvanicarum consolationem conservet et prosperet. Albae Juliae die 1. Decembr[is] 1696.

7.

[Gyulafehérvár, 1696. december 1.]

Excellentissime D[omi]ne D[omi]ne Fautor Colendissime.²⁵

Relatum mihi est a Professoribus Illustris Collegii Nagy-Enyediensis Transylvanici, quod Serenissimus ac Potentissimus Elector, ex innata Sua clementia et admiranda erga religionem reformatam devotione, opera v[est]rae Excellentiae, in animum induxerit tres a nobis reformatis recommendandos studiosos Transylvanos in Illustri Viadrina Universitate sustentare ex Collegiis Transylvaniae, pro quo V[est]rae Excellentiae fatigio et benevolentia ego [22] indignus quidem, sed Supremus in Transylvania Ecclesiarum et Scholarum Reformatar[um] Curator, maximas totius Ecclesiae nomine ago gratias, simulque qua[m] demisse v[est]rae Excellentiae recomendo primarium et praecipuum hic in Transylvania ex scholis praespecificatum Collegium nostrum Reformatum Nagy Enyediense, fundatore Serenissimo quondam Gabriele B e t l e n S[acri] R[omani] I[mperii] ac Transylvaniae Principe clarum, ut hoc beneficium praeprimis erga hoc applicare studeat v[est]ra Excellentia, simulque studiosos Curatorum ac Professorum recommendatione munitos et suo tempore ad oscula manuum Suae Serenitatis mittendos quam favorabiliter in suum patrocinium recipere velit, rogamus. Albae Juliae d[ie] 1 Decembr[is] 1696. Nicolaus Comes de Betlen, Transylvaniae Cancellarius, Ecclesiarum Reformatarum Curator Supremus.

Postquam literas ita maxime desideratas Professor F[ranciscus] Papai ab Illustrissimo D[omi]no Cancellario obtinuit, moram hic damnosam judicans, eas ordinario tabellario Caesareo Viennam primum praefereudas, inde Berolinum transponendas commendat, addens ad Vener[andum] D[ominum] Jablonski suas, in hac sententiam.²⁶

8.

[Nagyenyed, 1697. január 4.]

Binas simul abs te per Vienna[m] literas vir venerande accepi, quibus abunde testaris, quod non solum Tibi natus sis, cum ita te nobis vendicandum propinas.

²⁵ Magyar nyelvű fordításai: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 450–451; BETHLEN M. 1987. 517.

²⁶ Magyar nyelvű fordítása: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 452–454.

Mane ista pietate et charitate, ac in animis nostris, nunquam intermorituro tuo merito indelebilis inscribere. Laus vero sit Deo, qui Musis nostratibus, dum eas temporum injuria a nobis fugientes aegre lacinia tenemus, tutum ostendit receptum, ubi vel omnium hostium ingratiis deliciarum in assuetis ἔργον cum spiritus júbilo possint. Sit memoria Magni Principis Serenissimi Electoris Friderici in benedictione apud seram posteritatem nostram, qui inter has Ecclesiarum Evangelicarum undas, tanquam in petra et specula constitutus de exoticis quoque ὁμοπίστοις sollicitus esse non timet. Nunquam etiam ingrata Heroicum Excellentissimi D[omi]ni de Dankelman zelum, qui tanti boni pararius fuit, apud nos oblivio tegat, ut qui curas suas in Serenissimi Aula publicas tantis per distinxit, dum de nobis bona cogitaret operareturque idem. Paramus igitur ad gustandum et usurpandum tantam gratiam Ecclesiae Transylvanicae olim bono vicissim locandum, idoneas personas tres Ecclesiae alumnos, qui hactenus angulo nostro contenti, theatrum deinceps luculentius desiderant et arenam in qua gloriosius luctentur, qui Deo conatibus nostris annuente, mense demum Martio ad vestros pedes transponi poterunt. Utque hi tutius hinc pedem efferunt, praemisimus Illustrissi[m]i D[omi]ni Cancellarii Comitis Nicolai de Betlen Collegii nostri Curatoris Supremi ad Serenissimum Electorem et Excellentissimum D[omi]num Praesidem de Dankelman literas χαρισηρίων loco, per manus V[eneren]dae Dignitatis tuae humilime[!] [recte: humillime] nostri vice exhibendas. Iidem alumni schedas promissas certo afferent, quas petisti ex variis angulis symbolis, industria mea utcunque sarcire potuit, nec enim vel civitatum ac templorum sacra peragere vel privatorum arcanas cistas relinere, ubi huc facientia forte latere possunt, penes me fuit; dabimus tamen ego et Cl[arissimus] Collega meus D[omi]n[us] Stephanus Enyedinus, operam, ut haec auctiora, labore nostro, quanti quanti ille constitutus sit, aliquando [23] ἐάν ζησώμην, fiant. Cum autem in propositis nostris omnibus piis, imprimis his proximis, multum confidamus pietati tuae Vir V[enera]nde, illud nunc quoque, ut exhibitis Illustrissimi Cancellarii nostri literis, nos de eventu fundatione puta ac numero acceptandorum (nos enim non nisi tres statuimus mittendos, aut moniti, pauciores) haud gravatim reddas certiores, ampliusque oblige, oramus; licet ne quidem haec nomina, quae a paucis admodum mensibus contraximus, dispungere nos posse, nostra tenuitas jubet, ut ultro fateamur. Alumnis autem nostris isthic commorandi legem id est terminum, nos (si placet majoribus arbitris) ponemus, ne longiore et quaesita aliquorum mora, aliis eandem Electoralem gratiam hinc affectantibus, injuria fiat. Vestrum autem erit Academicis legibus nostros ibi constitutos ita adstringere, ut si quopacto illi officii sui (quod Deus avertat) immemores, in transversum ire scandalosi audeant, luant in persona, et eo ipso Electorali gratia mox excidant ipsi, in Ecclesia quoque patria, qui locum obtineant, per hoc indigni censendi, ac disciplinae Ecclesiasticae jure castigandi; communitati vero nostro, unde tales exiverunt, nec de nobis erant, imo spei superiorum turpiter imposuerunt, fraudi non sit unius atque alterius male feriati culpa, speramus tamen meli-

ora, circumspecti in ingeniorum delectu futuri. Qua spe fulti, te Vir V[enera]nde, tuosque in ingressu, progressu et exitu novi hujus, qui nunc init, anni Divinae protectioni commendamus Vale. Anno 1697. d[ie] 4. Januarii Enyedino F[ranciscus] P[ariz] P[apai].

9.

[Berlin, 1697. február 23.]

Excellentissime Doctiss[im]e Celeberrimeque Vir, D[omine] Fautor Venerande,²⁷

Accepti Tuas, cum adjunctis Ill[ustrissi]mi D[omi]ni Cancelarii, nec non plur[imum] R[everen]di D[omi]ni St[eph]anus Enyedi. Illae, quam Aulae nostrae gratae fuerint, responsoriae Ill[ustrisi]mi D[omi]ni Supremi Praesidis, satis edocébunt. Caeterum, praeter commune illud Convictorii Electoralis Beneficium (quo omnes Francofurtum confluentes studiosi libere utuntur, ut victus impensarum mediam parte[m] ipsi tolerant, mediam Sereniss[im]us Elector suppetit) specialis illius vestris alumni destinati beneficii, haec futura est ratio, ut binis de gente vestra Francofurtum ablegandis, 80. Imperiales annui numerentur, quos ipsi in usus suos libere convertant. Placet autem Sereniss[im]o Electori, ne quisquam, nisi D[ominorum] D[ominorum] Curatorum et Professorum Illustris Collegii Enyediensis commendatitius munitus, ad Beneficii fruitionem admittatur. Placet item, ut temporis et morae apud nos terminum, alumni vestris vosmet ipsi ponatis. Iisdem Ephorum et Inspectorem Sereniss[im]us Elector constituit plur[imum] R[everend]um D[ominum] D[ominum] Johannem Simonis, Theologiae in Academia Viadrina Professore[m], qui ut animo et corpore ipsis bene sit studiose est elaboraturus. Quantocyus[!] itaque mittite vestros fraternis nobis amplexibus excipiendos. Unicui tamen adjicere mihi licet. Cum alumni Polonicar[um] [24] et Lithvanicarum Ecclesiarum nonnisi octogenis Imperialibus annuis fruant[ur]: spem tamen fecit Illustriss[im]us D[omi]nus de Dankelman, fore ut Sereniss[im]us Elector tria Imperialium millia stipendio Transylvanico desinet 180 Imperiales annui census redditura. Hos vel inter duos alumnos dividere licebit, ut nonageni cuique obveniant, vel inter tres, ut cuique sexageni attribuant[ur], qui ipsis sufficere forte possint, si juvenes mittant[ur] modesti, in aere erogando parci, atque aliqui praesertim supplemento domestico fulti. Tutissimum tamen fuerit prima vice nonnisi duos Francofurtum ablegari Beneficio Electorali fruituros, quousque quid porro vobis agendum sit discernatis.

²⁷ Magyar nyelvű fordítása: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 454–456.

Chartae, quas iidem illi vestri allaturi sunt, pergratae nobis sunt futurae; Id unum spondeo, me quidem iis pro re nata usurum, easdem tamen, ceu vestras, in Archivo Electorali Berolinensi vel in Bibliotheca Francofurtana depositurum esse, ut me quoque e vivis sublato, ipsae tamen intactae perennare valeant. Haec ni fallor tutissima erit ratio de posteritate bene merendi, eaque quae scire ipsius intererit, in usus ejus conservandi.

Nuperrime in manus meas indicit M[agistri] Georgii Haneri Historia Ecclesiarum Transylvanicarum inde a primis Populorum originibus, ad haec usque tempora; Lipsiae, 1694. 120. Verum is autor ut in facie praesentis Ecclesiae *depingenda jejunos, ita in nostrates cumprimis acerbior videtur; ut hac quidem Historia (rara caeteroquin et jucunda complexa quamplurima) Ecclesiae*²⁸ desideriis satis factum sit minime. Plur[imum] R[evere]ndo D[omi]no St[ephano] Enyedi, pro svavissimis, quibus me dignatus est, literis gratias ago maximas, responsum ad aliud tempus differri, cum praesenti reddere non liceat, ne vitio vertat, peto. Vale vir Excellentissime Deo et sanctissimae ejus gratiae cum tuis commendatissimus. Clar. Nominis Tui cultor obsequentiss[imu]s D[aniel] E[rnest] Jablonski Berolini d[ie] 23 Febr. 1697.

P.S. Quod in Itineris Prussici procinctu constitutus esset Serenissimus. Causa alumnor[um] vestror[um] satis equidem in ordinem disponi non potuit. Id tamen obtinui, ut inde a praesenti tempore stipendium vestris currat, pro Dom[inica] Trinitatis vicanos Imperiales recepturis. Commendatitias, ubi Francofurtum venerint, D[omi]no Doctori Simonis exhibere jubeant[ur].

10.

[Nagyenyed, 1697. május 4.]

Viro Venerando D[omi]no Dan[ieli] Ernesto Jablonski F[ranciscus] P[ariz] P[apai] S[alutem].²⁹

Tandem e societate nostrae juventutis lectos alumnos duos, praesentium exhibitores Electoralis tantae gratiae primitias, mittimus Michaellem Vasarhelium et Stephanum Szokolaium, juvenes maturos et per consveta exercitia nostra scholastica de pietate, humanitate et industria probatos: et quia hujus pro Ecclesiis nostris Reformati beneficii. Tute Deo sapiente et ita gubernante et dirigente, pararius, Vir Venerande nobis extitisti, porro quoque hic tibi fidimus et speramus fore ut Salutare Tuum ac paternum consilium, quo maxime peregrini isti indigebunt, promptum et

²⁸ Autográf példány lapszéljegyzetében.

²⁹ Magyar nyelvű fordítása: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 457–458.

paratum [25] sit futurum, ad consolatione[m] eorum, prout res feret, impertien-
dum, nec hi desistent tuam pietatem semper et ubique observare ac ab ore imprimis
tuo pendere. Caetera Deus perficiat pro ipsis et Ecclesiis nostris extrema quoque
metuentibus.

Mitto per eosdem, ut me facturum tibi recepera[m], chartas meas, in quibus si
non res, certe labor aestimandus est, vix enim hinc tantu[m] sperari potest operae
pretium, quanti paucorum collectio constitit, verum ita frangit[ur] prima glacies;
fortei post sudores meos animati alii, ex omnibus Hungariae et Transylvaniae angulis
prorepent et Supplemento suo defectus meos sarcient. His ego nec metas rebus, nec
tempora pono, bene tamen spero. Misi Canones quoque Ecclesiasticos, unde Politiae
Ecclesiasticae nostrae ratio ac forma intelligi petique potest. Historiam nostrorum
temporum consulto praeterii, tum quia ab aliis consignata maxime exteris, et in re-
centi cum sit memoria non potest ejus timeri interitus, et judico multos pio exemplo
vestro ad talia describendum animatum iri; tum quia si facerem illud et scriptori et
communitati hoc tempore fraudi fore facile pervideo. Vellem equidem Stipendii
Electoralis rationem Historiae adjici, quod commode per te Vir Venerande. E re
etiam communi foret, Historiam Haneri illius videre nos et experiri, an cum rei ve-
ritate satiat. Poterit mitti exemplar per studiosos nostros ex Hollandia per Francofur-
tum redditum quotannis fere instituentibus. Unum praeterea in aurem v[est]rae
R[ever]endae Dignitati significatum volo, ubi scholis caeteris Transylvaniae suboluit
Electoris Serenissi[mi] gratia erga Collegium hoc nostrum Principale exerceri coepta,
laborant in hoc per Patronos vicissim Suos, ut se in hoc stipendium ingerant. Verum
quod jam maturo tantae Aulae Consilio fixum est, non speramus facile refixum iri.
Vale vir Cl[arissime] et causam Ecclesiarum nostrarum, dii incolumis age. Enyedino
d[ie] 4. Maji 1697. Franciscus P[ariz] P[apai].

11.

[Nagyenyed, 1697. május 4.]

Viro venerando D[omino] Johanni Simonis S[acra] S[antae] Theol[ogiae] D[octo]ri
et in alma Viadrina Professori ac Electoralium Stipendiarior[um] Ephoro etc.

F[ranciscus] P[áriz] P[apai] Salutem.³⁰

Dulciore natali die Collegium nostrum illam lucem aspexit, qua Serenissimi Elec-
toris Brandenburgici gratosus favor, tanquam emissi citius a sole radius, nos in tam
reducto Europae angulo cum Musis nostris familiaribus, quasi sine arbitris mussan-
tes, hilaravit, vigorem enim nobis, imo vitam haec tam inusitata gratia, in dubio isto,

30 Magyar nyelvű fordítása: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 458–460.

si non desperato, scholarum nostratiu[m] status, quodammodo contiliavit, considerantibus in timore Domini, quod non dormit, qui custodit, custos Israël etiam tunc, cum inter undas sidere videmur, nostrum est cum reverentia frui tanto bono, quod Pater Coelestis per tam [26] nobile vas a se praeparatum nobis it impertitum. Legimus ergo e pleno juventutis nostrae scholasticae numero alumnos duos Michaellem Vasarhelyi de Enyed, et Stephanum Szokolyai praesentium exhibitores, qui Electoralis tantae gratiae primum cum debita submissione gustum faciant et in inclyta Academia Francofurto-Viadrina, quod Ecclesiae Dei consecratos sacrarum literarum studiosos decet, hoc agant. Nec dubitamus futurum, quin ipsi et quo veniant, et unde exiverint cum debito respectu prae oculis semper sint habituri, et juvenilibus cupiditatibus insuper habitis, literas, quae possint eos sapientes reddere ad salutem sectaturi. Quare eos salutari nostra νουθεσίᾳ praemunitos, optimae de ipsis conceptae spei pleni, vestrae ὁμοπίστου deinceps pietati commendamus. Tibi inprimis Excell[entissi]me D[omi]ne Doctor Simonis, ad quem Seren[issi]mi Electoris gratiosa voluntas, tanquam patrem nostrorum, futurum nos direxit. Suscipe hanc Ecclesiarum nostrarum causam libens, excipe Alumnos ea qua dimittimus fronte, serena, brabeum expectaturusque ab eo, qui supra nos. Excipite eos omnes pariter, et amplius gignite in Domino, nihil intermittentes eorum, quibus in Ecclesiarum nostrarum usibus et nostris precibus ex voto respondere aliquando possint. Ne vero vel ipsis longiora mora segnitiei vel aliis ad idem beneficium aspirantibus tristitiae occasionem subministremus, maturo consilio praesentibus pro Electoralis Stipendii usura, definivimus anni unius curriculum, quo exacto tenui illo, qui hinc fulti beneficio, dimissi a nobis sunt, ad alias quoque Academies, experiendi causa, anno sequenti excurrant, et aliqua libraria supellectile instructi, de reditu cogitent, submissis interea novis, qui h[on]ore[m] vestigiis insistant, et a vestro vicissim latere calere ambiant. Deus O[ptimus] M[aximus] Vobis omnibus et tibi vir v[enera]nde benedicat, et ad bona fratrum exterorum promovenda vires et animum addat, ac in te quam diutissime incolume conservato, gaudium nostrum impleat. Enyedino. D[ie] 4. Maji 1697. Fr[anciscus] P[ariz] P[ápai].

12.

[Nagyenyed, 1697. szeptember 1.]

V[enera]ndo viro D[omi]no Dan[ieli] Ernesto Jablonski, S[alutem]³¹.

Hac vice, dum nostros in inclyta Viadrina degentes literis meis solor, Te quoque tot locorum spatiis sejunctum, cum alias non licet, paucis istis compellare tulit ani-

---

31 Magyar nyelvű fordítása: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 460–461.

mus; tum ut literas Tuas amoebaeas auro mihi contra semper charas, jure quodam talionis postularem, tum ut animi erga Te mei et gratitudinis significationem aliquam ederem. Serenissimi Electoris absentia nostris alumnis oppido damnosa fuit, vivunt enim aere, quod et hinc modicum secum sumserunt, proprio; nisi v[enera]nda Tua Dignitas, ut bene coepit, porro deficientibus assistat, et Illustriss[im]o Heroi D[omi]no D[omi]no de Dankelman aurem vellat, alias re infecta, de reditu nostros cogitare necesse est; ut enim hinc sublevantur, res nostrae inter incudem et malleum constitutorum εἰς κενός redactae nos ferunt, qui nihil nisi πανωλεθρίαν expectamus, ter-riti inprimis nupera fratrum nostror[um] in Hungaria laniena, Parisiensi illa non mitiore ubi oppida gladio militis Caesareani nec sexui nec aetati ulli parcentis, incolis nudata, feratur habitatio facta. [27] Tu vir Dei confortare in Domino nec cessa, dum tempus habes, pietatem exercere erga nos nostrosque, quo saltem titiones erep-ticiis Ecclesiarum Reformatarum apud nos bono servent[ur]. Num schedae meae ad manus pervenerint et quadam tenus saltem satisfecerint bono proposito vestro, scire equidem anxius desidero, pariter et [Historiae Haneri copiam per studiosos nostrates mihi fieri. Quia vero res vestrates, quando alibi obsoleverunt, tum demum hic intelligunt[ur] primum, ubi tuis me dignatus fueris, fac vir Cl[arissime] nisi grave sit, ut compendio aliquid pro documento accipiam, praecipue de Magno Duce Moscho-vitarum, de cujus cum Sereniss[im]o Electore conversatione multa hic circum-ferunt[ur] incerta. Vale V[enerende] V[ir] πανοικί. Enyedino d[ie] 1. Septembr[is] 1697. Fr[anciscus] P[ariz] P[ápai].

13.

[Berlin, 1697. október 11.]

Excell[entissi]me Clariss[im]eque Vir, Fautor Venerande,³²

Invitus certe tantum tempus in aere Tuo fui, neque siluissem hactenus, nisi in dies spe gratoris argumenti affulgente differre Scriptionem visum fuisset et moram nec-tere nuncii jucunditate mox pensandam. Et plurima quidem toto hec tempore impe-dimenta nobis se se objecere: Principis semestris ab urbe absentia; ministrorum sta-tus gravissimae occupationes, geminatae pacis bellicae curae cumulata tanto absentiae tempore negotia; quae D[omin]um Supremum Praesidem inde a reditu inaccessum mihi effecere, ut quem non nisi epistoliis (quod misere fortassis) hacte-nus adire licuit. Vicit tamen divina gratia, et fractis obicibus effecit, ut nudius tertius Beneficii Collegio vestro dicati primitiae nobis redderentur. Quamvis enim Stipendi[um] Electorale per temporis rationem, debito ritu fundari hactenus non

---

32 Magyar nyelvű fordítása: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 462–463.

potuit, praenumeravit tamen Illustriss[im]us D[omi]n[us] de Dankelman 40. Imperiales pro trimestri a Dominica Reminiscere ad Trinitatis (ut nostri vulgo computant) alumni vestris debitos. Hoc argentum ergo manibus accepi meis, atque ad alumnos vestros prima data occasione idem transmissurus sum: curaturus etiam ut quam primum per negotia publica licebit fundus, e quo singulis trimestribus constituta argenti summa redeat, rite definiat[ur]. Alumnos autem vestros encomio promerito licet ornare insuper habeo, ut quod plurimne R[evere]ndus Dominus Doctor Simonis plenius procul dubio est praestiturus. Pro communicatis meum perbenevole lucubrationibus Tuis vir Excell[entissi]me, gratias tibi et Ecclesiae nomine et meo ago debitissimas; et poterit hic labor commode Historiae Slavonicae Ecclesiasticae Partem II. absolvere: integrum tamen tibi erit Cl[arissime] Domine quandoquidem nonnisi post decursum hujus Seculi b.c.d. in publicum proditura est Historia nostra, si interea forte quaequam desiderata hactenus, tibi se se obtulerint, scripta tua inferendis possim auctarialis augere. Haneri opusculum alumni vestris tradidi, Excellentiae tuae mittendum. Caeterum calamitati, quae Ecclesias Hungaricas novissime afflxit, animitus doleo et Supremum Sanctissimumque Evangelii Protectorem ardentem veneror, ut intentatas gregi suo clades clementissime avertere et quae ejus gratia adhuc florent, Ecclesias potenter tueri dignet[ur]. Magnum Moscoviae Ducem, non alia res, quam flagrantissimus exterarum terras moresque videndi, sibi[que] [28] et suis ignota discendi ardor ad iter tantum suscipiendum extimulasse videtur. Cum primis quod artem navigandi rebus suis perutilem fore perspectum habeat, ei plenius hauriendae avide ac velut ex professo incumbit. Ita vero clementer id volente Deo, accidit ut Sereniss[im]us Elector Brandeburgicus primus esset, in quem peregrinans Moscus incideret eaque re factum est, ut animi Principum arctiore vinculo invicem innecterentur, neque desperamus ad ipsam quoque Ecclesiam Evangelicam aliquod inde emolumentum redundaturum esse. Vale Vir Clar[issi]me, Deus te et Collegium, quod tantopere ornas, et Ecclesiam, quae gremio suo te excipit, clementissime servet, vale et fave Excell[entissi]mi nomini tui cultori obsequentissimo, Danieli Ern[esto] Jablonski. Dab[am] Berolini d[ie] 11. Octobr. 1697.

Et cum sic res nostra in Excelsa Aula Brandeburgica sic satis bene se habere videretur, et jam lecti e numero studiosorum Enyediensium doctrina et vita probati juvenes. Professorum judicio hoc Electorali Stipendio digni missi jam Francofurtum apulissent, acceptis pia industria Domini Jablonski et gratia D[omi]ni Dankelmanni Stipendii Electoralis primitiis, mox Aulae facies invertitur apud Electorem rerum novarum accusato et carceri mancipato Collegii magno fautore et patrono divinitus nuper ostenso et luculenti Stipendii parario Illustriss[imo] Dankelmanno. Quid ergo sibi agendum, quo se vertant dubii et non mediocriter anxii studiosi nostri, subinde rescribunt ad patrocini hujus Electoralis habendi primum inventorem, et apud venerandum D[ominum] Jablonskium impulsorem Papaium Professore[m] ac factum

suum lamentant[ur] majorem in modum, magnum scilicet fautorem Dankelman-
num dignitate motum, Electorem in Borussiam cum Aula profectum procul abesse,
Dankelmanno Illustrissim[um] D[omi]num Dominum Paulum de Fuchs in Digni-
tate Summi Praesidis successisse, et per eum omnia nomine Principis jam admi-
nistrari. Intellecta ergo mutatione tam subita, nihil hic sibi cunctandum et in mora
periculum fore ratus Professor Papai calamum arripit, et communi Collegarum, licet
ipsis insciis nomine totum negotium et causam quae bene coepta jam mutare
videbat[ur], literis suis Neo-Praesidi Fuchsio ita ut sequitur commendat.

14.

[Nagyenyed, 1698. március 30.]

Ad Illustriss[im]um D[omi]n[um] Dominum Paulum de Fuchs, Serenissi[mi] ac
Potentissi[mi] Principis Electoris Brandeburgici Ministrum Status Supremum
Rerumque Ecclesiasticarum Feudaliumque Directori, D[omi]no in Malchau et
Heinersdorf etc. D[omi]num Fautorem Benignissimum.³³

Serenissimi ac zelo Religionis Reformatae toto orbe Christiano gloriosissimi Prin-
cipis Electoris Brandenburgici F r i d e r i c i pietas, domesticis se cancellis continere
non potuit, quin ejus radii Ecclesiam etiam Transylvanicam nostram perstringerent,
dum anno Superiori Collegium hocce nostrum Eniediense inter scholas Transylvani-
cas praecipuum et fundatione gloriosae memoriae Principis Transylvaniae G a b r i -
e l i s B e t l e n [!] et Serenissimae conjugis suae C a t h a r i n a e natae Marchionis-
sae Brandenburgicae imprimis clarum, in his angustiis, ad quas hodie redegit
temporum injuria, nostros adoptaret: decreverat enim Serenissimus Elector binos
hujus Collegii studiosos commendatiis superiorum decenter instructos in inclyta
Academia Francofurtensi Stipendio anno 180 Thaleror[um] Imperialium sustentare,
missique erant superiori vere studiosi, qui etiamnum Francofurti degunt, constituto
Stipendio fruituri; sed cum stipendium [29] promissum, gratia Serenissi[mi] et ope-
ra Illustrissimi Praesidis V[est]rae Illustritatis praedecessoris in actum deduci debe-
ret, iste enim Heros hujus gratiosae voluntatis pararius fuerat, partim Serenissi[mi]
longior in Borussia mora, partim post optatum Suae Serenitatis reditum, sinistrum
dicti D[omi]ni Dankelmanni fatum intercessit. Hoc ergo bonum porro in solatiu[m]
ita destitutorum alumnor[um] nostratium urgendum, in V[est]ram Illustritatem[m]
unice recumbit, ita ordinante Deo summo rer[um] arbitro, ut infoelicitas praedeces-
soris, foelicitate sarciretur magni succesoris. Oramus igitur Illustritatem V[est]ram,
ac per omnia Christiana Sacra obtestamur, ut quanto dies apud nos pejores, tanto

---

33 Magyar nyelvű fordítása: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 473–475.

majori alacritate assurgat precibus nostris et cives nostros Francofurti adeo anguste positos, quorum totum negotium exponere poterit vir plur[imum] R[evere]ndus D[omi]nus Daniel Ernestus Jablonski Suae Serenitati a sacris, tempestivo succursu, Stipendio scilicet Electorali certius et fixius ordinato consolari dignetur: alias enim futurum est, ut cives nostri exiguo quod hinc secum sumere potuerunt viatico pridem absumpto, aeri alieno innodentur et nec studia sua tractare, nec redditum in patriam instituere tandem valeant. Non desinemus Deum O[ptimum] Maximum precibus nostris sollicitare pro benefactoribus, quos ipse clementer ostendit foris, deficientibus domi nostris. Deus Illustritatis[!] V[est]rae personae, consiliis omnibusque coeptis benedicat ex alto cumulatissime. Dat[um] Eniedini d[ie] 30. Martii 1698.

Nec sane fefellit Professore communi D[ominorum] D[ominorum] Collegar[um] nomine pro anxiiis studiosis, humilime apud D[ominum] D[ominum] Fuchsium Praesidem intercedentem opinio; simul ac enim literas Regiomonti Prussiae tunc cum Sereniss[im]o Electore existens accepit, mox arduis suis negotiis tantisper sepositis, hoc primum habuit, ut pro voto nostro literis suis omnem pietatem spirantibus respondere dignaret[ur], propensum suum adversum nos Collegiumque nostrum et alumnos electorales jam designatos et Francofurti pridem praesentes verbo et opere testari paratus, in hanc, quae sequitur sententiam:

15.

[Königsberg, 1698. május 3.]

Clarissimis, Doctissimis Rectori et Professoribus Collegii Enyediensis,³⁴

Satis aequum esse desiderium existimo, quod ad me nuper detulistis, et quo alumnorum Francofurti degentium rationibus consulere satagitis. Erit illud mihi curae, nec quicquam optatius quam si vobis potero probare, quanti ponderis apud me sit vestra commendatio. Prout enim Elector D[omi]ni[nus] meus gratiosissimus eximio religionis, imo Ecclesiae Evangelicae fovendae amore atque zelo ductus statuit, certum aliquod et fixum munificentiae suae velut monumentum condi, cujus annui fructus 180 Thaleror[um] Imperialium summam conficientes binis et Transylvana gente alumnis ad navandam literarum studiis operam perpetuo inservirent. Ita quo effectum nanciscatur sancta haec fundatio, omnibus modis cupit. Moram equidem injecisse proposito adeo laudabili et Christiano Principe digno huiusque visa est temporum iniquitas, neque tamen impedimento fuit, quin benignissimus autor subveni-

---

34 Magyar nyelvű fordítása: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 475–476.

re pecunia quadam jam dictis studiosis coeperit, [30] dum iis aliquid e paratissimis haud pridem suppeditari jussit, de suppetiis porro ferendis aequae sollicitus. Ne vero interea, dum conficiendi totius negotii curam agimus, illi, qui Francofurti jam morantur, inopia laborent, omni ope et studio enitar, ut de mediis ad eadem rem necessariis aliunde iis prospiciatur. Quamobrem cum causae pietas, tum non aliena ab eadem mens Domini mei gratiosissimi ejusque facta promissio de erogando quam primum fieri poterit beneficio, securos vos esse ac bene sperare jubet. Scribitur simul in hunc finem ad D[omi]num Jablonski, qui Electori Serenissimo a sacris est, eidemque cura negotii absente aula committitur. Quod si praeterea R[evere]ndi Collegii vestri commodis inserviendi occasio dabitur, eam lubenti animo amplectar, neque vobis, quantum per vires licet, deero. Quibus omnibus ac singulis Divinam benedictionem apprecor, eosdemque diutissime valere cupio. Dabantur Regiomonti 3. Maji. 1698.

V[ere] addictissimus Paulus de Fuchs.

16.

[Nagyenyed, 1698. szeptember 8.]

Viro venerando D[omi]no D[anieli] E[rnesto] Jablonski s[alutem]³⁵

Curriculum studiosis nostris, studiorum juxta Electorale Stipendium tractandorum causa indultum, jam confectum decursumque Deo Secundante est, et ipsi, quantum scimus, in Hollandiam hactenus pedem moverunt, unde libraria supellectile prout res eorum feret, instructi, redditum in patriam mox meditentur. Nec desunt hic alii duo in eorum locum et statum subnectendi; sed veremur, ne forte Stipendio Electorali necdum rite constituto, his quoque diutule expectandum sit, dum potiantur. Quare consultius nobis visum est, in antecessum id per literas ex te vir Celeberr[ime] et fautor communitatis nostrae aestimatissime, quid sperare nobis hic liceat, cognoscere, ut certiores facti, exiguo aere munitos nostros tanto itineri committamus; Electorali gratia, in loco, ulterius sublevandos, prout per Illustriss[im]um D[omi]num Praesidem de Fuchs non obscura spes ejus nobis nuper facta est. Rogamus igitur te vir Celeberr[ime] nunquam in nostro negotio difficilem, nunc quoque obnix communi nomine, ut hoc officio nobis quantocyus[!] praestare digneris, ut ita praemuniti, nostros viatico, pro rerum nostrarum εἰς κενός redactarum ratione, armatos, hinc bonis avibus dimittere et Musaeam hanc coloniam in alma Viadrina vicissim collocare possimus. Quia vero venerandus senex D[omi]n[us] D[octo]r Simonis officium cum vita clausit, e re nostra erit scire, quid de successore sit constitu-

35 Magyar nyelvű fordítása: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 476–478.

tum, quem re nostri deinceps observaturi sint Ephorum ut is a nobis vicissim per literas salutetur familiariterque [31] colatur. Serenissimus quoque et Augustiss[im]us M[agnes] Britanniae Rex Wilhelmus exemplo magni cognati animatus in Academiis Anglicis in solatium Ecclesiarum Transylvanicarum sedem et stipendium studiosis aliquot nostratibus, ut non pridem accepimus, decrevit. Ita nunquam deficit schola Prophetarum, quin³⁶ ringentibus quoque hostibus et legumina multum nutrant et herbae amarae vescae sint. Tu interim vir Celeb[errime] confortare in D[omi]no et quicquid in solatium afflictorum atque miserorum pia sagacitate tua invenire dabitur, exequi pro re nata, ne cessa, certum fixumque rei bene gestae, ut non ignoras, consecuturus in publico illo bonorum servorum brabenterio praeium. Interea ut diu foeliciterque bono Ecclesiae Superes, optamus ex animo. Enyedino, d[ie] 8 Septemb[ris] 1698. Publico nomine.

17.

[Berlin, 1698. október 4.]

Excell[entissim]e Doctissime, Celeberrimeque vir, D[omi]ne Amice et Fautor
Colendissime³⁷

Accepi humanissimas vestras, nomine venerandi Senatus Collegii Enyediensis, die 8. Septembris ad me datas; quibus equidem opus haud fuisset, si alumnorum vestrorum urbem nostram transeuntium novissimae ad manus vestras jam tum fuissent delatae, ut quibus in mandatis rem omnem, prout gesta fuit, vobis edisserere. Ejus autem cognitio quandoquidem vos deficit, breviter a me, vir Excell[entissim]e accipe. Post varios obices superatos successisse tamen eatenus conatus nostros b. c. d. ut binis vestris alumnis constitutum fuerit stipendium octogenor[um] Thalerorum in perpetuum, quibus ab hinc semper frui illis licebit. Mittite proinde propitio numine recentes surculos Viadrinae nostrae inserendos: in promptu est eritque unde ipsorum necessitati prospiciatur. Quamvis enim summa illa 3 000 Imperialium usui huic pio quondam desinata impetrari haud potuerit: impetrati tamen sunt annui 160 Thaleri constanti et nunquam interrumpenda lege alumnis vestris numerandi. In locum p. m. D[omi]ni D[octo]ris Simonis iisdem alumnisInspectorem dari placuit R[evere]ndum D[omi]num Bartholomaeum Holtzfusium S[acrae] Theologiae D[octo]rem et Prof[essorem] Publ[icum], virum apprime pium et eruditum. Ei ergo Alumnos vestros commendabitis, et cum eodem ego de necessariis conferam. Alibi gentium parata vobis subsidia animitus gratulor et ulteriora afflictae vestrae Ecclesiae

36 Az enyedi másolatban betoldva: *vicorít, fintorít*.

37 Magyar nyelvű fordítása: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 478–479.

solatia apprecor. Paralipomena, quorum spes facis Historica, suo tempore, ubi vobis opportunum fuerit, praestolabor. Vale vir Excell[entissi]me et in tutela Dei cum Tuis placide age. Celeberrimi nominis Tui cultor obsequentissimus, D[aniel] E[rnestus] Jablonski, Berolini d[ie] 4. Octobr[is] 1698.

18.

[Berlin, 1700. március 2.]

[32] Excell[entissi]me Clarissimeque vir, Fautor et Amice Colendissime³⁸

Paralipomena Tua et Historiam Patriam una cum querelis de deplorato Ecclesiarum Vestrarum statu, rite ad me pervenerunt. Pro illis gratias tibi ago vir Cl[arissime] meritissimas, ut pro thesauro, quo aerarium Ecclesiae solertia tua augere voluit, aeternum apud eos, quibus Ecclesiae fata cordi sunt, nomen tibi paritura. His acerbè ingemisco, et malis vestris ab illo, a quo solo expectari possunt, remedia precor. Caeterum in scribendo hactenus segnior fui, quod hinc variis distinerer occupatiunculis, illinc vero nulla adeo praegnans ratio scriptionem urgere videretur. Eo enim in statu est indultum vestratibus beneficium, ut illi conservando nulla mea opera amplius indigeatis. Aliter quidem ego primitus calculos posueram, id agens ut summa 3 000 Uncialium usui huic destinaretur, ex cuius proventu annuo, vel binis alumni nonageni, vel ternis sexageni unciales numerarentur; verum inopinus Illustris Dankelmanni casus, consilium istud intervertit. Ex illo naufragio tabulam quae et proxima et perop[p]ortuna videbatur, apprehendi, nec sine aliquo labore eo rem direxi, ut (quemadmodum superioribus meis dixi) alumni vestri ad Montem, (quem vocant) Pietatis amandarentur, ex ejus redditibus octogenos Imperiales annuos recepturi, Montis hujus rationibus praefectus est D[omi]n[us] Consiliarius Durham, vir pius et humanus, qui hoc in negotio haud segnem mihi opem tulit, et ad cuius officium spectat, quoties novus aliquis a vobis alumnus mittitur, ejus nomen ad Praefectos Aerario deferre atque ab illis mandata numerandi aeris acciperes. Adeoque haec res sic satis bene habet, id unicum tamen incommodum accidit, quod singulis vicibus, novo accedente alumno, nova expectanda sint numerandi Stipendii mandata, cum ego mallem solenni foundatione, manu et sigillo Serenissimi munita Stipendium illud vestris perpetuum sancire. Sed praesens tempus istius modi conatibus minus opportunum videtur: fruimini proinde Beneficio, quale jam est, reliqua Deo et tempori committite. Ego commodis vestris fideliter invigilabo, et si qua dabitur, eadem promovebo. Caeterum tibi vir Clarissime vires, Gymnasio florem, patriae tranquillitatem, Ecclesiae Halcyonia, fidelibus fervorem, et pro causa Dei zelum animitus precor,

38 Magyar nyelvű fordítása: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 480–482.

meque ut amare pergas, oro. Vale. Excell[entissi]mi Tui nominis cultor obsenquentissimus D[aniel] E[rnestus] Jablonski, Berolini d[ie] 2. Martii 1700.

Cum res Collegii Enyediensis, Deo propitio, hic esset constituta, tanto Principe patrono sibi conciliato foris, mox. anno 1704. pessum ivit, et penitus fere concidit domi. Postquam enim motus Hungariae civiles, Transylvaniae nostrae [33] nimium vicini, huc quoque impressionem fecissent, et oppidum Enyediense fidelitate erga Caesarem Regem Dominumque Suum nulli secundum, sex amplius millibus Kurutzonum (ita enim malecontenti Hungarienses appellari amabant) duce Stephano T o r o c z k a i ex improvise immissis cum resistere non possent, bello nec assveti, nec viribus alias pares cives, nec Caesareanis militibus Germanis, licet non semel sollicitatis suppetias venire volentibus, coactum est cedere armatae multitudini, et toto tridui spatio civium spoliationes ac omne genus vexationes ferre inulte. Missi interea ab oppidi magistratu et inprimis a Collegii ibidem docentium et discentium frequentia maxime florentis antecessoribus, indices, tam ad viciniora Praesidio Caesareo inessa loca, Albam Juliam et Müllenbachium (Sebesium) tam Cibinium, per quos propere et fideliter significatum fuit, quid per Kurutzones destituto auxiliis oppido fieret; quam graves exactiones et jurejurando extorta a depositariis nobilium bona, et quod omnes incolae praeter ecclesiasticum et scholasticum ordinem sacramentum fidelitatis Principi R a k o c i o dicere compellerentur, eorumque aliis, qui scilicet ab armis et equis instructiores deprehensi, castra sequi sua jussis, aliis vero ut necessaria militi R a k o c i a n o administrent domi relictis. Huic homagio non implicitis penitus Collegii ordinibus, et licet Kurutzones non obscure subodorarentur Collegii antecessores haec suis principalibus ex officio Cibinii significaturos, omnia tamen dissimulabant, nec ulla ratione Collegio graves esse volebant, et quicquid a parte Collegii animo concepissent, silentio devorabant.

Hinc movens Torotzkaius, Albam Juliam, quae tunc a praesidiario milite Caesareo tenebatur, aggredi cogitabat, sed mutato consilio et apud oppidulum Tövis, instructissimo horreo Comitissae S[tephani] A p o r, ne praesidiariis Albensibus in commeatum cedat, incenso, Marusium fluvium cum exercitu suo ubique populabundus, vado trajecit, nunquam post modum Enyedini visus. Reliquerat vero cum auctoritate Enyedini confiscatorem Ladislaum Balku Comitatus Colosvariensis nobilem, qui in deposita ibi nobilium qui se in urbes Saxonicas securitatis causa receperant, bona interposito juramento inquirat diligenter, et cives oppidanos partibus Rakocianis (*Sacramentum facere cogat: quod ille dum strenue exequitur, a Praefectis*)³⁹ Caesareis Müllenbachio et Alba Julia ad hoc adornati exploratores plus semel Enyedinum missi, qui res Kuruczorum propius cognoscant. Contigit autem, ut cum fa-

39 Autográf példány lapszéljegyzetében.

ber quidam lignarius natione Saxo Transylvanus, Enyediensibus familiariter [34] netus, in exploratorio munere suo imprudenter occupatus, detegeretur, captus hic a confiscatore Rakociano et vinctus ad castra Kuruczorum, qui tunc apud vicum Bogat stativa posuerunt, mitteretur, arbitrio Torotzkaii, quid ipso facere vellet commitendus: Hic vero dictum fabrum exploratorem utcumque - examinatum, inhoneste vulnere naso truncari et ad suos redire iubet, pridem Enyediensibus infensus, cum aperte ipsis nocere non auderet, ipsos in invidiam apud militiam Caesaream adducere imo quantocyus rapere hoc pacto cogitans, certus, si eos capti exploratoris autores perhibere apud Generalem Commendantem perhibere posset, quod ipse malum Enyediensibus meditatus erat, si licuisset, per Generalem Caesareum certo irrogatum iri. Nec fefellit Toroczkaium haec opinio: Faber enim ita truncatus Müllenbachium sive Sabesium ad praefectum militiae Caesariae ibi positum, Baronem de Tige ubi pervenit, dum ipsum ita foedatum et explorationis irritum redire videt, commotus ira pariter et misericordia tactus, non tulit hanc speciem, verum propere de fabro Cibinium transponendo mandatum dat Consuli Sabesiensi, ut conspectu suo tam miserabili oculis Generalis Commendantis Rabutini, consilii de vindicta mox cogitandi irritamentum vivum sit, Nec caruit consilium Tiganum tristi eventu, nam ut exploratore[m] ita deformatum raptum cum labio superiore naso, Rabutin vidit, subinde apud se deliberat, quomodo exemplum in Enyedienses statuatur, quos ex fabri relatione captivitatis suae et huius illusionis autores fuisse sibi persvaserat, maluitque hoc in miseris civibus et prorsus extra culpam positos plectere, quam differre et pro officio boni iudicis Praetoriam prius cognitionem instituere, sicque in veris autoribus (quos tamen tunc aliquid armis suis posse autumabat) mutilationem fabri vindicare: tantum enim hic aestus in animo Generalis Rabutini valuit, ut nec moram ferret, nec cognitionem iudice dignam illius pensi faceret.

Mox ergo Baroni Tigio qui tunc Sabesii morabatur, in mandatis datur, ut nihil cunctatus, poenam ferro et flammis de Enyediensibus sumat, nec moram ille facit ita iussus, verum collecto subitario milite, qui ex Saxonibus Transylvanis, Valachis aliisque puta mercatoribus Graecis, Armenis praedae spe regulari militiae Germanicae se se addiderant, magno per noctis silentium (ne fama praecurreret) itinere facto, [35] Anno Christi MDCCIV ipsa Dominica Palmarum summo mane adest, et castelli Enyediensis, quo se incolarum magna pars tumultuarie receperat, portae instat; duabus colubrinis recta ad portam arrectariam directis; huc enim ut dictum, se receperat potior incolarum pars, aliis praesidium in fuga extram oppidum ad vicinos colles vitiferos oppido incumbentes et dumeta ac vepreta quaerentibus; quod etiam imprudens Collegii Professor Theologiae D[ominus] Stephanus E n y e d i u s una cum uxore et liberis tentaverat, fugam prae mansionem in oppido potior fore ratus, quos omnes ita fugientes, nimium quam fefellit opinio, jam enim praemissi levioris armaturae milites Tigio mandante omnes per fugam elabendi occasiones praeveniant, observando circare oppidum quaquaversum fugientes, quos deprehensos praeter foe-

minas et pueros (quibus solis parcere jussi fuerant) truculenter mactabant, numerata certe ducenta amplius cadavera tristi et in omne tempus memorabili spectaculo strata, et inter hoc modo mactatos, viginti octo Collegii studiosi ex lectissimis inventi, professor fugiens deprehensus trium militum sclopetis in se simul directis, percussus in terram procidit et se per planum inclinatum collis latus devolvens globorum plumbeorum ictum elusit, illaesus, ac tunc forte, ita sapienter dirigente Deo, quodam milite Caesareo natione Anglo superveniente et personae viri misero, qui eum in proximum nemus (Holt Maros dictum) deduxit cum suis et in tuto collocavit, unde postridie seminudus cum iisdem rediit; filius tamen optimi viri Samuel puer decennis grave vulnus in metacarpio manus dextrae acceperat. Qui vero in castellum se concluserant, mox cognito, ubi propius accessisset, Barone Tigio, ei supplices obviam extra castellum processerunt, professores nempe Collegii duo Steph[anus] Kolosvari et Franciscus Papai et Ecclesiae Reformatae pastores duo, Lutheranae unus, ac aliquot ex primariis oppidanis, orantes ut parceret civitati innocenti; quibus reponebat Tigius, penes se non esse, ut quid aliud faciat, nisi quod jussit Rabutin, rogabatur idem per omnia sacra, ut saltem ecclesiae, templo, parochiis et collegio parcat, quod non obscure colligebatur facturum, si collegium fuisset separatum ab oppidanorum aedibus, jam certae flammae devotis corpus, sed propter contiguitatem oportuit omnia uno ardere igni. Quare [36] jubet nos continuo Tigius, eductis ex castello uxoribus et liberis, recipere in patentem collegii aream, militi vero concessa ad horae spatium praedandi licentia qui interea in templo et alibi violatis scriniis praedae gnavigiter incumbabant, oneratis equis quisque suis, ut vel ipsis sessoribus impedimento onera essent. Tum tubicen signum ad hoc ordinatis incendiariis clangore dare jussus est, quo audito, in omnibus oppidi angulis, ii, omnibus aedibus publicis privatisque, templis, urribus facem subdunt, et oppidum simul omne flammis voracibus involvunt, pueri puellaeque – ac morbis detenti, postea in furnis, alibique – quo se prae metu abdiderant, partim fumo suffocati, partim flammis tostis, inventi. Qui in oppido, inprimis in area collegii se continuerant, saevienti ferro quidem, praeter paucos exemati, sed vestibus omnes sine discrimine sexus, aetatis et conditionis, exuti et nudati, inter quos venerandus ecclesiae pastor, et tractus vicini fratrum senior, septuagenarius senex D[omi]n[us] Andreas Bajtsi et collegae ejus R[everendus] D[omi]nus Andreas Tsapai et Samuel Bajtsi, dicti venerandi senis filius et in s[acro] ministerio symmysta, ac professores collegii duo Cl[arissimus] D[ominus] Stephanus Kolosvari et Franciscus Pariz Pápai, una cum uxoribus et liberis triste et memorabile exemplum extiterunt. Ita sedit in cineres oppidum nobile, per omnes sui partes, ut et collegium illustre, cujus hoc fatum brevibus lineis adumbratum, auditorii majoris parieti per januam ingredientibus dextro his verbis exaratum legitur:

Memoria acerba et innocentum palma.

Monumentum casus acerbioris, quo Anno MDCCIV ipsa Domenica Palmarum, Collegii Betleniano-Enyediensis Studiosos cives omnium lectissimum, Stephanum

Debreceni Contrascibam et Rhetoricae Praeceptorem Public[um], Georgium Szászhalmi Juratum observatorem et Poës[eos] Prae[ceptorem] Publ[icum], Emericum Szotyori, Franciscum Dobolyi, Gregorium Szotyori, Joh[annem] Varadi Rivulinum, Georgium Krizbai, *Andream Zágoni*,⁴⁰ Petrum Maros-Vásárhelyi, Samu[elem] Rigo Kaposi, Steph[anum] Kováts Szalatsi Pharmacopoeum Martis insperata vis perculit et transit. Quos postridie tumultuario funere trepidi rerum Collegii Professores tres, Steph[anus] Kolosvári, Franciscus Pariz Papai, Steph[anus] Enyedi, raptis vestibibus Seminudi, in capacem tot corporum foveam in exitu plateae Miriszlo, in Colliculo, juxta viam Publicam, ut transeuntibus pateret, paratam condi, et beatum illum in Resurrectione mortuor[um] Palmar[um] diem [37] vere Dominicum expectare, tristes voluerunt. His eode[m] fato functus Petrus Kézdi-Vásárhelyi, Ecclesiae cantor et Gener[osus] Petrus Ferencz Gidofalvi, Collegii a Rationibus diu minister et Ecclesiae Aedituus tunc additi. Hi sunt qui venerant ab afflictione magna Apocal. VII.

Graviter vulnerati et pro mortuis relictis ac a limine sepulcri ad vitam revocati Studiosi, Steph[anus] Nagy-Ari, Andr[eas] Ajtai, Georg[ius] Vajai, Geor[gius] Szermeriai, Samuel Enyedi puer annorum XII. Filius Professoris Theologiae ibidem.

Casum hunc Generosus D[omi]nus Petrus Püspöki Collegii Enyediensis olim Studiosus et Civis Primarius, hinc ad honores publicos promotus, inclyti Comitatus Albensis Judex Supremus, tunc in gravi Ecclesiarum Transylvaniae Reformatarum causa Viennam ablegatus, veniente eo caedis fama, carmine flevit, inde redux mox in lecto Suo emortuali, ut juxta caesorum sepulcrum corpus Suum tumularetur, Testamenti Sui tabulis mandavit, atque ut dicti tumuli monumento ibidem erecto muro lapideo cingerentur, legata ad id praestandum justa Pecuniae Summa, Collegii Curatores pie obstrinxit.⁴¹

⁴⁰ Autográf példány lapszéljegyzetében.

⁴¹ A nagyenyedi másolat 76. oldalán: *Eredetije az erdélyi Múzeum Kézirattárában. (Josephi Comitatus Kemény Collectio major Ms. Historiarum Tom. XVII. nro. 3.)*

A másolatot az eredetivel összeolvastam és kijavítottam

Kolozsvártn 1865. mart. 6-dikán.

Szabó Károly m.k.

az erd. Múzeum könyvtárnoka

PÁPAI PÁRIZ FERENC NAGYENYEDI KOLLÉGIUM-TÖRTÉNETE

1. A NAGYENYEDI BETHLEN-KOLLÉGIUM KÉZIRATOS KOLLÉGIUMTÖRTÉNETEI

A protestánsok új kegyességi irányzatának – a pietizmusnak – térhódítása idején összeállított önálló protestáns egyháztörténetek jelentős mennyiségű irodalmi, művelődési és honismereti adatot is felhalmoztak.¹ Az iskolákat az egyházi élet kulcsfontosságú tereiként tartották számon, a történetükre vonatkozó ismeretanyag szintén az egyháztörténetek szerves részét képezte. Az ily módon összegyűjtött forrásanyagok külön iskolatörténeti összefoglalások megírását készítették elő. Ezen a téren meghatározó szerep jutott Pápai Páriz Ferencnek, hiszen az ő nevéhez fűződik az első protestáns egyháztörténeti, valamint iskolatörténeti összefoglaló. Különösnek tartjuk, hogy míg a latin nyelven megírt egyháztörténete *Rudus redivivum* címen 1684-ben Szebenben nyomtatásban is megjelent,² addig az *Illustris Collegii Betleniani[!] Albano-Enyediensis Origo et Progressus* című iskolatörténete mind ez idáig kéziratban maradt, ennek ellenére a később született kollégiumtörténetek – a kéziratban maradtak,³ a milleniumi kollégiumtörténet,⁴ illetőleg különböző tanulmányok⁵ – nélkülözhetetlen forrásának bizonyult.

Pápai Páriz Ferenc autográf kollégiumtörténetéről kéziratos másolat is fennmaradt, a továbbiakban ennek próbálunk a nyomába eredni, majd a napjainkig kéziratban lévő 18–19. századi nagyenyedi kollégium-történetek számbavételére teszünk kísérletet, azt sem tartva kizártnak, hogy újabb, lappangó változatok bukkannhatnak elő.

1.1. Pápai Páriz Ferenc kollégiumtörténetének autográf kézírata

Az első református iskolatörténeti összefoglaló autográf példánya az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárába került Kemény József-gyűjteményben van, ma a Ko-

1 Vö. KOSÁRY D. 1996. 144–150; TARNAI A. 1964. 458–464; HÓMAN B. 2003. 335–393.

2 PÁPAI PÁRIZ F. 1684 (RMK II. 1554), ennek magyar nyelvű változata jóval később jelent meg nyomtatásban: PÁPAI PÁRIZ F. 1906.

3 A Bethlen-kollégium kéziratos iskolatörténeteit összefoglaló tanulmányt ld. RÁCZ E. 2015.

4 VÁRÓ F. 1903, ezt megelőzően P. SZATHMÁRY K. 1868.

5 PL. NAGY G. 1947; JAKÓ Zs. 1976. 199–208.

lozsvári Akadémiai Könyvtár⁶ őrizi. A fólióméretű (225x325 mm) kézirat a kartonba kötött, műanyag borítású gerinccel ellátott kolligátumkötet harmadik darabja, amelyben utólag, minden oldal versóját folyamatos oldalszámozással látták el. Kéziratunk a 42v–61v oldalakon található.

A kéziratot nem szignálta a szerző, keltezése sincsen. A címoldalon, Kemény József kézírásával, fekete tintával írt cím: *Illustris Collegii Betleniani Albano-Enyediensis Origo et Progressus*,⁷ alatta a következő megjegyzés áll: „Historia haec scripta est aut 1704, aut saltem Paulo post, tempore scilicet motuum Rákoczianorum, cujus historia ist hoc in MS^o attingitur. Joseph Kemény”.⁸ A Rákóczi-féle szabadságharc idejére tett datálás logikusnak tűnik, Pápai ugyanis munkáját az 1704-ben bekövetkezett labandulás történetével zárta, amelynek során a város, illetve a kollégium nagy része leégett. A kézirat keletkezése így hozzávetőlegesen az 1704-es események után, illetve Pápai elhalálkozásának (1716) éve közé tehető.

A címoldal alján, ismeretlen kéz által, utólag, ceruzával írt megjegyzés – „Pápai Páriz Ferenc kezével írt eredeti” – utal arra, hogy a kéziratot Pápainak tulajdonították. A címoldal rectója üresen maradt, majd a következő (43v) oldalon kezdődő szövegkorpusz fölött, az autográf szöveggel azonos kézírással szintén az *Illustris Collegii Betleniani[!] Albano-Enyediensis Origo et Progressus* címet olvashatjuk. Kemény József tehát csupán átmásolta a szerző által meghatározott címet az általa újonnan létrehozott címoldalra.

Az egyháztörténet-írás terén a 17. század végét és a 18. század elejét a forráskutatás klasszikus korszakaként határozták meg, három egymást követő periódussal: az adatgyűjtés, rendszerezés és kritikai elemzés korszakával, amelyek között nem vonható éles határ.⁹ Jól nyomon követhető ez a folyamat Pápai mindkét művében: forrásanyagokat közöl, ugyanakkor rendszerezni igyekszik a rendelkezésére álló ismeretanyagot, elhagyva mindenféle kritikai elemzést. Pápai kollégiumtörténete az elsődleges forrása annak a 18 levélnek, amelyeket az enyedi kollégium számára megnyert odera-frankfurti stipendium kapcsán váltott Daniel Ernst Jablonskival, Paul de Fuchsszal, illetve Simonis Johannisszal.¹⁰ Ugyancsak itt őrződtek meg Vásárhelyi Já-

6 Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (továbbiakban KvAkKv.), KEMÉNY József, *Collectio maiorum manuscriptorum historicum*, Tomus XVII. Nr. 3, MS. A. 324.

7 A továbbiakban röviden *Origó*ként hivatkozunk az autográf kézíratra.

8 „Szerzőnk e művét 1704-ben írta, vagy legalábbis nem sokkal később, tehát a Rákóczi-szabadságharc idején, melynek történetéről szintén szó esik e kéziratban.” – Ld. *Origo*. 1.

9 HÓMAN B. I. 2003. 390.

10 Pápai levelezésének egy részét Nagy Géza közölte a *Békességet magamnak, másoknak* c. kötetben ld. PÁPAI PÁRIZ F. 1977.

nos, illetve Csengery Képiró István Dadai Jánoshoz intézett levelei,¹¹ valamint Pápai Csernátóni Pál halálára készített epitáfiuma.¹² Mindemellett Pápai kronológiai rendben adja a gyulafehérvár–nagyenyedi kollégium történetét, kezdve az első erdélyi egyetemalapítási kísérletektől az 1704. esztendei labandulásig, amelyet Pápai az események résztvevőjének perspektívájából részletez.

1.2. Pápai nagyenyedi kollégium-történetének másolata

Autentikus szövegforrásnak minősül az *Origo et Progressus*nak a nagyenyedi Bethlen Könyvtárban¹³ őrzött másolata.¹⁴ Szabó Károly 1865-ben az Erdélyi Múzeum könyvtárosaként összevetette az autográf példányt az enyedi másolattal, amelynek végére a következő bejegyzést írta: „A másolatot az eredetivel összeolvastam és kijavítottam. Kolozsvár. 1865. mart. 6-dikán. Szabó Károly m.k., az erd. Múzeum könyvtárnoka.” A kézirat másolójának személyére nem sikerült fényt deríteni. A másolás során ejtett tévedéseket Szabó Károly következetesen korrigálta, majd a kézirat első oldalán megjegyezte: „e munka szerzője Pápai Páriz Ferencz enyedi professor, kétségtelen.”

A későbbiekben az *Origo* szerzőségét a kollégium történetével foglalkozó szakemberek kivétel nélkül Pápai Páriz Ferencnek tulajdonították. P. Szathmáry Károly iskolatörténetében úgy vélekedett, a kézirat „teljes valószínűséggel Pápai Páriz Ferenc munkája.”¹⁵ Jóval később Nagy Géza monografikus szintű, szövegközlő munkájában,¹⁶ gyakran hivatkozik a kollégiumtörténet kéziratára, a szerzőség tárgykörével azonban egyáltalán nem foglalkozik, egyszerűen Pápainak tulajdonítja azt. Jakó Zsigmond az enyedi kollégium könyvtárának történetét tárgyaló tanulmányában¹⁷ a forrásként felhasznált kézirat szerzőségét szintén Pápai Páriz Ferencnek tulajdonította, a kézirat keltezését az 1670–1680 körüli évekre tette.¹⁸

A szignálatlan kézirat szerzőjét illetően a kutatás tehát egyetértett. Pápai szerzőségét támasztja alá az egyháztörténetének iskolatörténeti részei közötti, valamint kollé-

11 A keltezés nélkül bemásolt levelet, nyomtatásban, latin nyelven elsőként Bod Péter közölte egyháztörténetében, magyar nyelven ifj. Dadai János fordításában, a *Református Szemlé*ben (1930, 358–359, 376–379) jelent meg.

12 Csernátóni epitáfiumának latin nyelvű változatát Bod Péter kétszer is kiadta. Ld.: BOD P. 1766. 87–88, valamint BOD P. 1890.II. 458–459. Magyar nyelven most jelenik meg elsőként.

13 Az 1622-ben Gyulafehérváron alapított, majd Nagyenyedre költöztetett kollégium könyvtárának utódja napjainkban a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár nevet viseli. A továbbiakban Bethlen Könyvtárként hivatkozunk rá.

14 A nagyenyedi Bethlen Könyvtár Történelmi Levéltára, II. 1, in folio, 1v–75v–76r terjedelemben.

15 P. SZATHMÁRY K. 1968. 101.

16 PÁPAI PÁRIZ F. 1977.

17 JAKÓ Zs. 1976. 199–208.

18 Uo. 342.

giumtörténetének kezdeti szakasza közötti azonosság. Pápai mindkét művében azonos gondolatsorral vázolta a három erdélyi fejedelem – János Zsigmond, Báthory István és Bethlen Gábor – kollégiumalapítási próbálkozásait.¹⁹

Az autográf példányban lapszéljegyzetként tartalmi kiegészítéseket olvashatunk, amelyek csak részben Pápai jegyzetei. Az enyedi betűhív átiratban Szabó Károly a margináliák mellett jelzi a jegyzetek eredetét: „újabbkori jegyzet mind az a mi oldalt van írva”, vagy pedig „ugyanazon kézzel van e két jegyzet írva, amellyel maga a szöveg.”

1.3. Az *Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo Progressus status (1761)* kéziratok kollégiumtörténet

Pápai Páriz Ferenc 1716-ban bekövetkezett halála után a kollégium történetének továbbírására a későbbi professzorok közül többen is vállalkoztak. Elsőként Szigeti Gyula István²⁰ teológiai professzor, illetve Váradi Inczédi József²¹ kollégiumi gondnok, főkonzisztórium i jegyző munkáját említhetjük. Szigeti Gyula István 1714-től tanártársa volt Pápainak, 1716-ban bekövetkezett haláláig, így szinte biztosra vehető, hogy ismerte Pápai kollégiumtörténetét. Inczédi, Pápai halálát követően, 1718-ban nyerte el a kollégium gondnoki tisztségét.

19 Pápai egyháztörténetének a kollégiumra vonatkozó részei: „Bethlen Gábor a római impériumban és Erdély országában is fejedelmi ember, kitől számlálhatatlan az eklézsiákhoz s scholákhoz való jótétemény. Fehérvárott nevezetesen a reformátusok szép kollégiumát ő fundálta. Hozatván e munkára nagy bőséggel Németországból híres embereket: Alstedius, Bisterfeldet, Piscatort, stb. Hogy pedig e collegium annál fundamentosabb lehetne, azt falukkal, dézsmákkal, és egyéb állandó jövedelmekkel meggazdagította. És egyéb sok hadi és békeességbeli munkáin kívül, melyeket szép renddel a magyar Quintus Curtius élén elő számlál Forró Pál, ebben is dicsősséges és halhatatlan emlékezetét hagyta az utánna valóknak. Ennek köszönhetjük ma is, a mi fundamentumon áll s schola vagyon Erdélyben. Igyekezett a collegium fundálásában ugyan Fehérvárott az ifjú János király is, ki hívta is e végre a nagy Petrus Ramust Párizsból, de ezt Blandrata és Dávid Ferenc meggátolták. Mert az ő általuk becsuszott idegen vallásban megütköztvén Ramus, el nem jött. Igyekezett ugyanebben Báthory István is, ki hívta volt is Páduából az akkori híres Jacobus Zabarellát. De ő is ebben nem boldogulhatván, úgy látszik, hogy Isten e dicsőiséget hagyta volt egyedül Gábornak” PÁPAI PÁRIZ F. 1685. 172.

20 Szigeti Gyula István tanulmányait Szatmáron kezdte, majd 1693-tól a nagyenyedi kollégiumban folytatta. Külföldi tanulmányait 1705–1708 között Odera-Frankfurtban majd Franekerben végezte. Hazatérve több helyen lelkészkedett, majd 1714-től meghívták a nagyenyedi kollégiumba. 1734-ben az erdélyi egyházkerület generális jegyzőjévé, 1737-ben pedig püspökké választják. 1738-ban többedmagával fogságba hurcolták, ahonnan egy év múlva szabadul. – SZINNYEI J. 1980–1981. XIII. 835.

21 Inczédi József (1688–1750), a naplóíró Inczédi Pál fia, tanulmányait az enyedi kollégiumban végezte, ahol később, 1718-tól gondnoki tisztséget is betöltött. Főkonzisztórium i jegyző volt, majd 1736-ban ítélőmesterré nevezték ki, a bárói rangot 1750-től viselte, Marosszentkirályon halt meg 1750. december 7-én. – ZOVÁNYI J. 1977. 277; SZINNYEI J. 1980–1981. V. 118; SIPOS G. 2000. 91.

A Pápai munkájával szinte azonos című – *Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo Progressus status*²² – kollégiumtörténet 1761-ig vezeti a kollégium eseményeit. A kézirat címdalán olvasható annotációból²³ megtudjuk, hogy a munka Pápai Páriz Ferenc, Szigeti Gyula István, illetve Váradi Inczédi József jegyzeteiből született. A szerző kilétének meghatározásához némi segítséget az 1761-es időpont adhatna: valószínű, hogy az ekkor vagy ezt követően oktató kollégiumi tanár lehetett a kézirat szerzője. A szerzőség meghatározására további adat hiányában nem vállalkozhatunk.

A kézirathoz gondosan mellékelte levélből²⁴ kiderül, hogy a kollégiumtörténetet Váró Ferenc, a Bethlen Könyvtár egykori őrre kérésére Koncz József lemásoltatta és elküldte a nagyenyedi könyvtár számára. A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzött példány, az időközben kimenekített Teleki-levéltárral együtt Budapestre került.²⁵ Összevetve a két kéziratot, kiderült, valóban ugyanarról a szövegről van szó, ám semmi újabb információt nem kapunk a szerző kilétére vonatkozóan. Az sem válik világossá, az egykori marosvásárhelyi példány autográf volt-e, vagy másolat.

A szóban forgó kézirathoz az alábbi alfejezeteket csatolták hozzá kiegészítéseként: *Locus Collegii in Oppido Nagy-Enyed* (31v–33v); *Fundus Sustentationis* (34r); *Fundationis Alumnarum Privatarum Perpetuae seu Pia Legata* (35v–41v); *Varia Beneficia in varia usus collata* (42r–45v). Ezekben a fejezetekben a szerző részletesen összefoglalta az 1761. esztendővel bezárólag a kollégium patrónusait, az általuk felajánlott adományokkal együtt.

22 A nagyenyedi Bethlen Könyvtár Történelmi Levéltára, II. MS. 61, 3v–29v. (Másolat.) Nagy Géza: *A Bethlen Kollégium tudományos gyűjteményeinek története* c. munkájában Musnai Lászlóra hivatkozva azt állítja, hogy ez a kézirat azonos a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában lévő kézirrattal. (NAGY G. 1947. 3.) A későbbiekben azonban látni fogjuk, hogy állításuk téves, ugyanis az egyik kézirat 1761-ig, a másik 1723-ig tárgyalja a kollégium történetét.

23 „Quae cuncta magnam partem (ut suum cuique tribuato) haud dissimulamus, ex Notationibus Praedecessor[is]. Videlicet Cl. Francisci Páriz Pápai M.D. et item Cl. Stephani Gyula Szigeti Theol. Profess. nec non Illustrissimi Curatoris Collegi. L. B. Josephi Incédi de Varad, animadversionibus ac Supplementis fideliter concinnata esse, atque Sequenti ordine, ad perpetuam gratiae, Posteritatis memoriam continuata porro quaque continuanda.”

24 „M[aros]vásárhely, 1889. július 17. Tisztelt barátom!

Fölhatalmazzál volt június elején arra, hogy főiskolátok történetét, mely a Teleki levéltárban kéziratban van lemásoltassam. Ím a másolás megtörtént s azt itt küldöm. A másolás díja 11 ívért kerek számban 5 frt.

Szívesen üdvözlő őszinte barátod, Koncz József.”

„5+5 frt. Postautalványra elküldtem, N[agy]E[nyed]. 1889. VII. 18. Váró Ferenc sk.”

25 *Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo. Progressus statu* című szignálatlan, datálatlan kéziratot lásd a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában: Teleki család Marosvásárhelyi Levéltára, P 664, 6. cs., 223–243.

1.4. Vásárhelyi Tőke István kollégiumtörténetének két másolata

Az enyedi kollégium történetének egy másik variánsát Vásárhelyi Tőke István²⁶ állította össze. Vásárhelyi Tőke – Pápai utódjaként – fizikát is oktatott a kollégiumban, székfoglaló beszédét 1725 decemberében tartotta, hivatalos beiktatása pedig éppen Váradi Inczédi József gondnok jelenlétében történt.²⁷ A kollégium történetének e változatáról Herepey Károly kollégiumi tanár később megírt kollégiumtörténetének előszavában tesz említést.²⁸ E kézirat alapján a kollégium könyvtárában 1840-ben még megvolt *Protocollum Rerum Memorabilium Illustr. Collegii Alb. N. Enyediensis. Jussu Superiorum adornatum Anno MDCCXXXVIII* címen Vásárhelyi Tőke István műve, amelyet Pápai Páriz Ferenc, Szigeti Gyula István és Inczédi József munkáiból állított össze. E *Protocollumnak* sajnos nem akadtam a nyomára.

Azonban *Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo, Progressus, Status* címen a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában²⁹ őrzik a nagyenyedi kollégium történetének azon verzióját, amely az 1723. évig rögzíti az eseményeket. Tartalmi szempontból a kézirat Pápai Páriz Ferenc kisebbik fia, Imre peregrinációs útjáról való hazatéréssel, illetve Vásárhelyi Tőke István tanulmányútjára való indulásával zárul. A kézirat nem tartalmazza a Pápai Páriz Ferenc kollégiumtörténetében szereplő, odera-frankfurti stipendiummal kapcsolatos levelezést és Csernátóni Pál epítáfiumát sem. A kötés nélküli, vágatlan szélű kézirat folyamatos oldalszámozással van ellátva

26 Marosvásárhelyi Tőke István (1700–1768) az enyedi kollégiumban tanult, ezt követően felsőfokú tanulmányait Odera-Frankfurtban (1722) és Utrechtben (1724) végezte, majd 1725-től, az enyedi kollégiumban 1767-ig filozófiát, fizikát és matematikát oktatott. Legjelentősebb munkája: *Institutiones philosophiae naturalis dogmatico-experimentalis*, Cibinii, 1736. – ZOVÁNYI J. 1977. 680–681.

27 SZILÁDY Zoltán, *Fizika a Bethlen-kollégiumban és az első magyarországi kísérleti fizika, Tőke István munkája*, 1–5. (http://mek.oszk.hu/05300/05392/pdf/Szilady_Fizika_BethlenKoll.pdf) (2014. 08. 14.)

28 „A nagy-enyedi fő-iskola levéltárában, mely mint Rektornak három évnél tovább állott örökösöm alatt, több leveles iromány s régi levelek közt tanáltatik egy jegyzőkönyv ezen cím alatt: *Protocollum Rerum Memorabilium Illustr. Collegii Alb. N. Enyediensis. Jussu Superiorum adornatum Anno MDCCXXXVIII*. Szerzője ez igen becses munkának Vásárhelyi Tőke István, az iskola akkori Rektora, ki erre az adatokat részint az iskola egyik halhatatlan érdemű Főkurátora *B. Inczédi Józsefnek*, részint széles tudományú professzorok *Pápai Páriz Ferencnek* és *Szigeti Gyula Istvánnak* jegyzeteiből merítve velős rövidséggel s jó rendbe fűzve, ez annyi tekintetben nevezetes iskolának történeteit a maga ideéig lehozta. És már ez egyetlenegy eredeti Kutfeje a nagyenyedi iskola történeteinek, mert a miket a hazai nevezetességek két nagy buvára *Benkő József* a maga *Transsilvaniájában* és *Bod Péter*, fájdalom még mind csak kéziratban elzárva heverő *Hazai Egyházi történeteiben* az enyedi iskoláról irtak, csaknem egészen ez öreg jegyzőkönyvből merítették. Köszönet azért az akkori előjáróknak, hogy gondosságukat a későbbre kipótolhatatlan munka készíttetésére kiterjesztették. Köszönet az érdemes szerzőnek, hogy a drága emlékeket a felejdékenységek tengeréből kiragadva a háládatos maradéknak átadta. Híven is őrzették e becses kincset következői, de fájdalom! Csak is őrzették, s annyi időt <egy egész század> lefolyása után most is csak azon pontocskára rekeszti bé a munkát, mely ezelőtt 100 évvel a *Vásárhelyi T. István* tollából kicsepet.” – HEREPEY K. 1840.

29 Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, Ms. 88.

1v–23v terjedelemben és három különböző kézírással íródott. A kollégiummal kapcsolatos eseményeket ugyan 1723-ig vezeti, de a kéziratot 1740. október 23-i dátálással zárták le.

Érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy a kézirat 25–35v, illetve 36r oldalaira bemásolták báró Lázár János marosvásárhelyi kollégiumi gondnok és gróf Teleki Ádám 1735. február 10-én Kolozsváron keltezett, valamint Alvinczi Péter erdélyi főkor-mányszéki levéltáros leveleit. A fent említett levelek Hermann Venema és tanártársa, Antonius Driessen holland professzorok között 1734-ben kirobbant remonstráns vitához kapcsolódnak. Driessen ugyanis 1734-ben nyomozást indított Hermann Venema professzor két erdélyi, egykor Franekerben tanuló diákja – Csepregi Turkovics Ferenc és Verestói György – ellen, azzal gyanúsítva őket, hogy arminista³⁰ tanokat vallottak. A bemásolt levelek azonban azt igazolják, hogy az ekkoriban már Kolozsváron oktató két tanár ellen az arminianizmus gyanúja nem merült fel.³¹

A fentiekben ismertetett kézírással teljesen azonos tartalmú és című (*Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo, Progressus, Status*) munkát másolt be Benkő József a *Collectaria ad res Transsilvanicas facientia*³² című kéziratgyűjteményébe. A Benkő-féle másolat a fentiekben bemutatott kézirathoz hasonlóan, a kollégium történetét szintén 1723-ig tárgyalja, a szövegkorpust 1740. február 9-i keltezással zárja le a következő megjegyzéssel: „NB. Breve tempus Litteras originales, corruptas, emendare, non permissit corrige et mea ma[nus]. Jos[eph] Benkő 1763. 22. apr.” Benkő tehát az eredeti kézirat alapján készítette másolatát, az általa jelzett évben. A kollégium-történet végére különböző megjegyzéseket fűzött,³³ majd a teljes szövegtestet Vásárhelyi Tőke István nevével zárta.³⁴ A másolat keltezése azonos a Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában őrzött kézírással (az eltérő dátumok, október 23., illetve 26. talán a félreolvasás rovására írhatók).

30 Hollandiában Jakob Arminius (1560–1609) által alapított református irányzat, 1610-ben követői létrehozták a Remonstráns Testvériséget, hitüket öt cikkelyben (Remonstrantia) fogalmazták meg, amelyben a kálvini eleve elrendelés tanát kívánták enyhíteni. Tanaikat 1619-ben a dordrechti zsinat elítélte.

31 SIPOS G. 2007. 727.

32 BENKŐ József, *Collectaria ad res Transsilvanicas facientia*, Tom. 16. in Quarto. 250–260, Ms. 1369 a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban (továbbiakban: KvEKvt).

33 „NB. Pápai Páriz Ferenc idejében egy Barát Reformálódván ’s magának egy pa...t kapván azz Enyedi Collegiumba is jött, mellyért egy sereg katona a’ Kollegiumat környül vevén, harmad napig tsipót sem oszthattak a’ Deákoknak, de Borok volt ’s iddogaltanak. A’ Szegény Barát pedig úgy el-ment, hogy fel nem találhatták (talán Academiákra). – Anonymus in narratione de Concil. Dordreceno cím-mel latin nyelven. – Anno 1705 vagy 1706-ban elmentek volt a ... időben a professzorok Enyedről és Fejérvárról is Nagy és Felső Bányára a Fejérváriak jöttek haza 1708, az Enyediek 1709. – 1707-ben a Col. Cryptája el-praédáltott.”

34 „Exhibita per Clarissini Steph. Tőke Vásárhelyi die 26. Octobris 1740.”

Benkő életrajzából³⁵ tudjuk, hogy 1763-ban – még enyedi diákként – megvásárolta nagybátyja, Hermányi Dienes József kéziratának árverésre kerülő részét, amelyekről másolatokat készített. Feltételezhetjük, hogy az enyedi kollégium története is Hermányi kéziratai közül kerülhetett elő, Benkő ugyanis másolata végére további megjegyzésként bemásolta azt a két – egyébként Pápai *Origójában* is szereplő – lábjegyzetet,³⁶ amely után Hermányi Dienes József nevét írta, mintegy neki tulajdonítva ezeket. Benkő felfigyelt a jegyzetben ejtett tévedésre, amely Pápai autográf kéziratában szintén hibásan jelenik meg, ti. Bisterfeld nem 1619-ben halt meg: „Ez nem a mi Bisterfeldünk lehetet[t] hanem azon név alatt más ember, minthogy Bisterfeldet itt Fejérváron 1654 tájban temették el.” Végül a másolatot Vásárhelyi Tőke István nevével zárta. A Benkő József által készített másolat tehát Vásárhelyi Tőke István kollégiumtörténete lehet, amiből az következik, hogy a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárának tulajdonában lévő kézirat szintén Vásárhelyi Tőke István enyedi kollégiumtörténete.

1.5. *Illustris Collegii Albano N. Enyediensis Historia, per summa Capita breviter delineata ac publice proposita: Anno 1777 Mense Septembri N. Enyedini*³⁷

A 155 éve alapított kollégiumnak a fenti címen újabb kollégiumtörténet megírásával kívánt emléket állítani minden valószínűség szerint a kollégium tanári karának valamely tagja. A tömören megfogalmazott mű szignálatlan, datálása az alcímbe szerepel: Nagyenyed, 1777 szeptembere.

Napjainkban a Bethlen Könyvtárban őrzött kézirat másolatát (45v) Szabó Károly a következő megjegyzéssel zárta: „Egyszerű másolatban megvan Jos. Com Kemény Collectio minor MS. Hist. Tom. X. nro. 5. (az Erd. Muz. Kézirattárában).” A kolozsvári Akadémiai Könyvtár fent jelzett fondjából sajnos nem került elő a kézirat.

A kollégiumtörténet rövid bevezetője szerint a szerző munkájával a 155 éve alapított kollégiumnak kívánt emléket állítani. A tömör szöveget a margináliákra jegyzett fejezetcímek osztják kisebb alfejezetekre. Tartalmi szempontból külön kiemelném a kéziratnak azon részét, amely felsorolja az eddig elkészült kéziratokat, illetve nyomtatásban megjelent kollégiumtörténeteket, kezdve Huszti András egykori nagyenyedi

35 MIKÓ I. 1867. 15–16.

36 „Bisterfeldius gener erat Alstedii. Uterque erat chiliasta, idque regnum Anno 1694 inchoandum credebant, in quo mire deceptos esse, hodie nobis satis constat Bisterfeldius V[erbus] D[ei] M[inister] Sed Alstedius Professor fuit uterque inter fuit Concilio Dodrectano, Bisterfeldius e vita excessit in Concilio Dodrectano Anno 1619. die 18 Januarii, teste Joh[annes] Halesio, qui tum Dodrecti praesens erat. – illetve – Extat liber Arabicus M. S. S., in Publica Bibliotheca, cui nomen suum inscripsisse literis Graecis Basirium, meminisse vidisse.”

37 A nagyenyedi Bethlen Könyvtár Történelmi Levéltára. II. Ms. 2, 1v–45v. (Másolat.)

diák³⁸ nyomtatásban megjelent *Origo, incrementum et facies hodierna trium in Transilvania illustrium gymnasiorum reformatorum* (Frankfurt, 1731) című munkájával, amelyben az erdélyi református kollégiumok történetét foglalta össze, emellett Bod Péter akkor még kéziratban lévő egyháztörténetét is megemlíti. Következnek a kollégium egykori professzorainak munkái, elsőként Pápai Páriz Ferenc, majd Szigeti Gyula István, Váradi Inczédi József, illetve Vásárhelyi Tőke István.

Jóllehet a kézirat keletkezése ismert, ennek ellenére a szerző kilétére vonatkozóan csak találgatásaink lehetnek. Feltételezve, hogy a kollégium évfordulójára csak az ez idő tájt Enyeden oktató tanárok valamelyike írhatott krónikát, a kézirat keletkezése (1777) I. Kováts József szerzőségét igazolná, ezt alátámasztani azonban semmiféle adattal nem sikerült.

1.6. Herepey Károly: *A Nenyedi Főiskola története* (1840)

Herepey Károly³⁹ iskolatörténeti munkájának bevezetőjében azt kifogásolta, hogy Vásárhelyi Tőke István kollégiumtörténetének folytatására csak száz év múltával került sor, így gyaníthatóan a fentebb bemutatott, 1777-ben elkészült munkát nem ismerte.

Herepey a kollégium múltját csupán 1716-ig tárgyalta. Művének határvonalában valószínű az is közrejátszhatott, hogy az enyedi kollégiumban meglehetősen rövid ideig (1835–1841) oktatott, ezt követően haláláig (1871) lelkészi teendőket látott el Vízaknán. Az első magyar nyelven megírt enyedi kollégiumtörténet elkészítéséhez a rendelkezésére álló levéltári anyagot használta, újszerű a mű megírásához felhasznált források megjelölése, amelyet a kollégiumtörténet korábbi szerzői mellőztek.

---

38 Huszti András 1714–1721 között a nagyenyedi kollégiumban tanult. – SZINNYEI J. 1980–1981. IV. 1464.

39 Herepey Károly középiskoláit 1822-ben a kolozsvári kollégiumban végezte, majd a bécsi és németországi egyetemeken tanult. 1825-től kolozsvári lelkész, 1834-ben a kolozsvári, 1835-től pedig a nagyenyedi kollégiumban egyháztörténetet tanított, majd a rektori tisztséget is ellátta. 1841-ben elfogadta a vízaknai lelkészi állást, ahol haláláig tevékenykedett. – SZINNYEI J. 1980–1981. IV. 755.

A kéziratban maradt kollégiumtörténetek időrendi ábrázolása

Pápai Páriz Ferenc

Illustris Collegii Bethleniani Albano-Enyediensis Origo et Progressus (1704)

- autográf kézirat
- 18 levél
- Csernátoni Pál epítárfuma
- az 1704-es labandulás története

Pápai Páriz Ferenc

Illustris Collegii Bethleniani Albano-Enyediensis Origo et Progressus (1704)

- az autográf példány másolata a nagyenyedi Bethlen Könyvtárban

Vásárhelyi Tőke István

Il[l]ustris Collegii Bethleniani Albensis Origo, Progressus, Status (1723)

- a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában (1740) – másolat

Vásárhelyi Tőke István

Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo, Progressus, Status (1723)

- másolat a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban

Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo. Progressus status (1761) – MOL–Teleki család

Marosvásárhelyi Levéltára

- Locus Collegii in Oppido Nagy-Enyed
- Fundus Sustentationis
- Foundationis Alumnarum Privatarum Perpetuae seu Pia Legata
- Varia Beneficia in varia usus collata

Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo Progressus status (1761) – másolat

a Bethlen Könyvtárban

- Locus Collegii in Oppido Nagy-Enyed
- Fundus Sustentationis
- Foundationis Alumnarum Privatarum Perpetuae seu Pia Legata
- Varia Beneficia in varia usus collata

Illustris Collegii Albano N. Enyediensis Historia, per summa Capita breviter delineata ac publice proposita Anno 1777 Mense Septembri N. Enyedini

- a kollégium alapításának 155. éves évfordulójára készült
- másolata a Bethlen Könyvtárban

Herepey Károly

A Nenyedi Főiskola története (1716)

- autográf kézirat 1840-ből – a Bethlen Könyvtárban

2. PÁPAI PÁRIZ FERENC KOLLÉGIUMTÖRTÉNETE MINT FORRÁSANYAG

Herepey művének bevezető részében arra utalt, hogy Benkő József *Transsilvaniáját*,⁴⁰ illetve Bod Péter akkortájt még mindig kéziratban lévő egyháztörténetét⁴¹ „csaknem egészen ez öreg jegyzőkönyvből”, vagyis Vásárhelyi Tőke István munkájából merítette. Herepey állítása talán túlzás, azonban tagadhatatlan, hogy mindkét szerző művének forrása volt a kollégiumtörténet. Benkővel ellentétben, Bod Péter egyháztörténetében az átemelt részek forrását jelöletlenül hagyta. Felvetődik a kérdés, hogy Bod valóban a Vásárhelyi Tőke István-féle kéziratból merítette-e szövegét, ahogyan azt Herepey állította. Ugyanis, ha egybevetjük Pápai Páriz Ferenc kollégiumtörténetét Bod Péter egyháztörténetének az enyedi kollégium történetét bemutató részével, jelentős szöveg-egyezést figyelhetünk meg. A hosszabb, szó szerinti szövegátvételeket az alábbi táblázatban foglalom össze, a két szöveg közötti eltérést kiemelt betűkkel jelzem:

Pápai <i>Pápai Páriz Ferenc: Illustris Collegii Betleniani Albano Enyediensis Origo et Progressus</i>	Bod Péter: <i>Historia Hungarorum ecclesiastica, II., De collegio Alba-Nagy-Enyediensi, ejusque ortu et progressu</i> c. fejezetben
...sed recepta in Transylvania Blandratae et Francisci Davidis doctrina offensus, conditionem non accepit, nec vero etiam Genevam venire potuit, aliter enim volente Deo, in egregia illa martyrum Parisiensium panegyri, quos infamis laniena sustulit, Ramus quoque tot adoreis jam mactus, hanc quoque coronam eventus impetravit. – 1 p.	Sed recepta in Transylvania Blandratae et Francisci Davidis doctrina offensus, conditionem non accepit. Nec vero etiam Genevam venire potuit; aliter enim volente Deo, in egregia illa Martyrum Parisiensium panegyri, quos infamis laniena Bartholomeana sustulit, Ramus quoque tot adoreis jam mactus, hanc quoque coronam eventus impetravit. – II. 436 p.

40 BENKŐ J. 1999. I. 185.

41 A háromkötetes mű nyomtatásban csak jóval később, 1888–90 között jelent meg.

Secuta hinc varia Transylvaniae discrimina, mutationes Principum, bella civilia inter aemulos Principes hanc patriam miserandum in modum distrahentes in Partes, aliis Imperatoris Germanorum, aliis Turcarum ad haerentibus, et hic inter aliquorum annorum [3] arma civilia, conticuere Musae Transylvanicae, jacuerunt bona Studia, donec vincente parte Turcica Michael Apafi nihil tale cogitans, minus affectans, Imperatoris Turcarum voluntate, per liberam tamen Statuum Electionem, rerum Transylvanicarum potitus et aemulis qua sublati qua repressis, in Principatu confirmatur. – 4 p.	Secuta hinc varia Transylvaniae discrimina, mutationes Principum, bella civilia inter aemulos Principes hanc Patriam miserandum in modum distrahentes in partes, aliis Imperatoris Romanorum, aliis Turcarum ad haerentibus, et sic inter aliquorum annorum arma civilia, conticuere Musae Transylvanicae, jacuerunt bona Studia, donec vincente parte Turcica Michael Apafi nihil tale cogitans, minus adfectans, Imperatoris Turcarum voluntate, per liberam tamen Statuum Electionem, rerum Transylvanicarum potitus et aemulis qua sublati qua repressis, in Principatu confirmatus est. – II. 454 p.
...primus qui in transponendo in hanc commoditatem Claudiopoli Collegio, multus fuit, idque apud recens electum Principem Apafium, consilio imprimis et ope retro laudati Herois D[omini] D[omini] Johannis de Betlen[!] suffultus solidis rationibus evicit, fuit Petrus Vasarhelyi, vir magnorum hic meritorum nec unquam [5] satis laudandus, Theologus doctrina pariter et vita sincerus, Literator egregius, Latinus imprimis elegans et in Graeca lingua late exspatiatus ad Poëtas, Historicos, Patres etc. In Hebraea similiter ad Rabbinorum usque Scholas et Pulpita Provectus Chaldaicae, Syrae, Arabicae et vulgaris Turcicae, quam in obsidione Cibiniensi, cum Principi Achatio Bartsai a Sacris esset, ex Muhamedanis Sacerdotibus hauserat, et Arabicae cujus jam ante gustum habuit, junxerat. – 5 p.	Primus, qui in transponendo in hanc commoditatem Claudiopoli Collegio multus fuit, idque apud Principem suffidus consilio et ope magni Herois Johannis de Bethlen Cancellarii solidis evicit rationibus evicit, fuit Petrus Vasarhelyi, vir magnorum hic meritorum nec unquam satis laudandus, Theologus doctrina pariter et vita sincerus, Literator egregius. Latinus imprimis elegans et in Graeca lingua late exspatiatus ad Poëtas, Historicos, Patres etc. in Hebraea similiter ad Rabbinorum usque scholas et pulpita provectus Chaldaicae, Syrae, Arabicae et vulgaris Turcicae, quam in obsidione Cibiniensi, cum Principi Achatio Bartsai a Sacris esset, ex Muhamedanis Sacerdotibus hauserat, et Arabicae, cujus jam ante gustum habuit, junxerat, peritus. – II. 455 p.
Ad haec Villicationis suae, in Possesione Szent Király decimam partem, ad augendam Collegii Bibliothecam deputavit, et quoad vixit, praestitit, non tamen transmissa ad haeredes idem praestandi necessitas. – 4 p.	Ad haec villicationis suae, in Possesione suae Szent Király decimam partem, ad augendam Collegii Bibliothecam deputavit, et quoad vixit, praestitit, non tamen transmissa ad haeredes idem praestandi necessitas. – II. 456 p.

...longo sui desiderio Collegii civibus, ut et Ecclesiae, quam crebris concionibus eruditae saepe in ministri ordinarii (qui in illa temporum angustia unus tantum erat) defectu solabatur libens promptusque, post se relicto igne sacro invincibili confectus abiit ad plures. Opera nulla edidit, sed manuscripta, quae publico consecraret, reliquit, Politiam Ecclesiasticam, Exegesis <i>in medullam Theologicam Amesii</i>, in Apocalipsin Johannis Theologi, et alia quaedam. – 7 p.	...longo sui desiderio Collegii civibus, ut et Ecclesiae, quam crebris concionibus eruditae saepe in Ministri ordinarii, qui in illa temporis angustia unus tantum erat, defectu, solabatur, libens <i>laetusque</i>, post se relicto Igne Sacro invi[n]cibili confectus abiit ad plures. Opera nulla edidit, sed Manuscripta, quae publico <i>consecraverat</i>, reliquit: Politiam Ecclesiasticam, Exegesis in Apocalipsin Johannis Theologi, et alia quaedam. – II. 456.
...fautor[um] consilio et succursu, inprimis Emerici Paris Pappai tunc Ecclesiae Desiens[is] Pastoris et Vicinarum Senioris, properans recta, Saros Patakinae Illustri Schola celebrem petiit, ubi se de novo, novae palaestrae credens, post aliquot ibi missus feliciter factos, ita alacriter, aequales praverens, ad metam constitit, ut jam nihil, nisi restaret corona post pulverem. Admotus ergo Superiorum arbitrio cathedrae, post subsellia, literas, quas a fidis magistris hauserat, eadem publica mercede publice praecipere juvenis adhuc coepit, tum in Classibus ordinariis, tum vero in Aula Illustris Baronis <i>D[omi]ni</i> Stephani Bocskai, erudiendis ejus privignis tribus Klobusicskus, admotus. Utque haec Desini sata et Patakini rigata, Laetius incrementum sumeret planta, Liberalibus Patroni impensis, dignus est judicatus, qui pedem ex Hungaria efferret, et alium quoque in artibus profecturus experiretur solem. Venit ergo in Hollandiam, ejusque nobilior in Literis emporium <i>Leidam ad Batavos</i>, atque ibi Sincerae Theologiae inprimis animum applicat, foelix professoribus in ea facultate Doctissimis, praecipue Johanne Coccejo, cujus toto quadriennio lateri adhaerens, inde non frustra caluit; patriae enim postliminio cum tanto foenore redditus, ambiri huic atque huic coepit, et primum quidem Cathedrae Ecclesiasticae Kezdi Vasarhelyiensi ... – 17 p.	Fautorum consilio et succursu, inprimis Emerici Paris Papai tunc ecclesiae Desiensis Pastoris et vicinarum Senioris, properans recta, Saros-Patakinae illustri Schola celebrem petiit, ubi se de novo novae palestrae credens, post aliquot ibi missus feliciter factos ita alacriter aequales praverens, ad metam constitit, ut jam nihil, nisi restaret corona post pulverem. Admotus ergo Superiorum arbitrio cathedrae post subsellia literas, quas a fidis magistris hauserat, eadem publica mercede publice praecipere juvenis adhuc coepit, tum in Classibus ordinariis, tum vero in aula Illustris Baronis Stephani Bocskai, erudiendis ejus privignis tribus Klobusicskus, admotus. Utque haec Desini sata et Patakini rigata, laetius incrementum sumeret planta, liberalibus Patroni impensis, dignus est judicatus, qui pedem ex Hungaria efferret, et alium quoque in artibus profecturus experiretur solem. Venit ergo in Hollandiam, ejusque nobilior in literis emporium <i>Academia Leidensem</i>, atque ibi sincerae Theologiae imprimis animum applicat, foelix Professoribus in ea facultate doctissimis, praecipue Johanne Coccejo, cujus toto quadriennio lateri adhaerens, inde non frustra caluit. Patriae enim postliminio cum tanto foenore redditus, ambiri huic atque huic coepit, et primum quidem cathedrae ecclesiasticae Kezdi Vasarhelyiensi... – II, 459 p.

Contigerat ea tempestate Anno Scilicet Ch[ris]ti 1696. ut Illustrissimus S[acri] R[omani] I[mperii] Comes Paulus Teleki studior[um] pariter et experientiae vitae magistrae apud externos comparandae causa, in Germania peregrinans, *apud* Berolinum Marchiae Brandenburgicae *metropolim et sedem Electoralem* moraretur, splendidam Electoris *Friderici, qui postea Regis Prusiae titulum meruit*, Aulam, *ibidemque* Principem ejusque magnos ministros Ecclesiamque et Ecclesiastas eorumque ordines, mores penitius et curiosius cogniturus, nunc hunc nunc illum Salutaret. Erat vero ibidem inter plures Eruditos, videri et compellari dignus Electori a Sacris Aulicis, vir apprime doctus Philologus insignis, Theologus Solidus, et Concionator facundus Daniel Ernestus Jablonski, ex Bohemor[um] reliquiis oriundus, *qui in sanguinari illa per Caesarem Ferdinandum II. in Bohemia persecutione, solum natale verterant*, scriptis in publicum emissis celeberrimus, qui tunc forte in contexenda Historia Universali occupatus, cum *conversionis ex Papisimo passim per Europam seculo quinto factae* autores sollicite[!] indagat, cum novo hospite Comite Telekio *Transylvano Hungaro* queri coepit, quod cum gentium reliquarum in Reformatione initia et progressus literis mandata haberet in sola gentis Hungaricae reformatione deficeret, eo quod nulla de erectis horum Ecclesiis Evangelicis, tam numerosis, *quomodo per quos ita creverint, omni hactenus data opera*, monumenta nancisci potuisset, atque adeo impense rogare *Comitem hospitem*, ut pios ipsius conatus in tantum juvet, ut pergere hic volentem et in obscuro rerum haerentem, ad viros gentis suae hoc tempore antiquitatum Hungaricarum, praecipue Ecclesiasticarum indagatores dirigat, Literis mox ad communicandum honeste invitantibus conveniendos. Haec dicenti subjecit Comes Telekius, se quidem Studia Eruditorum gentis Suae, ob aetatem adhuc nimis juvenilem non satis explorata habere, interim virum Clarissimum non lusurum operam se credere, si Professores Collegii Franciscum Pariz Pápai et Stephanum Enyedium Literis suis *quantocyus*[!] adiret, hoc tam pium et debitum officii gentis ab ipsis jure et per omnia Sacra stipulaturus, quod etiam fecit, scriptis ad utrumque sine mora literis, in hanc, ut sequitur Sententiam. – 19–20 p.

Contigerat *autem anno* Christi 1696, *quod* Illustrissimus S[acri] R[omani] I[mperii] Comes Paulus Teleki studiorum pariter et experientiae vitae magistrae apud externos comparandae causa in Germania peregrinans, Berolini *in* Marchiae Brandenburgicae moraretur, splendidam Electoris aulam, Principem ejusque magnos ministros Ecclesiamque et ecclesiastas eorum ordines, mores penitius et curiosius cogniturus, nunc hunc nunc illum Salutaret. Erat vero ibidem inter plures Eruditos, videri et compellari dignus Electori a Sacris Aulicis, vir apprime doctus Philologus insignis, Theologus Solidus, et Concionator facundus Daniel Ernestus Jablonski, ex Bohemorum reliquiis oriundus, scriptis in publicum emissis celeberrimus. Qui tunc forte in contexenda Historia Universali occupatus, cum *conversionis ex Paganismo in Christianismum ac denique Reformationis* autores sollicite indagat, cum novo hospite Comite Telekio coepit queri, quod cum gentium reliquarum in Reformatione initia et progressus literis mandata haberet, in sola gentis Hungaricae reformatione deficeret, eo quod nulla de erectis horum Ecclesiis Evangelicis, tam numerosis, monumenta nancisci potuisset, atque adeo impense rogare, ut pios ipsius conatus in tantum juvet, ut pergere hic volentem et in obscuro rerum haerentem, ad viros gentis suae hoc tempore Antiquitatum Hungaricarum, praecipue ecclesiasticarum indagatores dirigat, Literis mox ad communicandum honeste invitantibus conveniendos. Haec dicenti subjecit Comes Telekius, se quidem Studia Eruditorum gentis Suae, ob aetatem adhuc nimis juvenilem non satis explorata habere, interim virum clarissimum non lusurum operam se credere, si Professores collegii Franciscum Pariz Pápai et Stephanum Enyedi literis suis adiret, hoc tam pium et debitum officii gentis ab ipsis jure et per omnia Sacra stipulaturus. Quod etiam fecit, scriptis ad utrumque sine mora literis, in hanc, ut sequitur sententiam: – II, 461.

A fent jelzett szövegátvételek azt igazolják, hogy Bod Péter munkájának egyik forrása Pápai kollégiumtörténetének kézírata volt, s a számára hitelesnek tűnő adatokat szó szerint vagy kissé stilizálva átemelte saját munkájába. Hozzáteesszük, Bod Péter kompilációs technikája egyáltalán nem ment ritkaságszámba ebben a korban,⁴² noha jezsuita részről ekkor már megjelent Hevenesi Gábor irányt mutató munkája, a *Methodus materiae conquirandae pro Annalibus Ecclesiasticis regni Hungariae continuandis* (1695), amelyben egyebek mellett a közreadott források lelőhelyének a kötelező megjelölésére hívta fel a figyelmet.

A fentiek összegzéseként elmondhatjuk, hogy az *Illustris Collegii Betleniani[!] Albano-Enyediensis Origo et Progressus* című iskolatörténet Pápai Páriz Ferenc munkája. A 18–19. század folyamán a nagyenyedi kollégium történetéről több írás született Szigeti Gyula István, Inczédi József, Vásárhelyi Tőke István, valamint Herepey Károly tollából. Az enyedi Bethlen Könyvtárban őrzött 1751., illetve 1777. esztendőig vezetett másolatok szerzőinek meghatározása újabb kutatásokat feltételez. A fent ismertetett kollégiumtörténetek egyik változata sem jelent meg nyomtatásban, így azokat számos más, korabeli történelmi és irodalmi munkához hasonlóan kéziratban sokszorosították, terjesztették és építették be önálló művekbe.

3. PÁPAI PÁRIZ FERENC KOLLÉGIUMTÖRTÉNETÉRŐL

3.1. Az első erdélyi egyetemalapítási kísérletek János Zsigmond és Báthory István idejében

Pápai Páriz Ferenc munkája a Bethlen-kollégium keletkezéstörténetének egyik kiemelt forrása, ugyanakkor meglepő, hogy a tárgyalt korszak oktatástörténeti kérdéskörével igen keveset foglalkozik. Az iskolatörténeteknek ez a rendkívül jelentősnek tartott fejezete egyébként a fentiekben ismertetett kézíratos kollégiumtörténetek közös hiányossága: nem nyújtanak tájékoztatást arra vonatkozóan, hogy mit, hogyan, milyen tanrend, tankönyvek alapján oktattak a tárgyalt korszakban.⁴³

Pápai kollégiumtörténetét a Szapolyai János Zsigmond (1540–1570) kezdeményezte „tudományos intézmény”,⁴⁴ azaz akadémia felállításával indítja. Köztudott, hogy a fejedelmi székhelyen már ezt megelőzően is működött elemi szintnél magasabb képzést nyújtó káptalani iskola, amely elsősorban a klérus számára biztosította az utánpótlást. Ezt látszik igazolni a 16. századi, illetve az ezt megelőző időszakban a

---

42 Ld. pl.: MACZÁK I. 2010.

43 A kollégiumtörténetek kutatásának problémáiról: MÉSZÁROS I. 1984. 213–217.

44 *Origo*. 2.

bécsi, illetve krakkói egyetemre beiratkozott erdélyi diákok magas létszáma.⁴⁵ Az 1556. november 25. és december 7-e között tartott kolozsvári országgyűlésen,⁴⁶ majd ismételtén az 1557. február 6–15-i⁴⁷ gyulafehérvári partialis országgyűlésen először hoztak határozatot iskolaügyben, amelyben jóváhagyták, hogy a kolozsvári, marosvásárhelyi és váradí üresen maradt kolostorok helyén iskolák létesüljenek. A még kiskorú János Zsigmond (1540–1571) nevében kormányozó Izabella ígéretet tett magasabb szintű protestáns iskolák felállítására, ugyanakkor a gyulafehérvári fejedelmi székhelyen működő káptalani iskola anyagi ellátásáról maga gondoskodott.⁴⁸ Az 1565. június 22–29-i országgyűlési határozatok már a gyulafehérvári iskola építéséhez és fenntartásához szükséges jövedelmekről hoztak döntéseket.⁴⁹

Az idézett országgyűlési határozatban említett „*tudós személyek tartását*” Pápai is felvetette *Origójában*. Ő ugyan csak Pierre de la Ramée-t említette, azonban a fejedelem 1567. június 26-án Tordán keltezett leveléből tudjuk, Blandrata először az olasz származású Celio Secundo Curio bázeli professzor erdélyi meghívására kapott felhatalmazást.⁵⁰ 1569-ben, szintén Blandrata közbenjárásával, a párizsi Ramée professzort hívták meg,⁵¹ jelentős összeget (500 tallért) ígérve neki. Ramée a fejedelmi felkérést nem fogadta el. Az elutasítást Szencihez hasonlóan Pápai⁵² is azzal indokolta, hogy a Blandrata, valamint a Dávid Ferenc által hirdetett tanokat nem akceptálta – „az Blandrata orvosnak doha eliszonyította az bölcseket az odameneteltől” – írta Szenci.⁵³ Keserű Bálint tanulmányában hamis legendának nevezte, hogy Ramust Blandrata riasztotta volna el az erdélyi úttól,⁵⁴ tény azonban, hogy egyik külföldi professzort sem vonzotta akkoriban Erdély, a tetemes jövedelmek felajánlása ellenére sem.

János Zsigmond további tervei között szerepelt, hogy a fejedelmi székhelyéhez közel eső Szászsebesben akadémiát alapítson.⁵⁵ Erre vonatkozott az a Pápai által is jelzett 1571. január 6–14-i marosvásárhelyi országgyűlési határozat, amelynek értel-

45 TONK S. 1979. 43.

46 EOE. II. 1876. 60.

47 EOE. II. 1876. 74–75.

48 PÉTER K. 1995. 101.

49 „Az fejevári schola megépítésére, jövedelemnek ahhoz szakasztására és tudós személyeknek tartására, kik görögöt, deákat tanítsanak, és az egyházi szolgálat naponként Isten tisztességére, hogy öregbedjék, őfelsége ... gondot akar viselni ...” – EOE. II. 1876. 289–290.

50 ZSINDELY I. 1861. 839.

51 Ramée meghívását Szenci Molnár Albert (1574–1634) is megemlíttette a *Discursus de summo bono* c. munkájának előszavában: „1570. esztendő tájban... amaz híres philosophust Petrus Ramust hívatá Párizsból Fejervárra. Modern kiadása: SZENCZI MOLNÁR A. 1975.

52 „Ám miután Blandrata György és Dávid Ferenc Erdélyben elfogadott tanaival nem értett egyet, nem fogadta el a lehetőséget...”, – *Origó*. I.

53 SZENCZI MOLNÁR A. 1975. 89.

54 KESERŰ B. 1969. 37–42.

55 *Origó*. 2.

mében Szászsebes újjáépítésének negyedét magára vállalta volna a fejedelem, három-negyed részét pedig a három nemzet támogatta volna.⁵⁶ Szászsebesnek a fejedelem életében meghatározó szerep jutott, itt halt meg apja, Szapolyai János, majd 1540-ben a három nemzet képviselői itt tettek hűségesküet az ifjú fejedelemnek. Erdélyben tehát János Zsigmond ismerte fel elsőként, hogy hatalmát a tudomány támogatásával csak erősíteni fogja. A nevéhez fűződő, első erdélyi egyetemalapítási tervzet azonban a fejedelem korán bekövetkezett halála miatt egyelőre félbeszakadt.

Elődjéhez hasonlóan Báthory István szintén foglalkozott az erdélyi egyetem felállításának gondolatával, ennek érdekében konkrétabb lépéseket tett. Pápai kollégiumtörténete szerint Báthory Padovából hívta meg Giacomo Zabarellát, a felállítandó egyetem oktatójául, majd hozzáfűzte: „a dologból semmi sem lett”.⁵⁷

Az autográf kézirat margójára egy másik kéz megjegyzést fűzött: „Báthori fejedelem mindazáltal a jezsuiták számára két kollégiumot állított fel, melyek közül az egyik Kolozsvárott már akadémiai előjogoknak örvend”.⁵⁸ Báthory István 1580. május 18-án, majd 1581. május 12-én Vilniusban keltezett alapítóleveleiben a jezsuiták számára Kolozsváron kollégiumot hozott létre, amelyet akadémiaként kívánt működtetni. A sorozatos megszakításokkal tarkított oktatási időszakban a szakirodalomnak azonban egyetlen kibocsátott diplomáról sincs tudomása, amely az intézmény egyetem voltát igazolná.⁵⁹

Az *Origo* margináliája két kollégiumalapítást tulajdonít Báthory Istvánnak, amelyek közül a második minden valószínűség szerint a pápai és királyi szemináriumot (Seminarium Pontificium ac Regium) fedí. Az ekkortájt kisebbségbe szoruló katolikusok óriási paphiánnyal küszködtek, amit pápai szemináriumokkal próbáltak pótolni. Ezeknek a szemináriumoknak az volt feladatuk, hogy az egyetemi képzéshez képest rövidebb idő alatt világi papokat képezzenek bentlakásos intézetekben.⁶⁰ A tanintézetek felállítására a jezsuiták kaptak megbízást, akik hosszas tárgyalások után telket szereztek, és kétemeletes épületet építettek a Farkas utcában, amely bentlakás-ként is szolgált.⁶¹ Itt a szegényebb diákok ingyen tanulhattak, ami a protestáns ifjak számára is csábítónak bizonyult.

3.2. A gyulafehérvári Collegium Academicum megalapítása

Báthory István utódai közül Bethlen Gábor oktatáspolitikája jelentős előrelépésnek számított. Stratégiája kettős pilléren nyugodott, amelyet a külföldi tanulmány-

⁵⁶ EOE. II. 1876. 281.

⁵⁷ *Origo*. 2.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Ld. erről bővebben: BALÁZS M. 2006. 35; MOLNÁR A. 2009; PÉTER K. 1995. 22.

⁶⁰ BALÁZS M. 2006. 34.

⁶¹ SZÓGI L.–VARGA J. 2011. 52.

utak rendszeres támogatása és egy hazai felsőfokú képzést adó intézmény megteremtése jelentett. A *peregrinatio academica* támogatása eredményeként nemcsak a nyugat-európai szellemi áramlatok jutottak el rövid időn belül Erdélybe, hanem a fejedelemnek is alkalma adódott személyes kapcsolatot kialakítani a tudományos élet jelentős nyugati képviselőivel. A heidelbergi peregrinusok révén került kapcsolatba David Pareusszal, rajta keresztül pedig a pfalzi udvarral.⁶² Az oktatás ügyének a másik fontos lépése a heidelbergi egyetem mintájára felállított erdélyi akadémia volt.

Bethlen Gábort már uralkodása kezdetén foglalkoztatta a gondolat, hogy Kolozsváron akadémiát hozzon létre. Az 1617. esztendőben keltezett adománylevelével szerint, amelyben megerősítette a Báthory Gábor által a kolozsvári református egyház és iskola számára adományozott járandóságot, kötelességének ismerte el, hogy fejedelmileg fenntartott akadémiát alapítson.⁶³ A rendek – amint kiderül az 1622. május 1–23. között tartott kolozsvári országgyűlés VI. articulusából – támogatták a fejedelem intézményteremtési szándékát.⁶⁴

Mindkét okmány a Kolozsváron felállítandó akadémia tervezetét jelzi, amelynek helyszínét is meghatározták a Farkas utcai egykori ferences, majd jezsuita kolostor üres és romos állapotban maradt épületében. Pápai Páriz Ferenc *Origójában* azonban a gyulafehérvári „kollégium” alapításáról írt, amely igazolni látszik Péter Katalin megállapítását,⁶⁵ miszerint a Gyulafehérváron Bethlen Gábor által létrehozott intézmény nem azonos a fenti két iratban tervezett intézménnyel. Péter Katalin a rossz forrásadottsággal magyarázta, és tisztázta az erdélyiek által a 17. század elején az egyes tanintézetek megnevezésére használt „academia, collegium”⁶⁶ fogalmakat. Molnár

62 HELTAI J. 1993. 543.

63 HERPEI J. 1965. 240.

64 „...Felségednek arról való kegyelmes dispositioját igen dicsérjük és javaljuk, holott Felséged abbéli fogvatkozásainkat restaurálni akarván, egy közönséges akadémiának építéséről gondoskodott; holott pedig az akadémiának állapotja, kegyelmes urunk, csendességes, nyugodalmas és békességes helyet kívánjon, ez mi szegény hazánk pedig gyakorta olyan szegény motusokat szenved, hogy ez miatt nem csak az akadémia, de egyéb helyek és állapotok is megháborodhatnak és változhatnak: Kellett oly közönséges és illendő helyről gondoskodnunk, az ki mind securitással, mind állapottal, helyvel arra alkalmas lehessen. Tetszett azért, kegyelmes urunk, egész országul, hogy az akadémiának erigálása ebben a helyben Kolosvár városában legyen az pápistáktól bíratott pusztá klastromhelyen, mely mostan vacál, és a nélkül is pusztában áll. Ilyen conditioval és örökké állandó végzessel, hogy Isten Felségedet reá segítvén, ennek építésére és helyben állatására, tudós emberekkel, professorokkal annak módja szerint megrakván és ugyan felruházván és öltöztetvén, azoktól semminemű időben, semmi okon, semmi változásokban, se ezután következő fejedelmektől, se egyéb rendektől el ne vesséssék, el ne abalienáltassék, hozzá rendelt minden proventusokkal egyetemben, hanem ezen mostani rendelésünkben álljon és maradjon...” – EOE. VIII. 1882, 96–97.

65 PÉTER K. 1995. 98–108.

66 Példaként Bethlen Miklóst hozta fel, aki a kolozsvári és gyulafehérvári tanintézeteket *scholáként* vagy *collegiumként* említette, míg Heidelbergben az *akadémiára* járt.

Antal⁶⁷ a jezsuita egyetemek kapcsán pontosította a koraújkori egyetemek tipológiáját, többek között a „gymnasium illustre et academicum”-ot akadémiai gimnáziumként vagy félegyetemként határozta meg. Tény, hogy Bethlen egyetemalapítási terveze nem abban a formában valósult meg, ahogyan azt elképzelte, az 1622. májusi határozatban megjelölt helyen be sem indult az építkezés. A témával foglalkozó kutatók vélekedése szerint a Kolozsvárra tervezett egyetem a város egységes unitárius volta miatt nem valósult meg, ugyanis tarthattak attól, hogy ha a fejedelem a többségében unitárius vallású városban egy országosan fenntartott református akadémiát létesítene, az unitarizmus rövidesen felszámolódna.⁶⁸ A gyulafehérvári intézményteremtés a kolozsvári jezsuita kolostor épületének romos állapotával is összefüggésbe hozható. Egyszerűbb volt a gyulafehérvári ókollégiumot rendbe szedni, annál is inkább, mivel 1622 május–júniusában már megérkezett az első külföldi professzor, a sziléziai Martin Opitz.⁶⁹

A fejedelem tehát új intézményteremtési tervét a protestáns többségű Gyulafehérváron, fejedelmi székhelyén valósította meg. A városban korábban is létezett református kollégium,⁷⁰ így az oktatás már 1622-ben beindulhatott a gyulafehérvári várban lévő régi kolostor épületében, amelyet egykor Báthori István a jezsuitáknak adományozott. Pápai Páriz Ferenc *Origója* szerint a régi kolostor épülete az ó- vagy kiskollégium nevet viselte, amely negyven alumnus bentlakásaként is szolgált. A fejedelem 1627–28-ban elrendelte az újabb kollégiumi létesítmény megépítését, az 1621-ben felégetett heidelbergi egyetem mintájára.⁷¹ Előrelátóan, a felépítendő kollégium telkeit magánszemélyektől vásárolták, hogy „ha a fejedelmi udvarban a vallással együtt a szent ügyek is megváltoznak,”⁷² ne perelhessék a kollégiumot jogtalan földbirtoklás miatt.

A fejedelem célja azonban tagadhatatlanul a kollégiumnál magasabb fokú tanintézmény kiépítése volt, amelyet elsősorban a külföldről meghívott professzorok biztosítottak volna. Elsőként, 1622 nyarán Martin Opitz sziléziai költő érkezett Erdély-

67 MOLNÁR A. 2009. 35–38.

68 HERPEI J. 1965. 241.

69 HERPEI J. 1965. 247–248.

70 Lásd erre vonatkozóan Zilahi András kollégiumi tanár 1716-ban keltezett írását: „Ami a collegiumot illeti, Bethlen Gábor ideje előtt volt schola a Bathoreum collegium, kit kis collegiumnak híttak azután, melyben tartottanak 16, 17, 20 praeter propter deákokat, ezeket privatus deákoknak hítták, azután is, hogy a derék collegium felállott most is az a nevek. Erről a Bathoreum Collegiumról semmi írást nem találok, hihető, Báthori Gábor fejedelem, mint maga örökségét adta által scholának (...) – KOVÁCS A. 1996. 242–243. Ld. még VERESS E. 1908. 276.

71 KOVÁCS A. 1996. 242.

72 *Origó*. 3.

be,⁷³ vele együtt érkezett Friedrich Pauli és Jakob Kopisch, később a zürichi Johann Schwarzenbach, aki 1625-ig Gyulafehérváron görögöt tanított.⁷⁴ Az erdélyi körülményekkel nehezen barátkozó Opitz csupán egy évet maradt a gyulafehérvári Collegium Academicumban, ahol klasszika-filológia, archeológia-, történelem- és filozófia-előadásokat tartott. Johann Heinrich Alsted, Philipp Ludwig Piscator és Johann Heinrich Bisterfeld herborni professzorokat Szenci Molnár Albert ajánlotta a fejedelem figyelmébe (aki egyébként Opitzcal is jó barátságot ápolt).⁷⁵ A fejedelem meghívását Bojti Veres Gáspár, a fejedelmi udvar történésze 1628-ban adta át a herborni professzoroknak. Az 1629. február 22-én Fogarason keltezett meghívólevelet Alstednek és Piscatornak címezték, valószínű Bisterfeld Erdélybe jövele bizonytalan lehetett.⁷⁶ A professzorok 1629. november 19-én érkeztek Gyulafehérvárra, a fejedelem ekkor már nem élt.⁷⁷

Bethlen igyekezett vonzó anyagi feltételeket felkínálni annak érdekében, hogy a három professzor hosszabb időt töltsön Erdélyben. Pápai kollégiumtörténetében ezt „évi ezer birodalmi ezüsttallér busás fizetesként” határozta meg.⁷⁸ A fejedelem halála után Brandenburgi Katalin rövid fejedelemsége időszakából fennmaradt számadásjegyzék⁷⁹ szerint a főprofesszor Alstednek 500 talléros (900 forint), a másik két professzornak pedig 350-350 talléros (630 forint) fizetés járt.⁸⁰ Herepey Károly kollégiumtörténetében szintén 1000 birodalmi talléros jövedelemről ír. Bethlen Miklós önéletírásában a később Erdélybe meghívott Isaac Basiriusnak felajánlott 1000 tal-

73 Opitz a fejedelemasszony, Károlyi Zsuzsanna halálára gyászverset írt, megjelent a fejedelemasszony halálára összeállított gyászbeszédek és verseket tartalmazó gyűjteményes kötetben: *Exequiarum ceremonialium serenissimae principis ac dominae dñae Suzannae Caroli, ... libelli duo ... Alba-Juliae, 1624* (RMNY 1307). A fejedelemasszony 1622. május 13-án halt meg, és július 1-én temették el Gyulafehérváron, Opitz Erdélybe jövetelét e két időpont közé teszi a szakirodalom.

74 SZENTPÉTERI M. 2008. 100.

75 TURÓCZI-TROSTLER J. 1955. 17.

76 SZENTPÉTERI M. 2008. 32.

77 A három professzor a fejedelem 1629. november 15-én bekövetkezett halálára gyászverseket írt, amelyek a következő versgyűjteményben jelentek meg: *Epicedia dicta incomparabili heroi Gabrieli, principi S. Romani imperii et Transylvaniae, partium Hungariae domino, ... euergetae et musaetae optimo maximo, denato Albae Iuliae anno Christi MDCXXIX a.d. 15. Nouembris, ibidemque humato anno MDCXXX a.d. 25. Ianuarij. A professoribus illustris scholae Bethlenianae, quae est Albae Iuliae.* 1630. (RMNY 1468).

78 *Origo*, 3.

79 BETHLEN G. 1888. 229–231.

80 Ugyanekkor Keresztúri Pál főiskólamester 150 frt., a skólamester 100 frt., a püspök 300 frt. jövedelemmel bírt.

lér⁸¹ juttatást említette, amely „az ő maga tanítványi ítéletek szerint is nem volt elégséges arra a provinciára és fizetésre”.⁸²

Alsted Gyulafehérváron főprofesszori állást töltött be, teológiát és grammatikát oktatott. Rendre kiadta a diákok használatára szójegyzékekkel ellátott görög,⁸³ latin,⁸⁴ héber és káldeus⁸⁵ nyelvtankönyveit. A gyulafehérvári fejedelmi nyomda tankönyvkiadását a mindenkori főprofesszor felügyelte, innen következethetünk a professzorváltásokra. Alsted 1638-ban bekövetkezett halálát követően a tankönyvek kiadásának felügyeletét Piscator látta el 1642-ig, majd 1655-ig a feladatot Alsted veje, Bisterfeld vette át.⁸⁶

Bisterfeld halálát követően – noha várható lett volna – nem Apácai Csere János kapta meg egykori tanára főprofesszori helyét,⁸⁷ hanem Isaac Basire, aki 1654 decemberében érkezett Gyulafehérvárra. Pápai *Origójában* Basire rendkívüli nyelvismeretét emelte ki,⁸⁸ ugyanis Alsted halála után a görög és héber nyelvet Gyulafehérváron senki sem oktatta. Vajon mire alapozhatta Pápai Basire nyelvismeretére vonatkozó kijelentését? A Pápai Páriz család 1655-ben költözött Gyulafehérvárra,⁸⁹ amikor Basire is elkezdte gyulafehérvári tevékenységét. Pápai alapfokú iskoláit Désen kezdte (1654), majd Gyulafehérváron folytatta 1658 szeptemberéig. Az 1658-as tatár betörés miatt megint menekülnie kellett a családnak Kolozsvárra, ahol Apácai iskolájában folytatta a tanulást, majd rövid dési és marosvásárhelyi kitérő után 1664-ben, tizenöt évesen került az enyedi kollégiumba.⁹⁰ Pápai apja a fejedelem udvari papjaként, annak belső köréhez tartozott, akárcsak Basire, aki bár nem oktatta az ifjú Pápaikat, bizonyára közeli kapcsolatot ápolt a családdal. Pápainak Basire-re vonatkozó információi akár innen is származhatnak.

Bethlen Miklós – aki Basire tanítványa volt Gyulafehérváron – *Önéletírásában* ennek ellentmondó véleményt fogalmazott meg: „Erről a Basiriusról azt írhatom:

81 HERPEI János tanulmányában értetlenül magasnak minősíti Basirius járandóságát, ami Alstediusénak a duplája, Keserű Dajka János, valamint Geleji Katona István püspökök jövedelmének szerinte az ötszöröse volt. – HERPEI J. 1966. 562.

82 BETHLEN M. 1955. 157.

83 ALSTED, Johann H. 1634a. (RMNY 1579).

84 ALSTED, Johann H. 1634b. (RMNY 1580); 2. kiadás 1635-ben RMNY 1610. – ALSTED, Johann H. 1635a. (RMNY 1608); ALSTED, Johann H. 1635b. (RMNY 1607).

85 ALSTED, Johann H. 1635c. (RMNY 1609).

86 VISKOLCZ N. 2002. 249.

87 BÁN I. 1958. 436–448.

88 „Basire igen jól ismerte többek között az egyházatyákat, valamint sok nyugati és keleti nyelvet: kiválóan tudott főként görögül (annak ó- és újkori változatát), héberül, arabul, olaszul, franciául és más nyelveken” – *Origó*. 4.

89 Édesapja, Pápai Páriz Imre II. Rákóczi György udvari lelkészeként kapott meghívást az elhunyt Keresztúri Pál helyett.

90 PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 136–138.

jámbor, mértékletes, józan életű ember, tisztességes magaviseelő, affabilis jó conservativus, kegyes és eloquens ember volt, latinus is jó, kivált szólásban, promptus, tersus, cum pronuntiatione gallica. Theologus mediocris, et in aliis et praeter mathesim, tinctus magis, quam solide eruditus, zsidót, görögöt is igen gyengén tudott, noha tanítani akarta ... filozófiából bizonyos authora ki volt nem tudom, mert írt otthon magának és osztán műnénkünk sokat diktált (...) én és az énnálam sokkal üdösebb és tudósabb deákok semmit tőle nem tanultak, és ha az alumnia a deákokat, és engem az atyám ott nem tartott volna, bizony mind odahagytuk és Kolozsvárra Apácaihoz mentünk volna (...)”⁹¹

Pápai Páriz Ferenc, akárcsak Bethlen Miklós, sok év távlatából, emlékeire támaszkodva írta művét. Mindkettejük számára ismeretes volt a Basire és Apácai közötti vita,⁹² épp ezért a Basire-t pártoló vagy elmarasztaló állásfoglalásuk talán az életük folyamán a személyéről kialakított véleményüket sűríti egybe.

Az *Origo* egyik lapszéli, ismeretlen kéz által tett bejegyzése, Basire könyvtárából származó arab nyelvű kézíratra hívja fel a figyelmünket: „Van egy arab nyelvű kézirat a közkönyvtárban, amelyre Basirius [Isaac Basire] görög betűkkel írta rá a nevét, emlékszem, hogy láttam”.⁹³ A kézirat valóban Basire tulajdona lehetett, ugyanis Nagy Gyula⁹⁴ közölte Basire-nek az Erdélyből való elutazása után itt maradt javai és könyvtára jegyzéket (*Regestrum bonorum Isaaci Basirii in Transilvania*), amelyben egy arab nyelvű kézirat is szerepelt: *Manuscriptus codex arabicus in 4°* címmel. Basire távozása után évekig levelezett erdélyi barátaival javai visszaszerzése érdekében. A fent említett kézirat – mint Pápai kollégiumtörténetéből kiderült – az enyedi könyvtárba került, később, 1849-ben, sajnos elpusztult.

Az 1658. esztendő szeptemberében bekövetkezett tatár pusztítás véget vetett a kollégium első korszakának.

Az alábbi diagram – a teljesség igénye nélkül – összefoglalja a kollégium 1622–1660 közötti időszakának oktatóit, illetve megmutatja azt az időintervallumot, amelyet Gyulafehérváron, majd rövid ideig Kolozsváron tanítottak. Az ennek kapcsán átnézett szakirodalomban⁹⁵ főleg a rektorok oktatási periódusának behatárolását, a hiányos forrásadottság okán, nem sikerült töretlenül megvalósítani, ezért ez a továbbiakban kiegészítésre szorulhat.

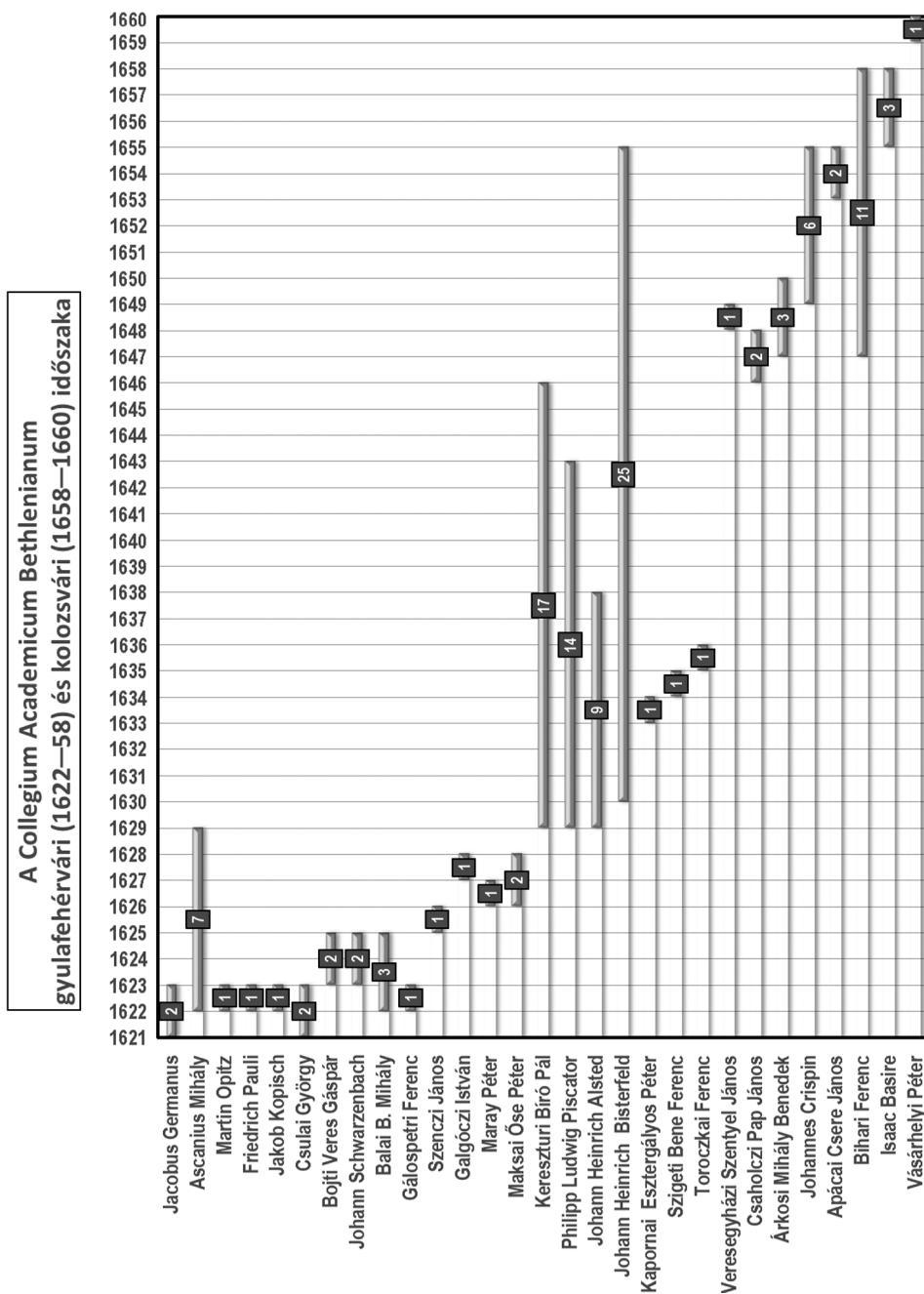
91 BETHLEN M. 1955. 158–159.

92 Vö. BÁN I. 1958.

93 *Origo*. 4.

94 NAGY Gy. 1883. 264.

95 BÁN I. 1958; HEREPEI J. 1965, 1966, 1971; SEBESTYÉN M. 1994; ZOVÁNYI J. 1977; HELTAI J. 1980; MaMűL 2008, SZENTPÉTERI M. 2008.

3.3. A kollégium Nagyenyedre való költöztetése

A Gyulafehérvárról Kolozsvárra menekített kollégiumot I. Apafi Mihály fejedelem, Bethlen János kollégiumi gondnok javaslatára, Nagyenyedre költöztette. A fejedelem 1662. október 6-án keltezett alapítólevelében Vásárhelyi Péternek, a kollégium egyetlen professzorának meghagyta, hogy az intézmény számára megfelelő telket vásároljon. A helyszínre vonatkozóan a fejedelmi alapítólevél is javaslatot tett: a kastélyal szemben lévő Váradi-féle ház, valamint a vele szomszédos telkek felvásárlását szorgalmazva. A Váradi Jánostól megszerzett házban kapott helyet a nagy előadóterem, valamint a kollégium könyvtára. A Nagyenyedre költöztetett könyvtár gyűjteményének nagyságára vonatkozó adatokat elsőként Pápai kollégiumtörténete szolgáltatja, ő 1600 kötetről tud. Csak sajnálhatjuk, hogy a Collegium Academicum gyulafehérvári szakaszából Pápai semmi adatot nem közöl a könyvtárra vonatkozóan.⁹⁶

A Gyulafehérvárról Kolozsvárra menekült kollégiumban, Barcsai Ákos javaslatára, 1660-tól Vásárhelyi Péter vette át az egykor Basire által betöltött főprofesszori helyet. A Nagyenyedre költöztetett kollégium megszervezése szintén reáharult, emellett kezdetben minden tantárgyat ő oktatott. Pápai *Origójában* kiváló tudósként jellemezte, aki a latin és görög nyelv oktatása mellett a kaldeus, szír, arab és török nyelveket is beszélte. A kollégium tevékenységét csak pontos, megfeszített munkával lehetett megszervezni, s ennek Vásárhelyi Péter teljes egészében eleget tudott tenni. Egyetlen műve sem jelent meg nyomtatásban, kéziratban maradt munkáit Pápai ismertette.⁹⁷

Vásárhelyi halálát követően, 1664-től újabb professzort alkalmaztak Enyedi Sámuel személyében a kollégiumba. Enyedi korábban a nagyváradi iskolában tanított, majd Várad elestéig a káptalani requisitor szerepét töltötte be. A nagyenyedi kollégiumba jövétele előtt Rhédey Ferenc udvarában tartózkodott.⁹⁸ Enyedi filozófiát oktatott, emellett nevelői tisztséget is betöltött. Ebben az időszakban két professzor mellett hat osztálytanítót foglalkoztatott a kollégium.⁹⁹ 1666-ban I. Apafi Mihály önkényesen újabb tanárt nevezett ki, Nadányi Jánost, aki teológiát és nyelveket oktatott, és a pedagógarcha tisztséget is rábízta. A kollégium diákjai körében Nadányi kezdettől fogva népszerűtlen volt, ezt igazolja a főgondnokokhoz benyújtott több panaszlevél is. A professzorságra a főgondnokok is alkalmatlannak találták,¹⁰⁰ azon-

96 A könyvtár kettős, fejedelmi és főiskolai jellegéről, illetve 1658-ban való részleges pusztulásáról Jakó Zsigmond írt átfogó tanulmányt. – JAKÓ Zs. 1976. 199–208.

97 *Origó*. 7–8.

98 ZOVÁNYI J. 1977. 171.

99 *Origó*. 5.

100 Bethlen Miklós önéletrésében olvashatjuk: „Nadányi János szegény, professzorságra alkalmatlan és igen zavaros emberrel felette sok baja volt a kollégiumnak, és osztán münékünk is. Nekem soha semmi vétkem nem volt, mégis botozást ígért a fejedelem miatta, noha nem szememben, hanem Lipcsei György előtt, ki nekem megírta, hogy udvarhoz egy darabig ne menjek...” – BETHLEN M. 1955. 262.

ban arra való tekintettel, hogy a fejedelemszonyhoz, Bornemissza Annához rokoni szálak fűzték, nem távolították el a helyéről.

Enyedi Sámuel és Nadányi János mellé 1668. január 4-én harmadik professzorként Csernátóni Pált (1633?–1679) nevezték ki. Megbízásában Bethlen János főgondnoknak meghatározó szerepe lehetett.¹⁰¹ Csernátóni ugyanis Bethlen János fiával, Miklóssal egyidőben volt a gyulafehérvári Collegium Academicum diákja. Ezt követően az Apácai vezette kolozsvári kollégiumban logikát és retorikát oktatott,¹⁰² majd szintén Bethlen János megbízásából – Bethlen Miklóst ephorusaként – elkísérte peregrinációs útjára a Heidelberg (1661)–Utrecht (1662)–Leiden (1663)–útvonalon. A következő évben (1664) Bethlen Miklós öccsével, Bethlen Pállal utazott Leidenbe,¹⁰³ majd 1665-ben beiratkozott a bázeli egyetemre, ahol Christoph Faesch professzor elnöklete alatt megszerezte a filozófia mestere címet.¹⁰⁴ Nagyenyeden, 1679-ben bekövetkezett haláláig, matematikát, csillagászatot, filozófiát és történelmet oktatott.¹⁰⁵ A karteziánus szellemben oktató professzor nehezen érthetett szót két professzortársával. Pápai szerint „kollégáját, Enyedi Sámuel, az iskola érdemes nevelőjét [Csernátóni] nem szívlelhette, gonosz mesterkedéssel eltávolíttatta innen 1669-ben”.¹⁰⁶ Enyedi rövidesen (1671) alvinci lelkészként halt meg. Csernátóninak Nadányi iránti békétlenkedése egyébként már rögtön az Enyedre való kerülése utáni évben (1667) megnyilvánult, és az ügy kivizsgálását sürgette. Ennek eredményeként Nadányi maradt a héber nyelv és a logika oktatásával, 1668-tól pedig a teológia oktatását Csengeri K. István fogarasi lelkészre bízta, rövid ideig (Csengerit ugyanis 1671. június 15-én gutaütés érte).

1671-ben tehát két, egymással folytonosan versengő professzora volt a kollégiumnak: a karteziánus szellemű Csernátóni Pál és a tudósként kiváló, ámde professzorságra alkalmatlan Nadányi János.¹⁰⁷ Viszályuk odáig fajulhatott, hogy a diákság jog-

101 Pápai helyesen azt állítja, hogy a három professzor – Enyedi Sámuel, Nadányi János, Csernátóni Pál – egyidőben oktatott a kollégiumban. Ezzel szemben Bod Péter *Magyar Athenasában* azt állítja, hogy Nadányi helyett alkalmazták Csernátónit: „Végre az a hír indult aránta: hogy a fejedelem meg akarja fogatni; minthogy a fejedelem ellen pártolkodó urakkal egyetértett volna; amelyben, a valóságban semmi nem volt: azzal kiijesztették Erdélyből, és így osztán helyet adott Tsernátóni Pálnak”, – BOD P. 1982. 379. Az enyedi diákok Nadányi ellen megfogalmazott levelei 1673-as, illetve 1674-es keltezésűek (közölte DÉZSI L. 1900. 66–78), hasonlóképpen ismeretes, hogy a Nadányi professzori munkáját ellenőrző bizottság 1674 márciusában ült össze (erről bővebben SIPOS G. 2000. 18), következésképpen Nadányit semmiképp nem válthatta fel Csernátóni, Bod Péter állítása pontatlan.

102 BETHLEN M. 1955. 176.

103 Uo. 194.

104 HEGYI Á. 2008. 3.

105 *Origo*. 9.

106 *Origo*. 9–10.

107 Nyomtatásban megjelent munkái: *De jure belli*, Utrecht, 1658, (RMK III. 2023); *Florus Hungaricus*, Amsterdam, 1663 (RMK III. 2192), lefordította Antonius Mizaldus művét – *Kerteknek*

orvoslatért a fejedelemhez fordult, a fejedelem pedig az 1671. június 22-én keltezett levelében ígéretet tett arra, hogy a „Collégiumnak, mentől hamarabb hasonló becsületes tudós embert hűségtek eleibe praeficialni nem késleltetjük”.¹⁰⁸ A választás Dézsi Márton kézdivásárhelyi lelkészre esett, aki 1671. november 28-án báró Bocskai István jelenlétében megtartotta székfoglaló beszédét. Dézsi Johannes Coccejus tanítványa volt Leidenben, s a coccejánus mozgalom legradikálisabb erdélyi képviselőjeként nagyszerűen szót értett Csernátonival. A két enyedi tanár azonos gondolkodásmódját igazolja az a vita, amely az 1673-ban Gyulafehérvárra költözött sárospataki kollégium tanárai – Pósaázi János és Buzinkai Mihály – és Csernátoniék között robbant ki. Pápai vélekedése szerint a sárospataki tanárok a skolasztikus tanítás híveiként Csernátoni és Dézsi tanításait vagy nem értették meg, vagy az enyedi tanárok nem fogalmaztak kellő óvatossággal.¹⁰⁹ A fejedelem udvari lelkésze, Tofeusz Mihály által támogatott sárospataki tanárok és az enyedi professzorok közötti vita odáig fajult, hogy a két enyedi tanárt, Pataki István kolozsvári tanárt, valamint Hunyadi Pál enyedi lelkészt 1673. június 16-án a radnóti zsinat elé idézték. A vegyes, lelkészi-világi gyűlésen a lelképásztorok zsinata a radnóti templomban ülésezett.¹¹⁰ Miután meghallgatták Dézsit, akiről az *Origó*-ban az olvassuk, hogy „ellenfeleinek inkább sokasága és nagy hangja gyűrte le, mint észérveik”,¹¹¹ a lelkészi zsinat azt a határozatot hozta, hogy hagyjon fel az iskolai oktatással, a lelkészi teendőket is azzal a megkötéssel végezze, hogy az új dogmákat nem terjeszti. Pataki Istvántól reverzálist követeltek, Csernátonit nem bántották, Hunyadi Pál korábbi állításait a szószékből kellett, hogy visszavonja.¹¹² A radnóti fejedelmi palotában ülésező főrendek azonban a lelkészek ítéletét „kegyesen elengedték”.¹¹³

1678-ig a kollégiumban tehát változatlanul három professzor oktatott: Csernátoni Pál, Dézsi Márton és Nadányi János. Ebben az évben távozott a kollégiumból Nadányi – „a fejedelemnél lázítással vádolták be, azzal, hogy a fejedelem ellenfeleit segítette, és tanácsokat adott nekik vele szemben”¹¹⁴ –, indokolja leköszönésének okát Pápai. A távozó Nadányi helyett Kolozsvári István érkezett, aki logikát és héber nyelvet oktatott.

gondviselésekről, ékesítésekről, oltásokról, a Füveknek orvos hasznaikról, Gyümölcsök tartásokról, Kolozsvár, 1669. (RMNy 3542)

108 A fejedelem levelét közli P. SZATHMÁRY K. 1868. 85.

109 *Origó*. 5.

110 SIPOS G. 2000. 17.

111 *Origó*. 15.

112 POKOLY J. 1904. IV. 308; BOD P. 1766. 100–103.

113 *Origó*. 16.

114 *Origó*. 16.

Csernátoni Pál 1679 februárjában hunyt el, és mivel családja nem volt, gazdag könyvtára a kollégium tulajdonába került.¹¹⁵ Helyét 1680. január 4-én Pápai Páriz Ferenc vette át, őt a fizika, történelem és görög nyelv oktatásával bízták meg. Ünnepestes beiktatása Bethlen Miklós főgondnok és Tofeusz Mihály püspök jelenlétében zajlott le. Pápai Páriz Ferenc már korábban is próbálta a nagyenyedi professzori tisztséget elnyerni, sikertelenül. Naplójából tudjuk, hogy 1677 márciusában Bornemisza Anna fejedelemasszony és Teleki Mihály kancellár felajánlotta számára a fejedelem udvari orvosa tisztségét, majd a következő év szeptemberében Bethlen Miklós és Macskási Boldizsár kollégiumi gondnokok a görög nyelv és az erkölcsstan oktatására kérték fel. Professzori kinevezése váratlan akadályokba ütközött: „az Isten akaratából történt meghívással irigy és szégyentelen módon szembehelyezkedett Tóbiás és Sanballas kollégák, ami engem a tervtől egészen visszariasztott”¹¹⁶ – írja naplójában. A gondnokok ajánlatára – Csernátoni, Nadányi és Dézsi mellé – negyedik professzor-ként alkalmazták volna ekkor Pápaikat. Az eset különös részlete, hogy Pápai megbízatását későbbi kollégái mellett a kollégium diákjai is elleneztek.¹¹⁷ A két tiltakozó „kollégának” kilétére a szakirodalomban is csak találgatások voltak/vannak.¹¹⁸

Pápai kinevezésének időpontját Bod Péter¹¹⁹ is tévesen adja meg, azt állítva, hogy az 1676-ban elhunyt Csernátonit váltotta fel. Nagy Géának sem sikerült tisztázni az ügyet, monográfiájában Csernátoni halálát hol 1676-ra, hol 1679-re teszi.¹²⁰ Egy dologban viszont mindenki egyetértett: Csernátoni Pál nem tartozhatott a Pápai kinevezését ellenzők körébe. Ennek egyik bizonyítéka a kollégiumtörténetben bemásolt és e kötetben elsőként magyar nyelven olvasható epitáfium, amelyet Pápai Csernátoni halálára írt, s amelyben pártfogójaként említi Csernátonit.¹²¹

Másrészt Pápainak Dézsi Márton is közeli ismerőse volt. Mindketten dési származásúak voltak, s Dézsi sárospataki tanulmányait Pápai Páriz Imre, Pápai Ferenc apja egyengette. Dézsi halálos ágyán Enyedi István marosvásárhelyi lelkészt jelölte meg

¹¹⁵ *Origo*. 6.

¹¹⁶ PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 170.

¹¹⁷ A diákok 1698. január 22-i keltezéssel Kolozsvári Istvánhoz és Enyedi Istvánhoz panaszos levelet intéztek, amelyből kiderül, Pápai ellen a kollégiumba kerülése óta kifogások merültek fel: „*Pápai Páriz Ferenc Úram, eleitől fogva ebben a societásban ökegyelme ellen sok motusok voltak; mikor negyedik professzornak béhozták ökegyelmét, akkor is contradicáltak, mely contradictiot most is tartunk a fiscus ládájában*” PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 467.

¹¹⁸ Nagy Géa egyháztörténetében Dézsit és Kolozsvárit nevezi meg (NAGY G. 2008. 121), Nagy Levente újabb kutatása alapján Pápai kinevezését inkább Dézsi Márton és Nadányi János ellenezte. – NAGY L. 2012. 82.

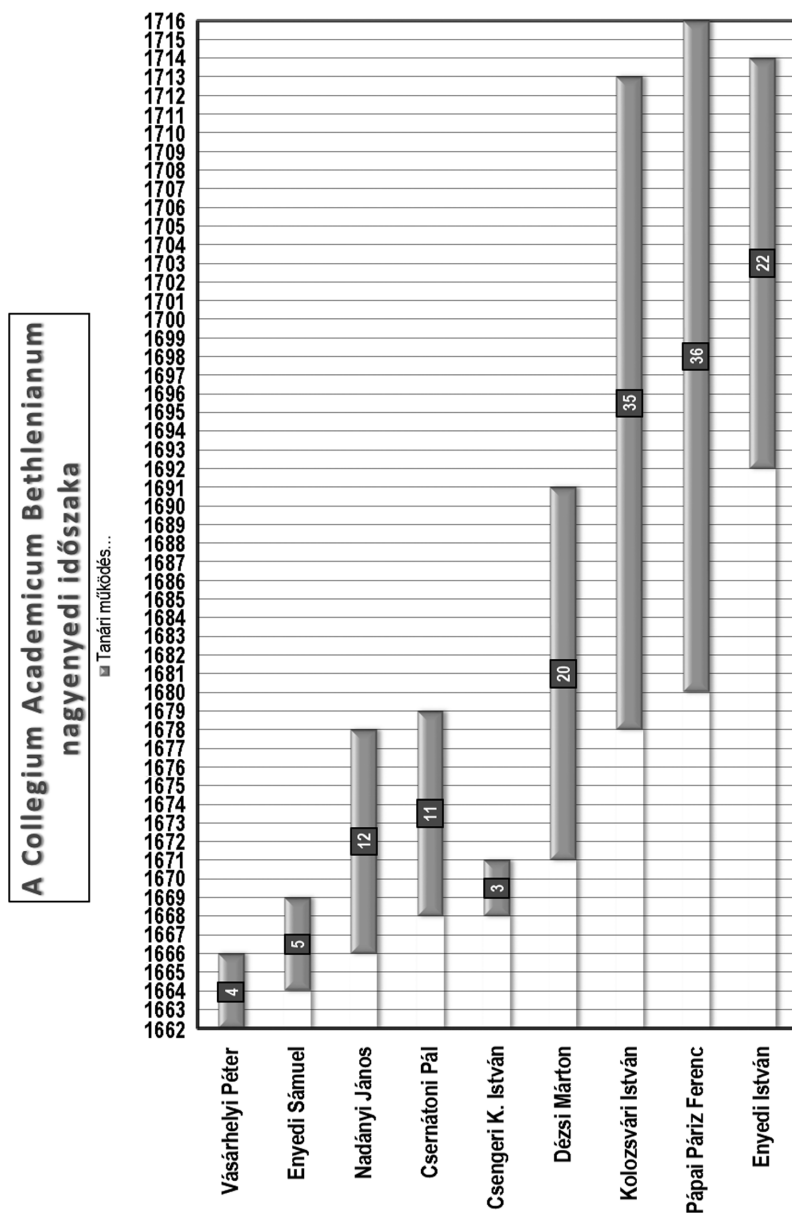
¹¹⁹ BOD P. 1982. 392; Csernátoni halálának évét Bod Péter téves adatait átvéve P. Szathmáry Károly is tévesen használta kollégiumtörténetében, annak ellenére, hogy észrevette és jelezte a hibát (ld. P. SZATHMÁRY K. 1868. 100, 149.); VÁRÓ F. 1903. 50.

¹²⁰ Ld.: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 56. (1676), majd 119 (1679) tünteti fel.

¹²¹ *Origo*. 17.

utódjának, aki 1692. január 24-én megtartotta székfoglaló beszédét és a teológia professzorává lépett elő.

1704-ben, Pápai kéziratának lezárásakor a kollégiumban tehát összesen három professzor oktatott: Enyedi István, Kolozsvári István és Pápai Páriz Ferenc.

4. A KOLLÉGIUM JÖVEDELEMFORRÁSAIRÓL

A kollégium Nagyenyedre való ideiglenes költöztetésekor Bethlen János főgondnok első feladata az volt, hogy összeírja az iskola meglévő jövedelemforrásait, amelyek Bethlen Gábor adománytetele óta jelentősen megcsappantak. Gondolunk itt elsősorban a Csulai György püspöksége alatt megsemmisült 75 000 tallérnyi vagyoni, amely magában foglalta a kollégium tőkéit is, és amelynek hiánya pótolhatatlannak bizonyult.¹²² Bethlen János az 1663-ban összeült lutheránus zsinathoz fordult segítségért. A zsinat részéről azonban elutasító válasz érkezett: „...ezt nekik cselekedni [ti. a lutheránus zsinatnak] nem illő, mert a saját iskoláikkal kellene azt cselekedni, rút dolog lévén mászt segíteni s magukat elhagyni, de nem is okosság, mert félő, hogy ha egyszer megcsinálják, másszor is megkívánják azt, s szokásba megyen. Azonban kiket házaiknál megkeresnek, ám lássák ha mit adnak szabadságokba áll”.¹²³

A kollégium jövedelmei annyira megfogyatkoztak, hogy az egykori 1000 talléros gyulafehérvári professzori jövedelem 250 tallérra zsugorodott, a különbséget egyéb járandóságokkal pótolták.¹²⁴ Ami pedig az alumnusokat illeti, a gyulafehérvári kezdeti negyven alumnus húszra csökkent, akik Pápai szerint „havi támogatást, és kenyérre-, borra- és sörrevalót kapnak”.¹²⁵

Pokoly József egyháztörténetében a katolikus egyház egyre merészebb követelésével magyarázta a református erdélyi nemesség hirtelen felbuzduló adományozási kedvét, ti. a kollégium talpra állításával akarták megerősíteni egyházukat.¹²⁶ Tény, hogy I. Apafi Mihály bőkezűségét követve, Erdély főúri társadalma feleslegeit eddig soha nem tapasztalt mértékben fordította közcélra. Pápai *Origójában* időrendben felsorolta a 17. század második felében a nagyenyedi kollégiumba beérkező adományokat, amelyeket az alábbiakban summázuk:

- Bethlen János, Erdély kancellárja 1665 októberétől 10 alumnust támogatott (1000 forintot helyezett letétbe az enyedi tanácsnál, amelyből a diákok havi- és napi-díjat kaptak), a szászörményesi birtokának jövedelmeiből évente a három professzor, az osztálytanítók, valamint a diákok számára bort adományozott.

- Fekete Klára, Bethlen János második felesége három alumnust támogatott havi két forinttal bor-, illetve kenyérrevaló fejében örök jogon, amit végrendeletébe is belefoglalt.

122 SZABÓ A. 2013. 49; P. SZATHMÁRY K. 1868. 63.

123 P. SZATHMÁRY K. 1868. 82.

124 HERPEY K. 1840. Ms.

125 *Origó*. 5.

126 POKOLY J. 1904. II. 284.

- losonci Bánffy Zsigmond négy alumnust patronált havi két forinttal és a napi kenyér díjával, mindemellett a szentkirályi birtokán lévő majorság tizedét a kollégium könyvtárának gyarapítására ajánlotta.

- losonci Bánffy Pál, Bánffy Zsigmond fia négy diák élelmezéséről gondoskodott.
- Macskási Boldizsár négy alumnust támogatott havi két forinttal és napi kenyérrel.

- Teleki Mihály négy diákot támogatott havi egy-egy forinttal és kenyérrel.
- Nádudvari András haláláig három alumnust támogatott.
- cegei Wass György egy diákról gondoskodott bőkezűen.
- Béli Katalin, Keresztesi Ferenc özvegye egy diákról gondoskodott.
- Belényesi Ferenc két diákot támogatott.
- Rhédey Ferenc főispán: évi száz forintot adományozott Huszton lévő várának jövedelmeiből a kollégium számára, a támogatás folyósítása halála után megszűnt.

- Zólyomi Miklós vajdahunyadi várának jövedelméből hasonlóképpen évi száz forintot adományozott a kollégium számára.

- Daniel Borbála, Kendeffy Gábor özvegye 1690–1691-ben bort és tíz véka búzát, 1692-ben 30 forintot, 1694-ben 100 forintot adományozott.

- Kapi Anna, Macskási Boldizsár felesége 1690-ben a kollégium három profeszszora számára 240 mérő búzát adományozott.

- Dézsi Márton professzoradománya 500 forint a kollégium könyvtárának gyarapítására.

- Petki Nagy Pál 1693-ban 100 mérő búzával támogatta a kollégiumot.

- Kemény János 1693-ban 100 mérő búzát adományozott.

- Ölyvesi Balázs, Apafi Mihály udvari kántora 100 forinttal támogatta a kollégiumot, amelyet a könyvtár gyarapítására fordítottak.

- magyargyerőmonostori Kemény János három diákot támogatott apósához, Teleki Mihályhoz hasonlóan, majd 1694-ben 200 véka búzát, később feleségével, Teleki Annával gerendi birtokuk jövedelmének egyhuszadát (300 kazal) a kollégiumnak adományozták.

- Kis Erzsébet, Püspöki Péter Fehér vármegyei főbíró felesége 80 forintot adományozott.

- Püspöki Péter 1700-ban 100 magyar forintos alapítványt tett, azzal a céllal, hogy annak 10 forintos kamatját a kollégium tanárai a rászoruló diákok számára szétosszák. Pápai szerint a gondatlan kezelés miatt a teljes összeg elveszett.

A kollégiumi kurátorság intézményét először az 1653-as országgyűlés hagyta jóvá. Feladatuk a főiskola anyagi, tanulmányi és fegyelmi ügyeinek irányítása volt, a fejedelm jóváhagyásával.¹²⁷ Bethlen János már a Bethlen-kollégium gyulafehérvári kor-

---

127 SIPOS G. 2000. 10.

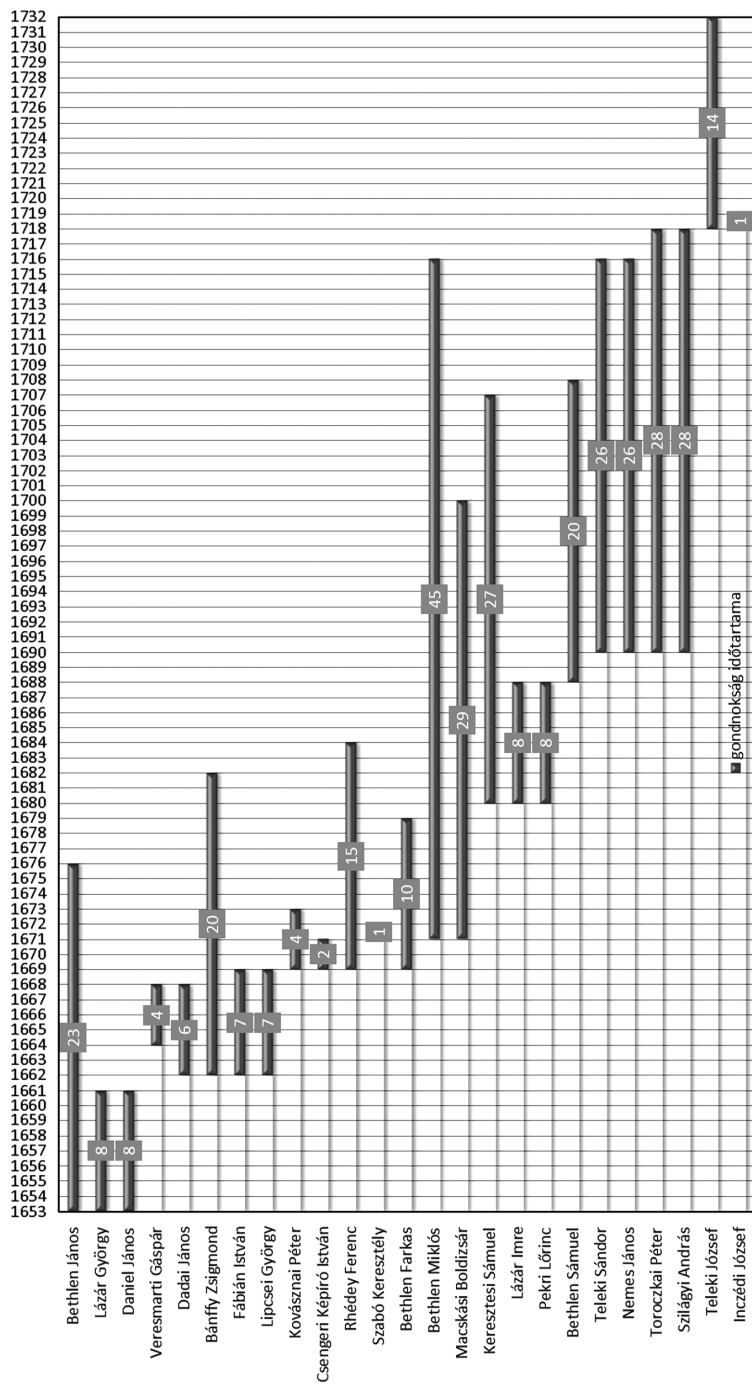
szakában is főgondnoki tisztséget töltött be, 1664-ben a korábban már tisztségben lévő Bethlen Jánosmellé újabb három kurátort választottak: két egyházi személyt, Veresmarti Gáspár püspök, illetve Dadai János küüllővári lelkipásztor és esperes személyében, valamint egy világi személyt: losonci Bánffy Zsigmondot, Alsó-Fehér vármegye főispánját. Algondnoki tisztségbe, vagyonkezelőnek Fábián István és Lipcsei György került.¹²⁸ 1669-ben Rhédey Ferenc fejedelmi tanácsost és Bethlen Farkast, Alsó-Fehér vármegye főispánját választották meg az időközben elhunyt Veresmarti Gáspár püspök és Dadai János helyett. 1671-ben Bethlen Miklóst nevezték ki, aki Pápai szerint „sok idő múltán szinte egyedül viselte mindenki helyett ezt a terhet”, valamint Macskási Boldizsárt, Belső-Szolnok vármegye főispánját.¹²⁹ 1680-ban, miután négy gondnok távozott az élők sorából, Keresztesi Sámuel, Fehér vármegye főispánját, Lázár Imrét, Marosszék főkirálybíróját, Pekri Lőrincet, Fehér vármegye későbbi főispánját és Bethlen Sámuel, Küüllő vármegye főispánját nevezték ki.¹³⁰ Az 1690-től hivatalban lévő főgondnokok közül Teleki Sándor volt az, aki többek között a kollégiumi diákok peregrinációjának megszervezésében játszott kiemelkedő szerepet, s ugyancsak 1690-ben nevezték ki hídvégi Nemes Jánost, Toroczkai Pétert, valamint Szilágyi Andrást.

---

128 *Origo*. 7; POKOLY J. 1904. II. 256; P. SZATHMÁRY K. 1868. 82.

129 *Origo*. 10.

130 *Origo*. 17; P. SZATHMÁRY K. 1868. 350.

(Fő)gondnokok működésének időbeli behatárolása

5. A KOLLÉGIUMTÖRTÉNETBEN KÖZREADOTT LEVELEKRŐL

Pápai Páriz Ferenc kollégiumtörténetének fontos részét képezik azok a levelek, amelyeket bemásolt művébe: Vásárhelyi Péter (1663. augusztus 18.) és Csengeri K. István (1668?, Nagyenyed) Dadai János kükküllővári espereshez és kollégiumi gondnokhoz intézett levele, valamint az odera-frankfurti ösztöndíjak elnyerése ügyében váltott 18 levél, amelyeket Daniel Ernst Jablonski Pápai Páriz Ferenchez (1, 4, 5, 8, 9, 17, 18) és Enyedi Istvánhoz (2), Pápai Jablonskihoz (3, 10, 12, 16), Simonis Johannishoz (11) és Paul de Fuchs-hoz (14), Paul de Fuchs Pápaihoz (13, 15), illetve Bethlen Miklós a választófejedelemhez (6) és Danckelmannhoz (7) intézett.

5.1. Vásárhelyi Péter professzor levele Dadai János gondnokhoz

Korábban utaltunk már arra, hogy az Apafi Mihály fejedelem által ideiglenes jelleggel Nagyenyedre helyezett kollégium megszervezésének feladata főleg Vásárhelyi Péterre hárult. A sokrétű feladat ellátása nem bizonyult egyszerűnek, annál is inkább, mivel a városi polgárok egyáltalán nem lelkesedtek a kollégium városukba való költözéséért. A fejedelem azért dönthetett Nagyenyed mellett, mert a Bethlen Gábor által adományozott birtokok jelentős része a város közvetlen környezetében helyezkedett el. Emellett az 1629-es fejedelmi alapítólevél elrendelte, hogy Nagyenyed 300 forintban megállapított évi adója a kollégiumot illeti meg. I. Apafi Mihály 1664-ben megerősítette Bethlen rendeletét, azzal a kiegészítéssel, hogy az időközben Enyedre költözött kollégiumnak a város bor- és búzadézsát is köteles beszolgáltatni.

A közterhek viselésében a polgárok és a nemesek között évek óta érdekellentét állt fenn. A vitát II. Rákóczi Györgynek 1658-ban sikerült rendeznie, mégpedig oly módon, hogy Nagyenyed összes polgárát nemessé tette. A frissen nemességet nyert polgárok jogaikat látták veszélyeztetve, amikor a földesúri jogokkal rendelkező kollégium a városba költözött. Vásárhelyi Péternek, a kollégium frissen kinevezett rektorának, 1663-ban Dadaihoz címzett leveléből jól érzékelhetjük, hogy a város polgárai igazán csak tartottak a kollégium igényeitől: „...Ezek a mi városlakó polgárocskáink is, ahogy hallom, csodákra várnak: úgy vélik, és hamisan abban reménykednek, hogy a közszolgálatoktól és kötelezettségek alól teljesen felmentve ülhetnek a babérjaikon, ha a kollégium összeomlik, mintha ezt mondanák: nem akarjuk, hogy az felettünk uralkodjon, stb.”.¹³¹ Levelében Vásárhelyi arra kérte Dadait, hogy lépjen közbe a fejedelemnél a kollégium érdekében, számítva a fejedelem pártfogására.

A város és a kollégium közti konfliktust végső soron a fejedelem erélyes fellépése oldotta meg, rendeletet hozva a kollégium és a professzorok javára. Többek között ekkor keletkezett az az utasítás, amely megtiltotta a városon keresztül sőt szállító

131 *Origo*. 8–9.

szekerek forgalmát a kollégium előtt haladó Miriszlói úton (ma Bethlen Gábor út), mert a tanórákat zavarta a kocsizörgés.

A város és a kollégium közötti polémiát ideiglenesen az 1664-ben megkötött egyezség zárta le, ekkor ugyanis a város, a kollégiumnak fizetendő 300 forint adója fejében, átadta a Felenyeden lévő ún. „cseremalmot”. Később a gabonadézsmá miatt évekig elhúzódó vita alakult ki a kollégium és a város között. Az egyre inkább elterjedő kukoricatermelés, a kukoricadézsmá fizetését is jelentette volna, amelyre a kollégium természetesen igényt tartott, s amelyet a város az 1664-es egyezségre hivatkozva megtagadott.¹³² Az ügyből kialakuló több évtizedes per anyagát vaskos kéziratkötet, az ún. „Törökbúzádezsmá-per” tartalmazza, ezt a nagyenyedi Bethlen Könyvtár őrzi.

5.2. Csengery K. István levele Dadai János küüllővári espereshez

Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégium-történetében közreadta Csengery K. Istvánnak Dadai Jánoshoz intézett levelét, amelyben az istentiszteleti rendtartás megváltoztatását javasolta. A keltezés nélkül bemásolt levelet, nyomtatásban, latin nyelven elsőként Bod Péter közölte egyháztörténetében,¹³³ magyar nyelven jóval később – ifj. Dadai János fordításában – a Református Szemlében jelent meg.¹³⁴ Nagy Géza az egyetlen fennmaradt liturgiai vita forrásának tartja a levelet,¹³⁵ amelyben Csengery a puritanizmus, Dadai a konzervativizmus képviselője volt.

Csengery levelében új egyházi szertartásokat ajánlott Dadainak, a zsinat elnökének, a genfi és más egyházak gyakorlatára hivatkozva. Javaslatát később az enyedi, a kolozsvári, valamint a fogarasi eklézsiákban elfogadták és gyakorlatba ültették.¹³⁶

6. A KOLLÉGIUM KÜLFÖLDI ÖSZTÖNDÍJAIRÓL: A BRANDENBURGI STIPENDIUM

A *peregrinatio academicá*nak a gyulafehérvári *Collegium Academicum* 1622. évi létesítésétől kezdődően kiemelt jelentőséget tulajdonítottak. Az erdélyi peregrinusokról beszámoló adattárak már a fejedelem trónra lépésének évében jeleznek fejedelmi alumnusokat, ők elsősorban a heidelbergi egyetemet részesítették előnyben.¹³⁷

132 MUSNAI L. 1936. 44–46.

133 BOD P. 1888. 374–377.

134 DADAI I. 1930. 358–359, 376–379.

135 NAGY G. 2008. 129.

136 NAGY G. 2008. 130.

137 Az erdélyi peregrinációt feldolgozó adattárak a Heidelbergben tanuló fejedelmi alumnusokat hiánytalanul azonosították. Lásd erről: SZABÓ M.–TONK S. 1992; HERPEI J. 1965. 172; HELTAI J. 1994. 20.

Ismeretes, hogy külföldi tanulmányútra induló diákok a fejedelmi vagy főúri támogatáson kívül külföldi ösztöndíjakban is részesültek. A gyulafehérvári kollégium egyik külföldi ösztöndíja a brandenburgi stipendium volt, amelyet György Vilmos brandenburgi választófejedelem 1626-ban hozott létre, Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin egybekelése tiszteletére. Eszerint az odera-frankfurti egyetemen igényelhető 160 talléros stipendiumot kizárólag a gyulafehérvári *Collegium Academicum* két teológusnövendéke vehette igénybe. Nem sikerült tisztázni, hogy rögtön a stipendium létrejöttét követően igényelték-e azt a Gyulafehérváron tanuló teológushallgatók, a korabeli peregrinusok névsoraiból¹³⁸ ez nem derült ki.

A brandenburgi stipendium ügye egyelőre tisztázatlan oknál fogva feledésbe merült. Pápai Páriz Ferenc kollégiumtörténetében ezt az ösztöndíjrendszert próbálta feleleveníteni, mint tudjuk, sikeresen. Jóval később, a 19. században, újabb érdeklődés mutatkozott az ösztöndíj iránt. A brandenburgi stipendiumok szabályzatát elsőként közlő Koncz József¹³⁹ Vajna Antal, későbbi nagyenyedi kollégiumi tanár, illetve Török János vásárhelyi teológushallgató esetét említi, akik 1834-ben azért folyamodtak a berlini egyetemhez, hogy a Brandenburgi Katalin által alapított stipendiumot elnyerjék. Az egyetem vezetőségétől ekkor azt a választ kapták, hogy ilyen alapítvány nem létezik, ellenben rendelkezésükre áll az 1626-ban György Vilmos választófejedelem által alapított stipendium, amelyet a Mons Pietatis alapítvány igazgatósága kezel.

Az Erdélyből érkező egyre gyakoribb stipendiumigénylést tapasztalva, a berlini Oktatás- és Nevelésügyi Minisztérium tisztázni akarta az ösztöndíj kérdését. Ennek okán a Mons Pietatis igazgatósága 1842. január 22-én kiállította az alapítvány szabályzatát „Reglement über die Collection des siebenbürgischen Stipendii” címen. Az alábbiakban, Koncz József közlése alapján érdemesnek tartjuk a szabályzat magyar nyelvű változatát újra közreadni.¹⁴⁰ Figyelemre méltó, hogy az újonnan megfogalmazott szabályzatban az enyedi kollégiumot a gyulafehérvári kollégium utódjának tekintik, s mint ilyen, folyósítják a stipendiumokat az enyedi diákok számára.

1.§. 1626-ban Brendenburgi György Vilmos, választófejedelem nővérének, Katalin hercegnőnek Bethlen Gábor, erdélyi fejedelemhez nőül menetele alkalmával 160 tallér évi alapítványt tesz két teológus számára egyenlő arányban az enyedi kollégium két növendékének.

2.§. Ha nincsenek erdélyi folyamodók, porosz alattvalók fiainak is megadható az alapítvány, de csak addig, amíg ilyenek jelentkeznek és az alapítvány elnyerésére képeseknek találtnak. Ezért az adományozási pátensben ezt mindig meg kell jegyezni.

138 SZABÓ M.–TONK S. 1992; ZOVÁNYI J. 1889. 178–202.

139 KONCZ J. 1888. 275–276.

140 A szabályzat újabb kiadása: KONCZ J. 2006.

3.§. Az alapítvány kezelése az oktatás- és orvosügyi minisztériumtól áttétetik a Mons Pietatis igazgatóságához.

4.§. Az igénykeresőnek tanúsítani kell:

- hogy a református vallás híve, és ha esetleg porosz alattvaló, hogy vagy a református vallás követője, vagy az egyesült két vallástétel szerint él az úrvacsorával.

- Hogy a teológia tanulására szánta magát, és az erdélyi folyamodó az enyedi kollégiumnak volt növendéke.

- Hogy az egyetemre érettnak találtatott, és szorgalomban és jó magaviseletben kitűnő.

- Hogy valóban szüksége van az alapítványra.

Az erdélyi folyamodók az enyedi református kollégium elöljáróságának bizonyítványával tanúsítják ezeket. Porosz egyetemen élvezhető az alapítvány, de külföldre nem adatik.

5.§. A bizonyítványokkal ellátott kérést a Mons Pietatis igazgatóságához kell benyújtani.

Az alapítvány utalványozásáról folyamodó azon kötelezettséggel értesítettik, hogy magaviseletéről és a teológia szorgalmas tanulásáról egyetemi bizonyítványt kell félvévenként beadnia. A frankfurti egyetemen lévő szabad alapítvány élvezői az egyetem igazgatósága által bejelentendők.

6. §. A porosz alattvalókra vonatkozik.

7.§. Az alapítvány a folyamodónak valamely porosz egyetem tanulása idejére adatik, de egy évnél több időre nem, a stipendiumot negyedévenként előre fizetik.

8.§. Az új félév kezdete előtt alapítványfizetés eszközzése végett a 4.§. érintett bizonyítványt az alapítványos köteles beadni, és kötelessége az igazgatóság egyházi tagjának, hogy az alapítványos tanulásáról és magaviseletéről meggyőződést szerezzen, még hivatalos megkeresés útján is, ha az alapítványos nem Berlinben tanulna.

9.§. Időközben is elveszítheti az illetékes az alapítványt, ha a 4.§. érintett lényeges feltételek valamelyikét az alapítványos nem igazolhatja, különösen a rossz magaviselete vagy szorgalomhiány miatt.

A kéznél levő okmányok ismételt megvizsgálásából kitűnik, hogy két külön alapítvány van két-két erdélyi teológus számára.

1. Egyik 1626-ból György Vilmos fejedelemtől két enyedi teológus javára, 80 tallérral mindeniknek.

2. A másik I. Frigyes Vilmos királytól a kolozsvári és marosvásárhelyi kollégium két növendéke javára, mely szabad asztal- és díjmentességből áll.

Ezért megállapíttatik:

1. hogy az enyedi kollégium két növendéke, vagy ezek hiányában két belföldi evangélikus teológus nem egyszersmind tandíjmentes is; ennek megadása az általános szabályok alá tartozik.

2. A kolozsvári és marosvásárhelyi igazolt két teológusnak a tandíjmentességet és a királyi szabad asztalélvezetést az az országgyűlési egyetemekre megadhatja a Mons Pietatis igazgatósága. Szegénységi, szorgalmi és jó magaviseleti bizonyítvány felmutatása mellett.

Berlin, 1842. január 22., Montis Pietatis Igazgatóság, aláír. Marot. Crede. Scholtz.

A mellékelt szabályzat a hozzáfűzött kiegészítésekkel ezennel igazolt. Berlin, 1842. február 5., L. S.

Az Oktatás- és Nevelésügyi Minisztérium részéről aláír Eichorn.

Fenti átiratok az eredeti iratokkal egyezőek. Berlin, 1844. október 8., Fatke, titkos kancelláriai titkár.

Két évtizeddel később, 1862-ben, a *Vasárnapi Újság* hasábjain¹⁴¹ Szinyei Gerzson egy felhívást közölt, amelyben a Berlinben tanulni vágyakozó teológusok figyelmét kívánta felhívni a brandenburgi ösztöndíj-lehetőségre. Szinyei úgy tudta, hogy az eredeti alapítólevelet a Porosz Királyi Oktatási Minisztérium levéltárában őrzik, ennek másolatát, amelyet maga is olvasott, a Mons Pietatis alapítványnál helyezték el. Rövid kis tudósításában arra is rámutatott, hogy az erdélyi jelentkezőktől 1848 után azt kívánták, hogy vizsgát tegyenek a berlini teológiai szakosztály vezetősége előtt, noha az alapítólevél erre nem ad utasítást: „...a német sógorok nem éppen úgy gazdálkodnak, ahogy kellene, úgy látszik, szeretnék egyedül saját vérüket boldogítani velük” – írja, ugyanis erdélyi jelentkező hiányában az ösztöndíj a porosz alattvalókat illette meg.

6.1. A nagyenyedi kollégium odera-frankfurti stipendiuma

Pápai Páriz Ferenc kollégiumtörténete 18 levélmásolatot őrzött meg az odera-frankfurti ösztöndíjak elnyerése ügyében váltott levelezésből.¹⁴² A stipendiumok új-jáélesztéséhez Teleki Pál külföldi peregrinációja nyújtott kedvező alkalmat.

Teleki Mihály kancellár családjában nem volt hagyománya az egyetemjárásnak, maga a kancellár is csak a legalapvetőbb iskolai ismeretekkel rendelkezett. Fiai¹⁴³ nevelésére azonban nagy hangsúlyt fektetett. A legidősebb, Teleki Jankó oktatása az udvari skólában kezdődött, ezt követően a kolozsvári, illetve nagyenyedi kollégiumban tanult. A reményteljes ifjú azonban alig 16 évesen meghalt.¹⁴⁴ Teleki Mihály halála után özvegye, Veér Judit férje példáját követve taníttatta fiait. Az enyedi kollégi-

141 SZINYEI G. 1862. 105.

142 Mint azt az *Origo* latin nyelvű átiratában jelezzük, a 18 levél közül az 1–3., 5–6. leveleket egyháztörténetében Bod Péter is közölte, a 2. kivételével az összes levél magyar nyelvű fordítása már olvasható Nagy Géza monográfiájában. A levelek újrarendezésének megindoklását Imregh Monika e kötetben megjelenő tanulmányában olvashatjuk.

143 Teleki János (1663–1679), Teleki Mihály (1671–1720) Teleki László (1673–1714), Teleki József (1675–1732), Teleki Pál (1677–1731), Teleki Sándor (1679–1754)

144 HERPEI J. 1971. 32–38.

umban tanuló három Teleki fiú közül József volt a rangidős, ő azonban nem igazán lelte kedvét a tanulásban.¹⁴⁵ Következésképpen, a külföldi tanulmányutat illetően Veér Judit választása a következő fiúra, Pálra esett. Kolozsvári István, Enyedi István, illetve Pápai Páriz Ferenc tanítványaként Teleki Pál 1692-től tanult az enyedi kollégiumban.¹⁴⁶ Innen ephorusa, Zalányi Boldizsár társaságában 1695. június 8-án indult útnak. Első állomáshelyük az odera-frankfurti egyetem volt, ahol 1696 júniusáig tartózkodtak.

A kor szokásának megfelelően az erdélyi arisztokrata ifjak tanulmányútjának (Kavalierstour) kettős célja volt: a tanulmányok végzése mellett az útjukban eső európai uralkodói udvarokban is megfordultak, tapasztalatszerzés, és nem utolsósorban újabb kapcsolatok kialakítása céljából. Hasonlóképpen járt el Teleki Pál is: frankfurti tartózkodása alatt Pápai tanácsára a brandenburgi választófejedelem udvarába tett elsőként látogatást, ahol Daniel Ernst Jablonskival, a brandenburgi választófejedelem udvari papjával találkozott. Jablonski ekkortájt többedmagával Andrzej Węgieński szláv egyháztörténetének szerkesztésén dolgozott, annak hiányos részeit szerették volna kiegészíteni, illetve folytatni. Ezért az Erdélyből érkező ifjú arisztokratával való találkozás kapóra jött, hogy általa felvegye a kapcsolatot a magyar egyháztörténettel foglalatosskodó tudósokkal. Teleki Pál az őt támogató két enyedi tanárát – Enyedi Istvánt és Pápai Páriz Ferencet – ajánlotta Jablonski figyelmébe. Pápainak ekkoriban már nyomtatásban is megjelent (1684) az első magyar protestáns egyháztörténeti összefoglalója, így nyilvánvaló, hogy Teleki rá gondolt.¹⁴⁷

Jablonski kérésével levélben fordult a két enyedi tanárhoz.¹⁴⁸ Az Enyedi Istvánnak címzett levelében részletesen beszámolt a készülő egyháztörténetre vonatkozó terveiről. Egységes protestáns egyháztörténet megírását tervezte, beleértve az unitárius és az anabaptista egyházak történetét is, noha ez utóbbiak tanaival nem feltétlenül értett egyet.¹⁴⁹

Módszertani szempontból Jablonskinak az volt az elképzelése, hogy a készülő mű a kereszténység felvétele és a reformáció kora közötti időszakot századonként ismer-teti, majd a reformációt és az azt követő eseményekről évenkénti betekintést nyújtana. A kiadást illetően az erdélyi és magyarországi egyháztörténetet különálló kötet-

145 FONT Zs. 1989. 413.

146 Uo. 412.

147 Egy évtizeddel korábban a Jablonskiéhoz hasonló kéréssel fordult Pápaihoz Abraham van Poot (1638–1703) amszterdami orvos, aki magyar történelemre és egyháztörténetre vonatkozó adatokat kért. Bujtás László Zsigmond kutatása nemrég bebizonyította, hogy Poot lefordította Pápai munkáját, és 1701-ben Amszterdamban saját neve alatt nyomtatásban megjelentette. Lásd: BUJTÁS L. Zs. 2010. 157–183.

148 *Origo*. 1. és 2. levél. 21–24.

149 *Origo*. 2. levél.

ként vagy a szlavóniai egyházak történetének második köteteként képzelte el.¹⁵⁰ Külön gondolt arra is, hogy Pápai egyháztörténeti jegyzeteit megőrzés végett a berlini fejedelmi levéltárba vagy a frankfurti könyvtárba letétbe helyezze.

Válaszlevelében Pápai végtelen szerénységgel hozta Jablonski tudomására úttörőnek számító egyháztörténetét. Annak nyomtatott formáját meg sem említette, csupán arra tett ígéretet, hogy kéziratát rendbe szedi és elküldi valamelyik frankfurti tanulmányútra induló diáktól. Erre 1697 májusában került sor, amikor két peregrinációs útra induló enyedi diákkal, Szokolai Istvánnal és Vásárhelyi Mihállyal újabb egyháztörténeti jegyzeteket küldött Jablonski számára, amelyet – mint írja – később a frankfurti stipendiumok történetével egészítene ki. Ugyanakkor azt is jelezte, hogy a többi erdélyi protestáns kollégium is lépéseket tesz annak érdekében, hogy saját diákjai számára ösztöndíjakat szerezzenek. Pápai félelme nem volt alaptalan, az enyedi kollégiumot vagyona miatt számtalan támadás érte, s a frankfurti stipendiumok kapcsán versengés alakult ki az enyedi, vásárhelyi, valamint a kolozsvári kollégiumok között.

Levelének befejező részében Pápai rendkívüli diplomatikus érzékről tesz tanúbizonyságot, amikor az általa Brandenburg Alapítványnak nevezett egykori ösztöndíj lehetőségét próbálta felidézni. Pontatlanul a Brandenburgi Alapítvány kezdeményezőjeként, Bethlen Gábor fejedelmet és feleségét, Brandenburgi Katalint jelölte meg. Kérdéses, vajon Pápai rendelkezett-e a brandenburgi ösztöndíjak valamilyen írásos dokumentumával, vagy csupán emlékeire hagyatkozott, hiszen tudjuk, Pápai tanulmányainak egy részét a gyulafehérvári kollégiumban végezte, abban az időszakban, amikor még talán igényelhették a stipendiumot.

Jablonski válaszlevelében¹⁵¹ örömmel számol be arról, hogy sikerült Danckelmannnt, a fejedelmi tanács elnökét rávennie arra, hogy a választófejedelemtől közbenjárjon a stipendiumok ügyében, ugyanakkor megemlíti, hogy a litván és a lengyel diákok évente fejenként 80 tallér ösztöndíjban részesülnek. Végül 1696 októberében Jablonski arról küld értesítést, hogy Danckelmann közbenjárása sikeresnek bizonyult, azonban a diákok kiválasztását szigorú feltételekhez kötik: a válogatás minden részrehajlást nélkülözzön, csak a legértelmesebb enyedi diákokat küldjék Frankfurtba, ellenkező esetben a támogatást megszüntetik.¹⁵²

Mivel Jablonski egyik levelében arra célzott, hogy „igen sokat lendítene a dolgon egy köszönetnyilvánítás Danckelmann úr részére az általa nyújtott segítségért”,¹⁵³ Pápai a kollégium főgondnokához, Bethlen Miklóshoz fordult a köszönőlevél ügyében.

150 *Origo.* 2. levél.

151 *Origo.* 4. levél.

152 *Origo.* 5. levél.

153 *Origo.* 4. levél.

6.2. Bethlen Miklós kancellár levelei

Bethlen Miklós – Erdély kancellárjaként, a református egyház és iskolák főgondnokaként – kötelességének tekintette, hogy megköszönje a felajánlott stipendiumokat. Pápai Origója szerint: „az új patrónusunknak, a választófejedelemnek, úgy a beajánlott ügy előmozdítójának, tehát írt mindkettőjüknek, s megparancsolta, hogy azonnal kézbesítsék leveleit”.¹⁵⁴ Bethlen Miklós két köszönőlevelét, mint a szövegközlésből pontosan kiderül, III. Frigyes választófejedelemnek és az ügy előmozdítójának, Danckelmann-nak címezte, mindkét levél keltezési időpontja 1696. december 1. Tartalmát tekintve a Pápai kéziratában szereplő 6. és 7. levél szinte azonos, a megszólítottak rangjukra való tekintettel különböznek címzésükben: a választófejedelmet „Felséges és Hatalmas Választófejedelem, Kegyelmes Uram!”, Danckelmannnt pedig „Tiszteletreméltó és kiváló Jótevőnk!” megszólítással illette.

Bethlen Miklós szóban forgó leveleinek két kiadása ismeretes. Az egyik Nagy Géza szerkesztésében jelent meg.¹⁵⁵ Ebben a kiadásban – tévesen – a két köszönőlevélből három lett: III. Frigyes választófejedelemnek (23. levél), Danckelmann-nak (24. levél), illetve Jablonskinak (25. levél) címezve. A tévedést azért is nehéz megmagyarázni, mivel a levelek forrásaként Pápai Origóját jelölték meg. A monográfia bevezető tanulmányában Nagy Géza közreadta a kézirat azon részét, amely pontosan idézte, hogy Bethlen Miklós a „[...] Választófejedelem Őfelségének, az új patrónusnak, mind a felkarolt ügy méltóságos támogatójának, s mindkettőjüknek ír [...]”.¹⁵⁶ A tévedés okának magyarázata talán abban keresendő, hogy a főkurátor köszönőlevelében nem nevezte néven a támogatót.

Bethlen Miklós főkurátor fent említett két levelének második kiadása a Bethlen Miklós levelezését összegyűjtő kötetben is megjelent, amelyet Jankovics József rendezett sajtó alá.¹⁵⁷ Valószínű sem a szerkesztőnek, sem Kulcsár Péternek, a kötet fordítójának nem állt módjában minden esetben ellenőrizni a kötetben közlésre kerülő kéziratokat, így kiadásukban változatlanul átvették a Nagy Géza által hibásan közölt leveleket.

Ha tartalmi szempontból vizsgáljuk a leveleket, láthatjuk, hogy a közöttük lévő különbség csupán annyi, hogy míg Bethlen Miklós a Danckelmann-nak címezett levélben három erdélyi református diák odera-frankfurti egyetemen való teljes ellátását köszönte meg, addig a Jablonskinak írt – valójában fiktív – levélben egyszerűen csak erdélyi tanuló ifjacról van szó. Az ösztöndíjas diákok létszámát illetően az enyediiek valóban három ösztöndíj megnyerésében reménykedtek, ezért Pápai az 1697.

154 *Origó*. 29.

155 A kötet prózai fordítói Józsa János, Kovács Erzsébet, Marian Victor, illetve Puskás Lajos.

156 PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 75.

157 BETHLEN M. 1987. I. 517–518 (359–360. levél).

január 4-én Jablonskinak írt válaszlevelében, kezdetben óvatosan, három ösztöndíjról ír, majd megkéri, adjon hírt az alapítvány sorsáról és a jelöltek számáról.

6.3. Az odera-frankfurti ösztöndíj első enyedi peregrinusai

A stipendium odaítélését követően elsőként Szokolai Istvánt és Vásárhelyi Mihályt fogadták a frankfurti egyetemen, akik évi 80 tallér ösztöndíjban részesültek.¹⁵⁸ A választófejedelem további rendelkezése alapján az alumnusok csak főgondnoki, illetve professzori ajánlással nyerhették el az ösztöndíjat, az ott-tartózkodás idejét az enyedik szabhatták meg. A diákok felügyeletét a frankfurti egyetem teológiaprofesszorára, Johannes Simonisra bízta. Jablonski azt is jelezte, hogy a fejedelem új erdélyi alapítványt kíván létrehozni háromezer tallér tőkével, amelynek éves jövedelméből az enyedi diákok részesedése száznyolcvan tallér lett volna. Ez az összeg két diák évi kilencventalléros vagy három diák évi hatvantalléros kiadásait fedezte volna, ez utóbbi esetben az összeget Erdélyből kellett volna pótolni.

1506–1811 között az Odera-Frankfurtban működő egyetemen az iskolai év nyári és téli szemeszterből állt. A nyári szemeszter április 24-től (Szent György napjától) október 16-ig (Gál napjáig) tartott, a téli szemeszter pedig ennek fordítottja volt,¹⁵⁹ a diákok ennek megfelelően negyedévenként kapták kézhez ösztöndíjaikat. Szokolai István és Vásárhelyi Mihály arra kaptak ígéretet, hogy Szentháromság vasárnapjáig, vagyis 1697. június 2-ig kézhez vehetik az első negyedévi, fejenként megítélt 20-20 tallért.

A választófejedelem távolléte miatt azonban a diákok ösztöndíjátadása késlekedett, így Pápai 1697 szeptemberében levelet intézett Jablonskihoz,¹⁶⁰ amelyben sürgetni próbálta az ösztöndíjak kifizetését. Ösztöndíjak hiányában a diákok, az otthonról vitt kevéske pénzükből próbáltak boldogulni. Helyzetük annyira reménytelen lehetett, hogy Pápai azt is kilátásba helyezte, hogy kénytelenek lesznek dolguk végezetlenül hazatérni, ha nem vehetik kézhez ösztöndíjukat.

Válaszlevelében¹⁶¹ Jablonski arra hivatkozott, hogy a háborús idők miatt Danckelmann-nal nem tudott kapcsolatot teremteni. Emiatt ő maga vette kézhez az enyedi diákok első ösztöndíját, ami március és június közötti időszakra járt nekik, s ezt az összeget nemsokára elküldi az Odera-Frankfurtban tanuló diákoknak. Továbbá azt is jelzi, hogy korábbi elképzeléseikkel ellentétben a fejedelmi alapítvány alapösszegét nem tudták letétbe helyezni, így az ösztöndíjat – 40 tallért a két diák számára – Danckelmann előlegezte meg.

158 *Origo*. 9. levél.

159 ZOVÁNYI J. 1889. 178–202.

160 *Origo*. 12. levél.

161 *Origo*. 13. levél.

A fejedelmi ösztöndíjak ügye váratlan nehézségbe ütközött. Danckelmann – III. Frigyes miniszterelnöke – 1697-ben árulás gyanújába keveredett, és börtönbe vetették. Az enyedi diákok kétségbeesve fordultak Jablonskihoz, majd jelentették Pápainak is a rendkívüli fordulatot, arra gondolva, hogy az ösztöndíjak folyósításában zavar állhat be, hiszen Danckelmann egyengette ügyüket. A fejedelmi udvartól is távol voltak, ráadásul Danckelmann helyét a számukra ismeretlen Paul de Fuchs vette át.

Mivel az ösztöndíjak folyósítása a következő, 1698. év elején sem oldódott meg, Pápai márciusban Paul de Fuchshoz, a brandenburgi választófejedelem titkos tanácsosához fordult levelével,¹⁶² amelyben elpanaszolta, hogy az 1697-ben megígért 180 talléros ösztöndíj, amelyet a levélben Pápai által „hős”-ként emlegetett Danckelmann járt ki a fejedelemtől, elakadt. A diákok helyzete olyannyira aggasztóvá vált, hogy már az itthonról vitt kis pénzük is elfogyott, és kénytelenek voltak kölcsönkért pénzből boldogulni, ráadásul a pénzhiány miatt még Erdélybe sem tudtak volna hazautazni.

Fuchs 1698 májusában Königsbergből válaszolt¹⁶³ Pápai levelére, amelyben megnyugtatta, hogy a fejedelem ugyan nem hozta létre az erdélyi diákok számára megígért fejedelmi alapítványt, azonban elrendelte, hogy a kincstárból juttassák a megígért ösztöndíjakat az enyedi diákoknak. Míg az alapítvány ügyét véglegesen elintézik, addig Jablonskit bízták meg a két enyedi diák ösztöndíjának felügyeletével.

1698 szeptemberében a két enyedi ösztöndíjas diák befejezte egyéves frankfurti tanulmányait, és továbbutaztak Hollandiába. Enyedről újabb két diákot indítottak volna útnak, azonban attól tartottak, hogy újabb zavar állhat be az ösztöndíjak folyósításában.

1698. októberi levelében¹⁶⁴ Jablonski megnyugtató választ küldött Pápainak az ösztöndíj ügyének alakulásáról. Kiderült, hogy a háromezer talléros ösztöndíjalapot még mindig nem tudták letétbe helyezni, ennek ellenére az enyedi kollégium újabb két diákja számára biztosítva lesz az évi százhatvan talléros ösztöndíj.

Az ösztöndíjakat a Mons Pietatis alapítvány kezelte, értékét végérvényesen évi százhatvan tallérban határozták meg. Az ösztöndíjak helyzete valószínűleg még jó ideig a bizonytalanság érzését kelthette az enyediekben, ugyanis Jablonski egy későbbi, 1711-ben keltezett levelében is arról biztosította Teleki Sándor kollégiumi főgondnokot, hogy a frankfurti ösztöndíjak biztonságban vannak.¹⁶⁵ Ha az erdélyi di-

¹⁶² *Origó*. 14. levél.

¹⁶³ *Origó*. 15. levél.

¹⁶⁴ *Origó*. 17. levél – 1698. október 4.

¹⁶⁵ „[A] frankfurti ösztöndíjak miatt ne aggódjék Kiválóságod, hiszen azt úgy alapították, hogy az utódoktól nem vehető el egykönnyen. A növendékek juttatásai ugyanis nem a királyi kincstárból folynak, mivelhogy ebben az esetben a változás könnyen félelemre adhatna okot, hanem úgynevezett holtkézből, amelyet kegyes célokra alapítottak. Ezt csak istentelen ember sikkaszthatná el, vagy használ-

ákok peregrinációs lajstromait tanulmányozzuk, láthatjuk, hogy az enyedi teológiát hallgató diákok Odera-Frankfurti tanulmányútja a 18. század elején többé-kevésbé rendszeressé vált.¹⁶⁶

Pápai Páriz Ferenc szinte minden Odera-Frankfurtba küldött levelében nyomatékosan megemlékezett a Bethlen-kollégium, illetve a brandenburgi fejedelmi család közötti régi kapcsolatról, s hogy e gyümölcsöző kapcsolatot még szorosabbra vonja, az 1708-ban megjelent *Dictionarium*át¹⁶⁷ III. Frigyes választófejedelemnek ajánlotta. Ugyancsak Pápai kezdeményezésére 1712–1714 között – a választófejedelem haláláig – az enyedi kollégium a „Bethlenium-Brandenburgicum Collegium Enyediense” címet viselte. A cím hivatalos használatát igazolja az az 1714-ben Kolozsváron nyomtatott disszertáció,¹⁶⁸ amelyet Bánffy Imre tartott az enyedi kollégiumban, s amelynek szerzője minden valószínűség szerint maga Pápai Páriz Ferenc volt.¹⁶⁹

Felbuzdulva Pápainak a frankfurti ösztöndíjak kapcsán elért sikerén, Enyedi István tett kísérletet az angol ösztöndíj felelevenítésére.¹⁷⁰ Teleki Pál peregrinációs körútján Odera-Frankfurt után 1697-ben Angliában is megfordult. Enyedi javaslatára Benjamin Woodroffe professzor közvetítésével újabb két-három oxfordi ösztöndíjat próbált szerezni az enyedi kollégium számára, sikertelenül.¹⁷¹

7. „KESERŰ EMLÉK, S AZ ÁRTATLANOKNAK DICSŐSÉG” – 1704 VIRÁGVASÁRNAPJA

Az 1704. évi nagyenyedi labancdúlás eseményeiről Cserei Mihály¹⁷² és Bethlen Miklós¹⁷³ emlékiratai mellett talán Pápai számolt be legrészletesebben, mégpedig a most közlésre kerülő kollégiumtörténetben, valamint a *Memoria flebilis cladis et stragis*

---

hatná más célra mindaddig, míg csak azoknak a növendékeknek juttatnak belőle, akik méltónak bizonyulnak erre a javadalomra.” – FONT Zs. 1980. – 179. levél.

166 1699: Bonyhai Simon György (881); 1701–1703: Krizbai István (2317); 1705–1707: Debreczeni András (847) – Szigeti Gyula István (3946); 1707–1709: Jászfalusi Török György (4144); 1711–1713: Köpeczi Kelemen Mihály (2259) – Pathai János (2995); 1712–1713: Szathmár-Némethi András (3869); 1714–1715: Solymosi Sámuel (3725); 1715–1716: Aszlai Sámuel – Peregrinuslevelek. 1980 (183); 1715–1717: Kibédi András – Peregrinuslevelek, 1980, (47); 1716–1717: Enyedi István (1014); Peregrinuslevelek, 1980; 1717–1718: Vásárhelyi Baba Ferenc (151) – Komlósi András; 1720: Krizbai Dezső János (2320) – Krizbai Dezső Mihály (2321); stb. – SZABÓ M.–TONK S. 1992.

167 PÁPAI PÁRIZ F. 1708.

168 PÁPAI PÁRIZ F. 1714.

169 TARNAI A. 1968. 274.

170 FONT Zs. 1989. 153–154.

171 Uo.

172 CSEREI M. 1983.

173 BETHLEN M. 1955.

*Nagy-Enyediensis Anni 1704*¹⁷⁴ című kéziratában. Beszámolóinak hitelessége mellett szól, hogy a kollégiumban ekkor rektori tisztséget töltött be.

Pápaihoz hasonló képet fest az eseményekről Pelsőczy Kovács János szentmihályfalvi, később magyarigeni református lelkész, aki Rabutin 1703 karácsonján bekövetkezett szentmihályfalvi pusztítása¹⁷⁵ elől menekült családjával és cselédeivel Nagyenyedre, felesége házába. Pelsőczy elrettentő képet festett az Enyeden történetekről,¹⁷⁶ pontosan rögzítve a rombolás időtartamát, de további részletekre nem tért ki. Családjával együtt rövidesen elhagyta Nagyenyedet, és a közeli Magyarigenben lelkészkedett.

Az 1658-as tatárbetörés óta békében élő nagyenyediek állásfoglalása a kurucok vagy a labancok mellett nem volt egyértelmű, annak ellenére, hogy a Habsburg-be rendezkedés óta a református várost a jogtalanságok sorozata érte. A felemás helyzetet igazolja az a tény, hogy amikor Toroczkai hadainak közeledéséről tudomást szereztek, többen a városból a kurucokhoz pártoltak.¹⁷⁷ A kollégium és a város előjárói, valamint az egyházak képviselői azonban, mint az Pápai *Origó*jából is kiderül, az ellentárbort részesítették előnyben. Mielőtt a népes hadsereg bevonult volna, a város előjárói és a kollégium követet küldtek az osztrák császári hadsereg által őrzött városokba, Szászsebesre, Gyulafehérvárra, Nagyszebenbe, és jelentették a kialakult helyzetet.¹⁷⁸ A császáriakon kívül Bethlen Miklósnak, a kollégium főkurátorának is jelentést küldtek.¹⁷⁹ Bethlen Miklós a követségbe hozzá érkező diáktól, miután kieszközölte Rabu-

174 KvAkKv. Kemény József gyűjteménye. Ms.148.

175 BOD P. 1766. 190–198; BRETZ A. 2007. 516.

176 „Érkezik Baró de Tisch vele levő római császár Leopoldus Őfelsége armadája által, Enyed városának soha el nem felejthető, eléggé meg sem gyászolható és siratható, véres, lángos, tüzes, hamvas, kormos, példa nélkül való veszedelme, és hét órától fogva szintén délig tartó nagy romlása. Melyben én is jelen voltam feleségemmel, édes gyermekemmel, esztendő kisleányommal, és egy szolgálommal együtt. De abban az utolsó ítélethez némineműképpen hasonló veszedelemben is úgy mellé állott az Úrnak jobb keze, hogy amikor mások fegyver miatt elhullottanak, engem a fegyver elkerült; amikor mások tűz, füst miatt megfultanak, én az Úrnak nevében tágas helyen lábaimon állottam. Amikor mások mindenektől megfosztattanak, papi, professzori emberek mezítelen maradtanak, engem sem személyemben, sem rajtam levő öltözetemben az idegenek keze nem érintett. Mellettem lévő s karomon csügö feleségem majd többire olyan mezítelen maradt, s hagyatott, mint a világra mezítelen szokott ember születetni.” – BOD P. 1766/a. 196–197, ld. még BRETZ A. 2007.

177 VÁRKONYI Á. 1954. 62.

178 *Origó*. 46.

179 „Elromlások előtt négy vagy harmad nappal a város elei és a professzorok küldöttek vala bé titkon, hitván rongyos ruhában egy deákot Szebenbe a generálishoz, és hozzám, mint főkurátorhoz, hogy a generális valami nehéz dolgot ne kövessen rajtok, mert ötezer kurucnak ők ellene nem állhatnak, amennyire lehet ők a hűséget ő felségéhez megtartják, melyet azzal is bizonyítanak, hogy amint a kurucok Kolozsvárát megszállották, ők készek a generális leveleit ki és bé hordatni, magok emberei által, magok veszedelmivel is.” – BETHLEN M. 1955. 141.

tinnál, az enyediék menekülését jelenthető pár szavas levelet – „Il est salutaire ajouter foi” –¹⁸⁰ útjára bocsátotta.

A követként küldött diák minden kétséget kizáróan a háromszéki születésű Csernátoni Márton lehetett, ugyanis a kollégium Matriculájában az 1702-ben subscribált diák neve mellé később a következőket írták be: „Martinus Csernátoni, 30 apr. Vagus, cujus negligentiae tribuenda nunquam satis deploranda illa et civitatis et Col[egii], hostilibus armis facta ruina”,¹⁸¹ vagyis: Csavargó, akinek kötelességmulasztása miatt a város és a kollégium az ellenség fegyverétől esett siralmas romlásba. A követként küldött diák Pápai kollégiumtörténetében is feltűnik,¹⁸² annak mulasztásáról azonban sem Pápai, sem Bethlen Miklós nem szól. Váró Ferenc – a kollégium későbbi professzora – romantikus történetet sző Csernátoni Márton szebeni követségéről.¹⁸³ Eszerint, miután Csernátoni Szebenben kézhez vette Rabutin pár szavas üzenetét, illetve Bethlen Miklós enyediékhez intézett pár soros tanácsát, megindult Nagyenyed felé. A visszafelé vezető úton azonban kitérőt tett Kisenyed felé, így mire Enyedre ért, Tige katonái már felgyújtották a várost. P. Szathmári Károly a kollégium monográfiájában¹⁸⁴ a Csernátoni neve mellé tett megjegyzést másként értelmezi, ő ugyanis a *negligentia* kifejezést a környéket figyelemmel követő őrségre vonatkoztatja, aki elmulasztotta időben riasztani a várost és a kollégiumot a közeledő veszélyre. Ha a Váró Ferenc által ismertetett változat lenne valós, kérdéses, hogy az enyediék megállíthatták volna Tige tábornok martalóc katonáit, a Rabutin által írt pár sor felmutatásával. Rabutin generális levele amúgy is porhintésnek bizonyult, hiszen a város követének nem állott annyi idő a rendelkezésére, hogy kétszer megtegye a labanc táboron keresztül vezető, Szeben–Kolozsvár-utat. Időközben ugyanis a kuruc csapatok – Pápai szerint – három napig fosztogattak a városban, majd Toroczkai István vezérlete alatt Gyulafehérvár irányába indultak, kifosztva és felgyújtva mindent, ami útjukba esett.

Pápai megemlíti Apor István tövisi magtárának felgyújtását. Az 1693–1703 között Erdély kincstartójaként hatalmas vagyont felhalmozó Apor a főgenerális tisztségét töltötte be, személye nyilvánvaló ellenszenvet ébresztett a kurucok vezérében. Balkó László a városban maradva azt a megbízást kapta, hogy az elmenekült nemesek vagyonát kobozza el, s a parancsot elszántan véghez is vitte.

A város pusztításának okát Pápai az elfogott szász kém megcsönkítésében látta.¹⁸⁵ Toroczkai a megcsúfolt szász kémet a szászsebesi labanc táborba küldte Tige báróhoz,

180 Üdvösebb hinni benne.

181 JAKÓ Zs.–JUHÁSZ I. 1979. 121.

182 *Origo*. 46.

183 VÁRÓ F. 1904.

184 P. SZATHMÁRY K. 1868. 136.

185 *Origo*. 46.

aki továbbküldte Szebenbe, Rabutin főgenerálishoz: „amint Rabutin meglátta az orr- és felsőajak nélküli, megcsonkított kémet, ott helyben elhatározta, hogy példát statuál a nagyenyedieken, hiszen meg volt győződve arról az ács elbeszélése alapján, hogy ők okozták elfogatását és megcsúfolását”.¹⁸⁶ Tige Rabutintól azt a parancsot kapta, hogy törölje le a várost a föld színéről, a sietve felállított martalóc csapat célja már kezdetektől a rablás volt.

1704 virágvasárnapjának kora reggelén a város lakóinak egy része a templomot körülvevő várba menekült, másik része a városon kívül fekvő szőlőhegyre. Ez utóbbiak között volt Enyedi István professzor és családja. Menekülésükről Pápai hátborzongató képet festett.¹⁸⁷

A vár belsejébe menekülőknek sem jutott jobb sors, noha a közöttük levő Pápai Páriz Ferenc, Kolozsvári István, Bajcsi András és Csapai András kálvinista, valamint Kramer János lutheránus lelkészek kegyelmet kértek a város, illetve a kollégium számára. Tige annyi engedményt tett, hogy családjukkal a kollégium udvarán meghúzhatták magukat, majd egyórás szabad rablást engedélyezett katonáinak. Pápai szerint, miután a vadul zsákmányolók mindenükből kifosztották a várost, annak középületeit fáklyákkal felgyújtották. A tűz a kollégium épületeire is áterjedt. A kollégium udvarán tartózkodókat korra és nemre való tekintet nélkül meztelenre vetkőztették, senkit sem kímélve. Az elesettek számát Pápai több mint kétszázra becsülte, közöttük huszonnyolc kollégiumi diák, akik nevét elsősorban Pápai kollégiumtörténetéből ismerjük. Az ekkor történtek emlékére a kollégium nagy előadótermének falára a „KESERŰ EMLÉK, S AZ ÁRTATLANOKNAK DICSŐSÉG” feliratot helyezték.

Az Origót olvasva arra a következtetésre juthatunk, hogy a kollégium diákjai, valamint a városi polgárság szinte semmiféle ellenszegülést nem fejtett ki saját védelmük érdekében, Pápai „mészárlásról”, illetve „legyilkoltakról” beszélt, csupán annyit jegyzett meg, hogy „Toroczkai rég gyűlölte az enyedieket.”

Toroczkai unitárius vallású, művelt ember volt, nem állhatott érdekében felégetetni a kollégiumot, ahol unitárius diákok is tanultak. Cserei Mihály Históriajában viszont a kurucvezér és a református város közti vallási ellentétben látja annak okát, hogy a kurucok nem avatkoztak közbe a város védelméért, hasonló vádat fogalmazott meg Toroczkai ellen: „...Generál Rabutin Baron Tige-t küldi Enyedre lovas németekkel s rácokkal, noha kevesedmagával volt, s Toroczkai István sok ezer kurucokkal ott volt közel Enyedhez, s ki is küldöttek hozzája segítségért, csak azért, hogy a város reformátusokból állott, és a reformátusoknak gyönyörűséges collégiumok ott volt, meg nem segílté”.¹⁸⁸

186 *Origó*. 47.

187 *Origó*. 48.

188 CSEREI M. 1983. 346–347.

Amikor a városi polgárság számára világossá vált a labancveszély, levelet küldtek Toroczkaiknak, amelyben segítséget kértek a város védelme érdekében. A városra leselkedő veszélyről Toroczkaik is meggyőződhetett az általa elfogott kémek révén, így aztán Teleki Mihálynak jelentős késéssel ugyan, de parancsot küldött, hogy vonuljanak a város megsegítésére. Ő azonban nem sietett azt végrehajtani, Tige csapatai megelőzték őket, és felégették a várost.¹⁸⁹

Noha a városi polgárság, valamint a kollégium diáksága részéről kifejtett ellenállást egyik forrás sem fogalmazta meg, az áldozatok magas száma mégis arra enged következtetni, hogy volt, aki felvette a harcot. Pápai Origója megemlíti, hogy az áldozatok között voltak azok a gyerekek és idős betegek, akik nem tudtak elmenekülni, így kemencékben vagy másutt rejtőzködtek, s a várost gyorsan ellepő lángokban vették életüket. Az elesett diákok nagy számából fakadóan elképzelhetetlen, hogy az amúgy virtuosos diákok, akikkel folyamatosan fegyelmi gondok voltak, lemészárolni engedjék magukat. Ellenállásukat igazolják a kollégium Matriculájában az elesett diákok neve mellé írt megjegyzések: „In communi excidio Enyediensi violenta morte ad hostibus occissus”,¹⁹⁰ „violenter ab hostibus occisus in communi excidio Enyediensum Ao. 1704 16 Marti”.¹⁹¹

A dűlást követő napon Kolozsvári István, Pápai Páriz Ferenc és Enyedi István professzorok az elesett diákokat a 94. zsoltárt énekelve helyezték örök nyugalomra a városból kivezető Miriszlói utca végébe.¹⁹² Később Püspöki Péter, a vármegye főbírója, a kollégium egykori diákja kezdeményezésére és anyagi hozzájárulásával az elhantolt diákok sírhelyére kápolnát emeltek, meghagyva, hogy halála után őt is az elesett diákok mellé temessék. A millenniumi ünnepségek idején (1896) a kollégium diákjai, saját költségükön, a régi síremlék helyett a városi parkban újabbat emeltek, amely napjainkban is áll.

RÁCZ EMESE

189 VÁRKONYI Á. 1954. 62.

190 JAKÓ Zs.–JUHÁSZ I. 1979. 119. (Dobolyi Ferenc)

191 JAKÓ Zs.–JUHÁSZ I. 1979. 117. (Szászhalmai György)

192 HERPEY K. 1840. Ms.

ἐὰν ζῆσωμην [sic] – „HA MÉG ÉLÜNK.”
FORDÍTÓI MEGJEGYZÉSEK PÁPAI PÁRIZ FERENC
NAGYENYEDI KOLLÉGIUM-TÖRTÉNETÉVEL KAPCSOLATBAN

Pápai Páriz Ferenc latin nyelven írt kollégiumtörténetének – *Illustris Collegii Betleniani* [sic!] *Albano Enyediensis Origo et Progressus* – mind ez idáig nem készült teljes magyar fordítása. Csupán a benne foglalt, Pápai és Daniel Ernst Jablonski között váltott levelek jelentek meg, melyek a brandenburgi fejedelemtől kért ösztöndíjak ügyét tárgyalják, Bethlen Miklósnak, a kollégium akkori főkurátorának két köszönőlevelével együtt, melyeket a brandenburgi választófejedelemnek, III. Frigyesnek (a későbbi I. Frigyes porosz királynak) és miniszterelnökének, Danckelmannnak írt.¹

Az odera-frankfurti egyetemi ösztöndíjak alapításán túl tehát most lesz először olvasható a jeles tanintézmény sorsa magyar nyelven alapításától egészen 1704-ig egykori rektorának tollából, aki harminchat esztendeig szolgálta annak keretei között az ifjúságot és a tudományt. A fordítást Rácz Emese megkeresése nyomán készítettem el, aki Pápai autográf kéziratát írta át a három későbbi másolattal egybevetve, s Bod *Erdélyi románok története* című művéből készített fordításom² alapján talált méltónak arra, hogy a barokk stílus minden nehézségét hordozó szöveg átültetését reám bízza.

A barokk stílusjegyeken kívül feladták a leckét Pápai görög kifejezései, félmondati is, melyeket (görögtanár lévén) igen lendületesen, sok esetben ligatúrákkal fűszerezve vetett papírra. Ezek némelyikének még az átírása is nem kis fejtörést okozott mindkettőnknek, úgyhogy érthető, hogy a már kiadott, lefordított levelekben a korábbi fordító egyszerűen kihagyta azt a két sort, ahol egy ilyen „megfejtethetlen” görög felsor volt található.³

1 PÁPAI PÁRIZ F. 1977, 17–41. levél; 1696. júl. 16.–1700. márc. 2. (nem mindegyik, mert közte vannak egyéb címzettek is!) 433–482; BETHLEN M. 1987. I. 517–518. és 756–757, 358–360. levél.

2 BOD P. 2012.

3 Az εις κενόν és a πανωλεθρίαν kifejezések ugyanazon mondatban [26] oldal alján Pápai 1697. szeptember 1-jei, Jablonskihoz írt levelében. Ld. lentebb.

Tanulmányomban tehát először ezeket szeretném ismertetni. Érintőlegesen kitérek majd néhány említésre érdemes tévedésre a korábbi levélfordításokban, ilyen pl. a *Slavonia* és a *trimestris* kérdése.

Végül Pápai Páriznak azt a latin költeményét fogom közelebből megvizsgálni, amely ugyancsak itt lát napvilágot először anyanyelvünkön: az atyjaként szeretett tanára, Csernátoni Pál hirtelen halálára írt sírversét. E vers formai szempontból is különösen érdekes, hiszen nem az ókortól fogva megszokott, hagyományos metrummal, a disztichonnal él, hanem egy sajátos műfaji újítást tartalmaz: egy hexametert egy jambikus dimeter követ, s ezek váltakozása adja ki a költeményt. Rá fogok mutatni, hogy nagyon is tudatos ez a választás, méghozzá tartalmi okok alapján. Pápai szövege egyébként Csernátoni halálának az évével kapcsolatban is új, jobban mondva megerősítő adattal szolgál: Nagy Géza ezt 1676-ra teszi,⁴ itt az *Origóban* pedig 1679 februárja szerepel.⁵

Kezdjük tehát a görög kifejezésekkel. Minden előfordulást a kéziratban jelölt helyével (ottani oldalszámával) együtt közlök, megadom a kifejezés magyar fordítását és a mondatot, amelyben szerepel, magyarul és latinul. A ligatúrák helyét lábjegyzetben közlöm. (A levelek korábbi fordításában szereplő kihagyást tartalmazó megoldást is itt hozom majd, összevetve a saját fordításommal.)

ἄτεκνος – a [2.] oldal tetején, Bethlen Gáborról. Jelentése: ‘gyermektelen’. Mondatban: „Kiváltságokat, birtokokat, tizedeket és más örökös jövedelmeket adományozott a kollégiumnak, mindenekelőtt a debreceni éves adóból származó kétezer magyar forinttal is gazdagította, és bizony sok egyéb jelentős haditette és egyéb nemes cselekedete mellett ebben örözik meg emlékezete a jövő nemzedékek számára, melyek »soha ki nem haló [2] örökösei neki« (ki egyébként *gyermektelen* volt), írja 1617-ben.”

ἄσπονδος – a [7.] oldal vége felé, Csengeri Istvánról. Jelentése: ‘engesztelhetetlen’. Mondatban: „Ragyogó tehetségű, ékes beszédű, keményen vitázó férfi volt, főként a socinianus (unitárius) vitákban nem akadt párja, melyekben, míg élt, ellenfeleivel mindig *engesztelhetetlen* maradt.”

παρλειπόμενα – a [16.] oldal végén, D. E. Jablonski 1696. július 15-ei, Enyedi Istvánhoz írt levelében, Andrzej Węgierski (Wengerscius) művéről. Jelentése: ‘hiányosságok’. (A *Királyok Könyvében* „nem említett események” a jelentése, Platón „hiányosságok” értelemben használja.) Mondatban: „Hanem mivel ez csak századunk ötvenedik évéig terjed, és olykor a korábbiakban is időnként kevésnek tűnik, akadt néhány jámbor férfiú [...], akik Isten iránti tiszteletükben elhatározták, hogy a szláv

4 PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 56.

5 Hegyi Ádám mindkét évszámot feltünteti – Hegyi Á. 2008. 292–311. Nagy Géza egyébként a sírverset magát 1679-re datálja könyvészetében, ld. PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 612.

egyház történetét a kezdetektől fogva újra kidolgozzák; ahol Węgierski *hiányos*, ott kiegészítik, és folytatják munkáját e század végéig.”

παρρησία – a [18.] oldal alján Pápai 1696. augusztus 20-ai, Jablonskihoz írt levelében, a reformáció első magyar képviselőiről. Jelentése: ‘nyilvánosan’. (Újtestamentumi kifejezés.) Mondatban: „...amit ugyanők az evangélium vérszomjas ellenségeivel nem egyszer nyilvánosan vitázva megtettek.”

ἔργοις⁶ – a [22.] oldal közepén Pápai 1697. január 4-ei, Jablonskihoz írt levelében az első odera-frankfurti diákokkal kapcsolatban az erdélyi múzsákról. Jelentése: ‘feladat’. Mondatban: „ahol akár összes ellenségeink akarata ellenére is kedvüket lehelik szokásos *feladataikban* lelkük öröme.”

ὁμοπίστ[τ]οις⁷ – a [22.] oldal közepén Pápai 1697. január 4-ei, Jablonskihoz írt levelében, a francia katolikusokról. Jelentése: ‘hittárs’, ‘ugyanolyan hitű hívő’. Mondatban: „Áldott legyen a késői utókor számára a Felséges Frigyes Választófejedelem emléke, aki evangélikus egyházaink hányattatása közepette mintegy kösziklén és őrhelyen állva nem retten meg az idegenből fenyegető *hittársak* [azaz a francia katolikusok] háborgatásától sem.” (A szövegben a ‘fenyegető hittársak’ helyett ‘jövő viharok’-at fordítottam.)

χαρισ[τ]ηρίων⁸ – a [22.] oldal alján Pápai 1697. január 4-ei, Jablonskihoz írt levelében, Bethlen Miklós leveleiről. Jelentése: ‘hálaajándék’, ‘köszönet’. Mondatban: „Hogy ők biztonságban odaérjenek, elküldtük Gróf Bethlen Miklós úr, kollégiumunk főkurátorának *köszönőlevelét* (literas χαριστηρίων loco) a felséges Választófejedelemhez és a méltóságos Danckelmann elnök úrhoz, hogy helyettünk a Te tiszteletre méltó kezéd nyújtsa át számukra alázatosan azokat.”

ἐὰν ζησῶμην [sic] – a [23.] oldal elején Pápai 1697. január 4-ei, Jablonskihoz írt levelében Pápainak a magyar reformáció adatairól készített s a Jablonski által kért feljegyzéseiről. Jelentése: ‘Ha még élni fogunk’. Mondatban: „Azonban mind én, mind kollégám, a kiváló Enyedi István rajta leszünk, *ha még élünk*, hogy ezek fáradozásaink révén, amennyit csak ő el tud végezni, hamarosan bővüljenek.”

νοουθεσία⁹ – a [26.] oldal közepén Pápai 1697. május 4-ei, Johannes Simonishoz írt levelében, a két első odera-frankfurti ösztöndíjas diákról (Vásárhelyi Mihályról és Szokolai Istvánról). Jelentése: ‘intelem’. Mondatban: „Ezért őket üdvös *intelveinkkel* ellátva a róluk alkotott legjobb reménységgel innentől a ti hittársi kegyelmetekbe ajánljuk...”

6 Pápai írásában nincs különbség a szóközi (σ) és a szóvégi (ς) szigma írásában.

7 A szóban egy στ ligatúra fordul elő.

8 A szóban egy στ ligatúra fordul elő.

9 A szóban egy ου ligatúra fordul elő.

ὁμοπίστου¹⁰ – a [26.] oldal közepén Pápai 1697. május 4-ei, Johannes Simonis-hoz írt levelében, az előbbi helyen. Jelentése: ‘hittárs’. Mondatban: „Ezért őket üdvös intelmeinkkel ellátva a róluk alkotott legjobb reménységgel innentől a ti *hittársi* kegyelmekbe ajánljuk...”

εἰς κενόν¹¹ – a [26.] oldal alján Pápai 1697. szeptember 1-jei, Jablonskihoz írt levelében, az erdélyi reformátusok helyzetéről. Jelentése: ‘üres’, ‘kifosztott’. Mondatban: „anyagi erőink a rendeletek harapófogójában *szinte semmivé* lettek, úgyhogy emiatt már csak a végső pusztulást várjuk mindenekelőtt testvéreink magyarországi lemeszárlása által megfélemlítve”.

πανωλεθρία¹² – a [26.] oldal alján Pápai 1697. szeptember 1-jei, Jablonskihoz írt levelében az előbbi helyen. Jelentése: ‘teljes pusztulás’. Mondatban: „anyagi erőink a rendeletek harapófogójában *szinte semmivé* lettek, úgyhogy emiatt már csak a *végső pusztulást* várjuk mindenekelőtt testvéreink magyarországi lemeszárlása által megfélemlítve”.¹³

πανοικί – a [27.] oldal közepén Pápai 1697. szeptember 1-jei, Jablonskihoz írt levelében, az elköszönésben. Jelentése: ‘házaddal/családoddal együtt’. Mondatban: „Élj boldogul *házad népével együtt*, tiszteletre méltó Uram.”

εἰς κενόν¹⁴ – a [30.] oldal alján Pápai 1698. szeptember 8-ai, Jablonskihoz írt levelében, a kollégium anyagi eszközeiről. Jelentése: ld. [26]. Mondatban: „hogy így megerősítést nyerve diákjainkat *szinte semmivé* lett anyagi erőinkhez mért útravalóval ellátva innen jó szerencsével útnak indítsuk, s a Múzsák e telepeseit az odera-frankfurti egyetemen ismét elhelyezhessük.”

Ha a felsorolt előfordulásokat megnézzük, a görög kifejezések elsősorban Pápai leveleiben fordulnak elő,¹⁵ és erős emfatikus jelleggel bírnak, tehát érzelmi hangsúlyt adnak Pápai mondandójának. Ez igaz arra a két előfordulásra is, amelyek nem a levelekben szerepelnek: mindkét esetben egy nagyra becsült történelmi személlyel, illetve előddel kapcsolatban bukkannak fel: Bethlen Gábor fejedelem és az egyik első enyedi professzor, Csengeri István jellemzések.

Most tehát visszatérünk az említett fordítási hiányosságra. Az eredetiben így néz ki ez a szövegrészlet:¹⁶

10 A szóban egy το ligatúra fordul elő.

11 A szóban egy κε ligatúra fordul elő.

12 A szóban az ω helyett ο áll, valamint egy θρ ligatúra fordul elő.

13 Az utóbbi két kifejezéshez kapcsolódik az a fordítási hiányosság, melyre a Pápai-levelek korábbi kiadásával kapcsolatban már utaltunk. Ennek összevetését a latin–görög eredetivel és a mi megoldásunkkal a görög kifejezések felsorolása után hozzuk.

14 A szóban egy κε ligatúra fordul elő.

15 A tizenhárom előfordulásból tizenkettő levélben található.

16 A [26] oldal alján Pápai 1697. szeptember 1-jei, Jablonskihoz írt levelében. A jobb érthetőség kedvéért a mondat befejezését is idézem.

„...ut enim hinc sublevantur, res nostrae inter incudem et malleum constitutorum εις κενόν redactae nos ferunt, qui nihil nisi πανωλεθρίαν expectamus, territi inprimis nupera Fratrum nostrorum in Hungaria Laniena, Parisiensi illa non mitiore ubi oppida gladio militis Caesareani nec sexui nec aetati ulli parcentis, incolis nudata, ferarum habitatio facta.”

Pápai Páriz Ferenc műveinek eddigi legteljesebb szövegkiadásában ez a hely így olvasható:¹⁷

„Mi itt üllő és kalapács között szorongattunk, s felette nagy rémülettel tölt el hittestvéreinknek Magyarországon nemrég történt legyilkolása (mely nem volt könnyöretesebb ama Párizsban törtétnél), ahol is a nemmel, korral mit sem törődő császári katonaság kardja által elnéptelenített városok vadállatok lakhelyévé tétettek.”

Az első félmondat fordítása (*ut enim hinc sublevantur*) teljesen kimarad, a következő szakaszból csak az *inter incudem et malleum* kifejezés átültetése („üllő és kalapács között”) szerepel, a többi: „*res nostrae [...] constitutorum εις κενόν redactae nos ferunt, qui nihil nisi πανωλεθρίαν expectamus*” mindössze a sóványka „szorongattunk” kifejezésbe préselődik bele. Ennek nyilvánvaló oka az, hogy a fordító a második görög kifejezést a betűcsere és a ligatúra miatt nem tudta kiolvasni és értelmezni, és így a mondatrészletnek sem tudott megfogható jelentést adni. Saját fordításunk így hangzik:

„Bárcsak legalább ezáltal vigasztalást nyerhetnének; a mi dolgaink üllő és kalapács között vannak, anyagi erőink a rendeletek harapófogójában szinte semmivé lettek, úgyhogy emiatt már csak a végső pusztulást várjuk mindenekelőtt testvéreink magyarországi lemészárlása által megfélemlítve, mely nem volt kisebb a párizsi mészárlásnál, ahol úgy hírlík, a császári sereg nemre és korra való tekintet nélkül gyilkolta le a lakosságot, pusztává téve a várost – így szerezvén szállást magának.”

A kihagyás pótlása mellett jónak láttuk a mondat végén szereplő „*ferarum habitatio facta*” kifejezést a szó szerinti fordítás helyett a történeti tényeknek megfelelő értelem szerint fordítani, mert a tükörfordítás kétféleképpen is értelmezhető: konkrétan és átvitt értelemben (azaz a vadállatok lehetnek tényleg vadállatok – a város pusztaságára utalva – vagy pedig a vadállatként mészárló katonák, ahogyan Pápai értette).

A levelekben az idézett 1977-es kiadásban egyébként számos helyen fordulnak elő hasonló pontatlanságok, elmosások, ahol a fordítók nem voltak bizonyosak a latin szöveg valós értelmében. Ezeket az olvasó kedve szerint megtalálhatja a mostani két-nyelvű kiadással egybevetve. Most csak két hibára hívnám fel a figyelmet. Az egyik ilyen a *Sclavonia* helynév fordítása. Ez az említett kiadásban ‘Szlovákvöld’-ként szere-

17 PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 460. Hogy a fordítók közül ki készítette az adott levél átültetését, nem tudjuk.

pel; talán nem kell bizonygatnom, hogy ezt sohasem jelentette, hanem a Dráva és a Száva folyó által határolt Szlavóniát.

A kérdéses hely a [16.] oldal elején, D. E. Jablonski Pápaihoz írt levelében (itt az 1. levél) fordul elő:

„Nempe Historiam Ecclesiar[um] Slavonicarum moliuntur viri quidam pii et eruditi, eique et Historia Ecclesiarum Hungariae et Transylvaniae nec non Slavoniae in specie ita dictae jungatur, votis omnibus expetunt.”

Az 1977-es kiadásban: „Bizony nagy buzgalommal írja néhány jámbor tudós férfit a szláv egyházak történetét, és minden óhajta oda irányul, hogy ehhez hozzákapcsolódják Magyarország és Erdély egyházainak története, s nemkülönben a sajátlagosan úgynevezett Szlovákkföldé is”.¹⁸

Saját fordításunk: „Tudniillik néhány jámbor és tudós férfiú éppen a szláv egyház történetén dolgozik, és mindjünk az az óhaja, hogy Magyarország, Erdély és aszorosabb értelemben vett Szlavónia (a mai Észak-Horvátország) egyházainak történetét is belefoglalják.”

Ha a fordító olvasta volna Jablonskinak az autográf kéziratán kívül [17] a másolatokban is szereplő másik, hosszabb és részletesebb levelét, melyet ugyanabban a témában egy nappal korábban dátumozva (1696. július 15.) Enyedi Istvánhoz írt,¹⁹ láthatta volna, hogy maga a hely magyarázza, hogy csak erről lehet szó.

A másik téves fordítás a *trimestris* ‘harmadév’ (azaz négy hónap) értelemben való fordítása Daniel Ernst Jablonski 1697. október 11-ei, Pápai Páriz Ferenchez írt levelében, a kollégiumnak juttatott odera-frankfurti két ösztöndíjjal kapcsolatban, a [27.] oldal közepén:

„...mégis előlegezte von Danckelmann úr öméltsága a ti ösztöndíjasaitoknak járó 40 birodalmi tallért a Reminiscere Vasárnaptól Szentháromság Vasárnapjáig terjedő (amint nálunk számítják) *harmadévre*. Ezt a pénzt kézhez vettem, és ösztöndíjas diákjaitoknak az első adódó alkalommal el fogom juttatni. Arról is gondoskodni fogok, hogy mihelyt a közügyek engedik, szabályszerűen kijelöltessék az alap, amelyből a megállapított pénzösszeget *harmadévenként* kifizessék”.²⁰

Az eredetiben:

„...praenumeravit tamen Illustriss[im]us D[omi]n[us] de Dankelman 40. Imperiales pro trimestri a Dominica Reminiscere ad Trinitatis (ut nostri vulgo computant) Alumnis Vestris debitos. Hoc argentum ergo manibus accepi meis, atque ad Alumnos Vestros prima data occasione idem transmissurus sum: curaturus etiam ut quam

18 PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 433. Kiemelés tőlem – I. M.

19 Ez a levél nem szerepel az idézett kötetben, az *Origóban* a 2. levél.

20 PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 462. Kiemelés tőlem – I. M.

---

primum per negotia publica licebit fundus, e quo singulis trimestribus constituta argenti Summa redeat, rite definiat[ur].”

Saját fordításunk:

„...mindazáltal a nemes Danckelmann úr előre kifizetett negyven birodalmi tallért a Megemlékezés vasárnapjától a Szentháromság vasárnapjáig tartó (ahogy a mieink általában számolják) *negyedévre*, amennyi diákjaitokat megillet. Ezt a pénzt tehát kézhez kaptam, és az első adandó alkalommal küldöm is diákjaitoknak; arról is gondoskodni fogok, hogy az alapítványi pénz minél előbb hivatalos keretek között, annak rendje és módja szerint letétbe kerüljön, hogy ebből fizessék ki *háromhavonta* a megállapított összeget.”

Mindenekelőtt a *‘tresmensis’* archaikus alakra visszamenő *trimestris* már a szó összetételében hordozza, hogy jelentése: háromhavi; a belőle képzett főnév egyébként (*trimestria*) azt jelenti: olyan vetés, amely három hónap alatt beérik. Azontúl *Reminiscerétől Trinitasig* 13 hét van.

Csernátoni Pál epitáfiuma

Rátérek utolsó témámra fordítói megjegyzéseimben: Csernátoni Pál sírversére, melyet Pápai egykori, atyjaként szeretett tanára 1679-ben bekövetkezett halálára írt, akinek a Bethlen-kollégiumban egy év múlva az örökébe lépett. E költemény Bod kiadásában megjelent ugyan latinul,²¹ magyar fordítása azonban itt olvasható először – egyébként az egyetlen verses betét a kollégiumtörténetben. Így vezeti be Pápai Páriz:

„A fentebb említett igen művelt Csernátoni Pál halála, mely a híres kollégiumra oly nagy csapást jelentett, 1679 februárjában következett be gutaütés miatt, akit az elhunyt néhai tanítványa, Pápai Páriz Ferenc ekként siratott”. Mint bevezetőmben említettem, Csernátoni halálának dátumát ez a hely egyértelműen tisztázza, a verset követő részlet pedig Pápai Páriznak a kollégiumi professzori állásba való kinevezésének idejét erősíti meg, amiről már olvashattunk Pápai naplójában,²² eddig azonban Nagy Géza is első helyen Bod Pétert idézte:²³

„Miután az ő katedrája a rektori állással együtt megüresedett, a fejedelem és a kurátorok közös határozata alapján Pápai Páriz Ferencnek, az orvostudomány doktorának adták azt 1680. január 4-én. E napon a híres Bethlen Miklós és a tiszteletre méltó Tophaeus [Dabas] Mihály püspökök ünnepélyesen beiktatták őt hivatalába: a természettudomány, a történelem és a görög nyelv oktatását bízta rá.”

---

21 Csernátoni Pál epitáfiumát Bod Péter kétszer is közli nyomtatásban: BOD P. 1766, 87–88, valamint BOD P. 1890. II. 458–459.

22 PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 171.

23 Uo. 56.

A vers formája eltér a sírfeliratokban szokásos disztichonos formától, itt ugyanis egy hexametert egy jambikus dimeter követ. A klasszikus antikvitásban Horatius 14. és 15. epódoszai szerepelnek ebben a metrumban,²⁴ és Fehér Bence adaléka szerint előfordulnak ugyan ritka ókori példák arra, hogy hexameter és jambikus sor valamilyen párosításban összekerül sűrversen, de nem túl gyakran.²⁵

A költemény elemzése előtt vessünk néhány pillantást a történetíró költői tevékenységére. Pápai Páriz kora hagyományát folytatja és őrzi, amikor latin nyelvű versben emlékezik meg alig 46 évesen elhunyt elődjéről.²⁶ Szokás volt az is, hogy doktorrá avatáskor ünneplő verses füzetet jelentettek meg a doktorandusz tiszteletére annak barátai és tanárai, leginkább latinul. Pápai tiszteletére is megjelent egy ilyen verseskötet Vota solennia címen Bázelen, 1674. október 20-i doktorrá avatására, görög, latin, francia, német, magyar, sőt román nyelven;²⁷ a verseket elmondták, illetve átadták Pápainak a doktorrá avatás napján. Így emlékezik meg erről naplójában: „Azután az avató felém fordult, és minekutána ismertette családomat, hazámat, életutamat stb., felszólított beszédem megtartására. Az orvostudomány kezdeteiről és fejlődéséről értekeztem. Jóakaróim és barátaim különböző üdvözlő költeményekkel halmoztak el. Ezek után a pedellus dr. Rudolph Burchard, az egyetem alelnöke elé vezetett, s ott az Egyetem jegyzője bevette az esküt”.²⁸

Ő maga szintén írt üdvözlő verseket barátai doktorrá avatására, illetve fontos publikációik megjelenésére görög és latin nyelven, peregrinustársai és jó barátai: Veres-egyházi Tamás bázeli doktorrá avatására 1674-ben,²⁹ valamint Kállai Kopis János zürichi doktorrá avatásakor 1675-ben,³⁰ a Hollandiában tanult karteziánus-coccejánus debreceni tanár, Szilágyi Tönkö Márton Philosophia ad usum scholarum c. műve

24 Ezúttal köszönöm meg Fehér Bencének, hogy felhívta erre a figyelmem. Horatius többi epódoszában (1–13. és a 17.) többnyire a jambikus trimeterek (hatások): x — | U — || x — | U — || x — | U — váltakoznak jambikus dimeterekkel (négyesekkel): x — | U — || x — | U —.

25 Például nálunk Pannoniában CIL III 3362: Cui vita parva, mors valde citata fuit,/quem flentes doleunt (!) miserieque parentes. Ezen kívül CLE (ed. F. Bücheler) 1538, 1542 (és az egész *prope-ravit aetas*-kezdetű formulacsalád). Köszönet még egyszer Fehér Bencének.

26 Csernátóni Pál (1633?–1679) Apácai Csere János tanítványa, 1656-ban a kolozsvári Református Kollégiumban retorikát oktatott. Később Bethlen Miklós nevelőjeként elkísérte őt külföldi tanulmányútjára (1661, Heidelberg, Utrecht, Leiden), ahogy később öccsét, Bethlen Pált is (1663, Anglia, Leiden). 1665-ben Bázelen magiszteri fokozatot szerzett filozófiából. A filozófiában Descartes, a teológiában Coccejus híve és terjesztője. 1668-tól tanított Nagyenyeden haláláig, történelmet, filozófiát, matematikát és csillagászatot.

27 A karánsebesi Mihai Halici, Pápai egykori román osztálytársa, jóbarátja, karteziánus eszmétársa volt az első román időmértékes költemény szerzője. Ld. Nagy Géza bevezetőjét in PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 40. A versek kiadásának költségeit egyébként naplőbejegyzése tanúsága szerint Pápai maga fedezte. Ld. *Életem folyása* – PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 161.

28 Uo. 160.

29 *Plausus votivos*, Bazel, 1674. RMK III. 2674, görög és latin nyelven.

30 Zürich, 1475, RMK III. 2727.

megjelenésére, melynek kiadásában Pápai is közreműködött,³¹ illetve egy odera-frankfurti diák, Jástfalvi Török György értekezése kiadásakor 1711-ben.

Latin nyelvű sírverset még több alkalommal költött: legelőször az igen fiatalon, külföldön elhunyt vándordiáktársa, Békési Horváth János tiszteletére 1674-ben, aki egyébként szinte a halotti ágyán írta számára a doktorátusát köszöntő Hattyúdalt,³² azután Bethlen János kancellár temetésére 1678-ban,³³ Bethlen Farkas történetíró, Fehér vármegye főispánja temetésére 1679-ben, Csernátoni Pál halálára szintén 1679-ben,³⁴ Kendeffy Miklós halálára 1680-ban,³⁵ Apafi Mihályné Bornemissza Anna temetésére 1688-ban,³⁶ Bánffy Zsigmond, Fehér megyei főispán, a Bethlen-kollégium kurátora halálára 1687-ben,³⁷ sőt a saját sírversét is megírta Pax sepulcri című művének végére illesztve 1698-ban.³⁸ Magyar nyelvű búcsúztatója Bethlen Elek temetésére 1696-ban Erdély függetlenségét is siratja,³⁹ s egyben a népet kizsige-relő, a törvényhozásban csak a maga érdekeit néző nemességnek szóló intés.⁴⁰ Utolsó ilyen műfajú költeménye a kolozsvári nyomdát felállító Misztótfalusi Kis Miklóst sirató búcsúzója 1702-ben.⁴¹ Az utóbbi halálára egy epikus jellegű, hosszabb magyar költeményt is írt Életnek könyve címmel, melyben részletesen ecseteli az egész Európában igen sikeres, itthon azonban csúnyán meghurcolt és fiatalon elhunyt nyomdász érdemeit. Ez egyben az első magyar nyelvű tömör verses paleográfia- és nyomdatörténet is: rövid filozófiai bevezető után (1–8. vsz.) nagyon frappánsan négy versszakban foglalja össze a különböző íróanyagok kialakulását – egy-egy versszak jut a viasztáblák, a papirusz, a pergamen és a papírmalmok használatának, majd a görög és a latin betűk eredete következik egy-egy versszakban, s ezután tér rá a költséges és ritka kéziratokat felváltó nyomda feltalálására, tökéletesítésére és elterjedésére (17–31. vsz.). A magyarországi és erdélyi nyomdák történetébe (32–43. vsz.) kapcsolódik bele Misztótfalusi élettörténete (44–70. vsz.). Ismerteti amszterdami és hollandiai eredményeit és hírnevét: betűöntő, betűvéső és nyomdász mesterségbeli egyedülálló

31 Görögül, Heidelberg, 1678. RMK III. 2899.

32 In *Justa piis manibus*, Bazel, 1674. RMK III. 2643. Magyarul Tóth István fordításában: PÁPAI PÁRIZ F. 1977. Békési Horváth teológiahallgatóként Pápaival együtt érkezett Bázélbe, vele, Veres-egyházi Tamással és Kállai Kopis Jánossal együtt naponta találkoztak, és tartották a barátságot. Békési ágyéksérve miatt utazott Bernbe, ahol megműtötték, s kilenc napra rá halt meg.

33 BOD P. 1764. 51.

34 BOD P. 1766. 87–88.

35 Uo. 88–89.

36 Uo. 90–93.

37 Uo. 93–95.

38 *Votum auctoris* – PÁPAI PÁRIZ F. 1698. 206.

39 A császári seregek ekkor vonultak be Erdélybe, s II. Apafi Mihályt haláláig tartó fogságba vitték Bécsbe.

40 PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 346–348.

41 BOD P. 1766. 99.

kiválóságát és maradandó eredményeit, újításait.⁴² Ezután itáliai meghívását és megbecsülését ecseteli Firenzében, a Medici herceg, III. Cosimo (1642–1723) udvarában; a Vatikánban, XI. Ince pápa által, majd a grúz fejedelem és a holland király megbízásait. Hangsúlyozza, hogy Misztótfalusi a saját szépen gyarapodó jövedelmét kívánta a magyar Bibliákban immár szűkölködő hazájára fordítani, s ez a cél hajtotta, hogy hazatelepülve nyomdájával „mind a két hazában” bőségesen és olcsón tudja előlátni a maga által nyomtatott magyar bibliákkal honfitársait. Pápai nem mondja ki és nem részletezi a külföldön széles körben elismert magyar nyomdász honi Biblia-kiadásával kapcsolatos hazai meghurcoltatását, csupán őszinte jó szándékát emeli ki: „Feltette szép kincssel megrakni e hazát,/görög, zsidó, deák betűkkel cástáját”; és a reá váró háborúságról és „szövevényes bajról”, az „életét úntató nyughatatlanságról” beszél. Nyomatékkal említi, hogy Belgiumban békességben, szabadságban, gazdagon élt és élhetett volna tovább barátaitól körülvéve, megbecsülten, semmiféle szükséglet nem szenvedve, mégis – Pápai kezdettől való sürgetésére⁴³ – a nehezebb utat választotta: hogy hazatér,⁴⁴ és itt költi el (újabb bevétel reménye nélkül) azt, amit ott összegyűjtött, méghozzá a nemzet hasznára. Betegségének és halálának tényszerű megállapítása után (69–70. vsz.) négy versszakon át siratja, ebből az első kettő a magyar nemzet és a magyar iskolák (ill. tudomány) gyásza:

*71. Sirasd, magyar nemzet, károdát öbenne,
zárjad bé kincsedet koporsóba véle,
nincs dicsekedésed s nem is lehet ebbe,
hosszú s bizonytalan reménység helyette.*

*72. Sirassátok scholák benne károtokat,
tudósok ily ékesgető tagotokat!
Nem nézi idegen szűkült sorsotokat,
Nem olcsítja, mint ez, könyvbéli árukat.*

⁴² Misztótfalusi saját tervezésű betűi voltak a később Janson néven fennmaradt és a firenzei, róla elnevezett *antiqua* betűtípusok; ő alkotta meg az első grúz nyomtatott ábécét; készített ezenkívül örmény, héber és görög betűket is.

⁴³ Ld. levelét az Amszterdamban tanuló Misztótfalusihoz 1681. június 1-jén: „A mi magyarjaink kezdettől fogva nyomtatgattak ugyan, de a pontos nyomtatvány mégis hiányzott. Azt készítsd el Te számunkra Isten segédelmével, és visszatérve azzal boldogíts minket.” – PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 416.

⁴⁴ Misztótfalusi mintha érezte volna, hogy nem lesz egyszerű itthon érvényesülnie. Ezt írja levelében Pápainak Amszterdamból még 1681. január 15-én: „Ím megfogadám, uram, én a kegyelmed tanácsát, és mindeneket félretévé, arra fordítám minden igyekezetemet, hogy készítsek magamból annak a hazának javára olyan embert; nemcsak aminéműt kegyelmed emleget s kíván vala, hanem több afféle haszonra valót. [...] Isten mindenképpen jól igazgatja a dolgot, csak a haza légyen hozzám hű, s végye maga nagy hasznára s ékesítésére igyekvő alumnusának szolgálatját”. Uo. 412–413.

Záró két versszaka (77–78.) a sírkövére is rákerült némi változtatással magyarul és latinul a házsongárdi temetőben.⁴⁵

Pápai Páriz alkalmi költészete tehát távolról sem tekinthető semmitmondó, üres udvariaskodásnak, igenis szívhez szóló üzenetet hordoznak búcsúztatói. Formai választása Csernátoni Pál epitáfiumában szintén nem lehet véletlenszerű döntés eredménye: naplójából tudjuk, hogy miután tizenkilenc esztendősen elárvult, és magának kellett gondoskodnia két öccsének és kishúgának megélhetéséről, magántanítványokat vállalt, a nagyenyedi kollégiumban pedig (mely ekkor már Csernátoni vezetésével állt) a poétika oktatásával bízták meg: „1668. április 1. A poétikai iskola élére állítottak. Ebben a munkakörben két évig tevékenykedtem”.⁴⁶ Korábban említettük, hogy a klasszikus költészetben egyedül Horatius epódoszai közt találunk hexameterrel váltakozó jambikus dimetert, márpedig Horatius Pápai egyik kedvenc költője volt: bázeli anatómia- és botanikaprofesszora, Johann Heinrich Glaser halálára írt búcsúztató beszédében kétszer is idéz tőle.⁴⁷ A jambusok tehát valamiképpen Horatiushoz kötik Csernátoni alakját, és talán az epitáfiumban említett tréfamesteri mi-voltára utalnak: „*Atque aliis pariter dilectus, sive doceres, seu quid referres per jocum*” (Egyformán szeretett, ki diákként ült a padokban, /s ki tréfamestert hallgatott).

Csernátoniról ezt jegyzi fel naplójában: „1668. január 4. A fentebb már dicsért jeles Csernátoni Pál urat német, holland, francia, angol, svájci stb. peregrinációjából való hazatérése után a matézis és a história professzoraként a híres Nagyenyedi Kollégiumban beiktatták; elsősorban neki köszönhetem mindazt, amit tudok a földrajzból, történelemből és az igaz filozófiából”.⁴⁸ Tíz évvel korábbi, 1658-as bejegyzése rögzíti a kolozsvári gimnáziumba való fölvételét (a gyulafehérvári kollégium földulása után), ahol akkor Apácai Csere János volt a rektor, a tanulmányi felügyelő pedig Csernátoni Pál. Nagyenyeden tehát már régről ismert, kedves tanáraként üdvözölhette őt újra. Kettejük között minden bizonnyal atya-fiúi jellegű barátság bontakozott ki, hiszen mestere ajánlólevelei segítettek a tanítványt többek között a bázeli egyetemen is, ahol az előzőleg magiszteri fokozatot szerzett, s amikor Pápai saját peregrinációjából tér haza Nagyenyedre 1675-ben, Csernátoni ad neki szállást: „November 1-én érkeztem Enyedre, az tiszteletes Csernátoni Pál jó atyám uram házához, régi praeceptor uraimat

45 A latin nyelvű, nyolc hexameterből álló vers a sírkövön sajnos már olvashatatlan, de Bod Péter kiadása megőrizte számunkra, ld. előző jegyzetek.

46 PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 142. Az alsó, gimnáziumi osztályok a következők voltak: 1. declinisták és conjugisták osztálya (rudimenta osztály), 2. etymologica, 3. syntaxica, 4. rhetorica, 5. poetica, 6. logica, 7. theologia. Vö. P. SZATHMÁRY K. 1868. 119–120; KONCZ J. 2006. 569, 599–601.

47 *Sancta merx – Szent hagyatéék*. Elhangzott 1675. március 15-én, a Bázeli Egyetem aulájában. – PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 254–285. Horatius epistoláiból, PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 261, 271. (A pontos helyeket a prózai fordítás nyomán nem tudtam megtalálni; egyetlen latin nyelvű eredeti példánya Zürichben, a Stadtbibliothekben található.)

48 PÁPAI PÁRIZ F. 1977. 142.

jó egészségben találtam”.⁴⁹ A nagyenyedi kollégium történetében, az Origóban is említi Csernátonit.⁵⁰ Érdekes, hogy minden rokonszenve mellett teljesen tárgyilagosan nyilatkozik Csernátoni nagysága mellett annak jellemhibájáról: az általa talán nem elég műveltnek (vagy okosnak) tartott tanártársaival való összeférhetetlenségéről, illetve áskálódásáról.⁵¹ Csernátoninak ez a konfliktusa megismétlődött egyébként Nadányi Jánossal is.⁵² Az emlékversben is valószínűleg ez jelenik meg homályos utalásként, mint az egyedüli negatív momentum. Azonban, mint az egész életmű fényében jelentéktelen mozzanatot, rögtön el is hessegeti a vele való foglalkozást: „Hagyjuk mind, mi magánügy, többet adál te a/köznek, közös kincs mindahány.” (At privata silere decet, cum publica prostent,/majora dona millies.)

Az egész búcsúztató alaphangja tehát e félmondattól eltekintve a rajongó tiszteleté. Fő motívuma a halhatatlanság és halandóság témáját járja körül, és bizton kijelenti, hogy Csernátoni, aki mindig a Múzsák, azaz a tudomány halhatatlan képviselőinek társaságát kereste, hagyatékában maga is halhatatlanná vált, még ha fiatalon távoznia is kellett az élők sorából. Legmaradandóbb eredményét a tanításban, a tanítványokban jelöli meg, akik továbbviszik magukban az átadott tudást, utalva itt kolozsvári és enyedi tanári, kollégiumvezetői tevékenységére. Tulajdonságai közül igényességét, szigorát és humorát emeli ki, amiért ugyan esetleg a lusta és buta tanulók talán nem kedvelték, a törekvők és éles eszűek azonban mind rajongtak érte. E tulajdonságainak köszönheti Pápai szerint azt is, hogy magas rangú nemesek kérték fel fiaik nevelésére: itt a Bethlen-fiúkra utal, Miklósrá és Pálra, akiket külföldi tanulmányútjaikra kísért el Csernátoni, még nagyenyedi rektorsága előtt. Mint záró sorában mondja, semmi sem kerülte el figyelmét, teli volt tervekkel, de immár megszűnt állni a tudomány strázsáján, ahol Atlaszként védelmezte és tartotta fenn őrhelyét. Búcsúszóként Pápai arról biztosítja szeretett elődjét, hogy átveszi e feladatot, és tovább öröködi helyette a tudomány e bástyáján – mármint az enyedi kollégiumban.

IMREGH MONIKA

⁴⁹ Uo. 169.

⁵⁰ Origo, [7]: „Accesit ad binos Professor tertius A[nno] C[hristi] MDCLXVIII die 4. Januarii Clarissimus P a u l u s T s e r n a t o n i A[r]tiu[m] L[iberalium] M[agister] ex peregrinatione Germanica, Hollandica, Anglica, Gallica, Helvetica [7] redux, matheseos, Philosophiae Cartesianae et Historiarum Professionis munus, cum Paedagogiarchatu adeptus, qui Provinciam hanc Suam, postquam integro decennio, cum laude, innata inprimis gravitate apud juventutem venerandus, administrasset, obiit forti apoplexia tactus A[nno] Christi MDCLXXIX. Collegam hic Samuelem Enyedium, emeritum jam Scholarum Rectorem, ferre cum non posset, malis artibus hinc extrusit, A[nno] C[hristi] 1669. qui se hinc ad ministerium applicuit, nec multo post Anno Christi 1671. in parochia Alvinciensi in Domino obiit.”

⁵¹ Felhívnám a figyelmet a ‘gonosz mesterkedéssel’ (az eredetiben ‘malis artibus’) kifejezésre, ami egyértelműen elítélő felhangú.

⁵² Uo.: „Eodem Anno MDCLXVII. cum dictus supra Nobilissimus Nadanyius Professoris Theologi partes minus foeliciter facere circumferretur, lis ipsi mota a D[ominis] D[ominis] Curatoribus, instigante inprimis collega Tsernatonio, cui cum Nadanyio male conveniebat.”

FORRÁSOK

KÉZIRATOK ÉS NYOMTATVÁNYOK EREDETI KIADÁSA

ALSTED, J. H. 1634a. (RMNy 1579).

Alsted, Johann Heinrich, *Rudimenta linguae Graecae in usum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer grammaticam Latinam doctus, hinc, anno vertente, legere, declinare, comparare, conjugare, initia denique syntaxis et sylvulam vocabulorum harmonicam ad-discere possit*, Albae-Jyliae, typis princ., Lignicensis, 1634. (RMNY 1579)

ALSTED, J. H. 1634b. (RMNy 1580)

Alsted, Johann Heinrich, *Rudimenta linguae Latinae in usum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer unius anni spatium ex illis legere, declinare, comparare, conjugare, initia denique Syntaxis et radices sylvulae vocabulorum harmonicae addiscere possit*, Albae-Ivliae, [typ. principis], 1634, (RMNY 1580); 2. kiadás 1635-ben (RMNY 1610).

ALSTED, J. H. 1635a. (RMNy 1608)

Alsted, Johann Heinrich, *Latium in nvce. Id est Rudimenta Lexici Latini, Methodo naturalis sic digesta, ut gigantibus, sive primipilis hujus linguae in primâ acie stantibus, reliqui milites suo quisque ordine succedant, adeoque ex unâ voce aliae multae, juxta Introductionem in primo limine positam deduci memoriaque comprehendere queant. Longum est iter per praecepta; breve et efficax per exempla*. Albae-Juliae, Typis Celsissimi Principis Transylv., 1635. (RMNY 1608)

ALSTED, J. H. 1635b. (RMNy 1607)

Alsted, Johann Heinrich, *Grammatica Latina in usum scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer Rudimenta doctus, unius anni spatium praecepta et regulas, quibus in margine appositum est signum citationis, quod vocant, cum fructu recitare possit*, Albae-Juliae, 1635. (RMNY 1607)

ALSTED, J. H. 1635c. (RMNy 1609)

Alsted, Johann Heinrich, *Rudimenta Linguae Hebraicae et Chaldaicae. In Vsum Scholae Albensis hoc modo elaborata, ut puer Latinis literis imbutus, anno vertente legere, declinare, comparare, conjugare, Syntaxin denique puerorum, et Sylvulam vocabulorum harmonicam discere possit*, Albae-Juliae, 1635. (RMNY 1609)

BENKŐ József, *Collectaria ad res Transsilvanicas facientia, Tom. 16. in Quatro. 250–260*, Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms. 1369.

BOD P. 1764

Bod Péter, *Hungarus tymbaules*, Nagyenyed, 1764.

BOD P. 1766.

Bod Péter, *Hungarus tymbaules continuatus*, Nagyenyed, 1766.

BOD P. 1766a.

Bod Péter, *Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivatal-jokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi réformátus püspököknek historiájok [...]* [Nagyenyed, 1766].

BOD P. 1888–1890.

Bod Péter, *Historia Hungarorum ecclesiastica*, I–III., Leiden, Ed. L. W. E. Rauwenhoff adjuvante Car. Szalay, 1888–1890.

GELEJI KATONA I. 1638–1640.

Geleji Katona István, *Praeconium Evangelicum*, Gyulafehérvár, 1638–1640.

HEREPEY K. 1840.

Herepey Károly, *A N.Enyedi Fő-Iskola története: összeszedte Herepey Károly NEnyedi hist. tanár, jelenleg Vizaknai ref. Pap*, 1840, Nagyenyed (A nagyenyedi ev. ref. Bethlen Főtanoda történelmi levéltára, összeáll. P. Szathmáry Károly, 2, Ms. 3.– autográf kézirat)

Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo Progressus status (Magyar Országos Levéltár, Teleki család Marosvásárhelyi Levéltára, P 664.)

Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo Progressusstatus (Nagyenyedi Bethlen Könyvtár, Történelmi Levéltár, 2. kötet, Ms. 61. – másolat)

Illustris Collegii Albano N. Enyediensis Historia, per summa Capita breviter delineata ac publice proposita: Anno 1777 Mense Septembri N. Enyedini (Nagyenyedi Bethlen Könyvtár, Történelmi Levéltár, 2. kötet. Ms. 2.)

Illustris Collegii Bethleniani Albensis Origo, Progressus, Status (Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, Ms. 88.)

KOMÁROMI CSIPKÉS Gy. 1685.

Komáromi Csipkés György (ford.), *Magyar Biblia* [...], [Leyden], 1685. (RMK I. 1336)

LAETUS, J. 1643.

Laetus, Johannes, *Compendium historiae universalis, civilis et ecclesiasticae*, Leiden, 1643.

LAMPE, F. A. 1728.

Lampe, Friedrich Adolph, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania [...]*, Utrecht, 1728.

OPITZ M. 1624.

Opitz Martin, *Exequiarum ceremonialium serenissimae principis ac dominae dñae Suzannae Caroli, sacri Romani imperii Transsylvaniaeque principis, partium Regni Hungariae dominae, [...] libelli duo, in quibus orationes et carmina eorum, qui funebrem pompam lucubrationibus suis ornarunt, continentur*,. Alba-Juliae, 1624. (RMNY 1307)

OTROKÓCSI FÓRIS F. 1693.

Otrokócsi Fóris Ferenc, *Origines Hungaricae; Seu Liber, Quo Vera nationis Hungaricae Origo & Antiquitas e Veterum Monumentis & Linguis praecipuis panduntur: Indicato hunc in finem fonte, tum vulgarium aliquot Vocum Hungaricarum, tum aliorum multorum Nominum, in quibus sunt: Scythia, Hunnus, Hungarus, Magyar, Jász, Athila, Hercules, Ister, Amazon &c. Opus hactenus desideratum [...]*, Franekerae, 1693. (RMK III. 3797.)

PÁPAI PÁRIZ Ferenc

Illustris Collegii Betleniani Albano Enyediensis Origo et Progressus = Kemény József, *Collectio maiorum manuscriptorum historicum*, Tom. 17. Nr. 3, Ms. A. 324, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár. (autográf kézirat)

Illustris Collegii Betleniani[!] Albano-Enyediensis Origo et Progressus = Nagyenyedi Bethlen Könyvtár, Történelmi Levéltár, 2. kötet, Ms. 1. (másolat)

Memoria flebilis cladis et stragis Nagy-Enyediensis Anni 1704 = Kemény József, *Collectio manuscriptorum minorum*, Tom. 30, Nr. 9, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Ms. 148.

PÁPAI PÁRIZ F. 1684.

Pápai Páriz Ferenc, *Rudus redivivum seu breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum juxta et Transylvanicarum inde a prima reformatione commentarii*, Cibinii, 1684 (RMK II. 1554)

PÁPAI PÁRIZ F. 1698.

Pápai Páriz Ferenc, *Pax sepulchri* Az az: Idvességes és igen szükséges elmélkedés arról, miképen kellésék embernek mind keresztyénül élni, mind pedig idvességesen meghalni. Német Írásból szedegettetett és e' kisded hordozható formában szoríttatott, az áhétatos egy-ügyü Magyar Keresztyének számára, Kolozsvár, 1698.

PÁPAI PÁRIZ F. 1708.

Pápai Páriz Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum [...]*, Leutschoviae. Samuelis Brewer. 1708.

PÁPAI PÁRIZ F. 1714.

Pápai Páriz Ferenc, *Dissertatio politica de arcanis prudentiae in imperando regulis: sive... de ratione status. Occasione examinis publici autumnalis, primis diebus mensis Octobris, anno... 1714. more majorum celebrandi ad ventilandum proposita in [...] Collegio Bethlenio-Brandenburgico Enyediensi; praeside Francisco Páriz Pápai respondente... Emerico [Bánffy] Bánfi [...] literarum, pietatis et humanitatis studioso, Claudiopoli, 1714.*

VÁSÁRHELYI TÖKE I. 1736.

Vásárhelyi Tőke István, *Institutiones philosophiae naturalis dogmatico-experimentalis, quibus veritates physicae luculentis observationibus et experimentis illustratae ac confirmatae, nexu scientifico methodice proponuntur. In usum auditorii adornatae cum figuris aeneis atque indice a Stephano Tőke M. Vásárhelyi, philos: et mathe: in illustri collegio Enyedensi Professore ordinario. Cibinii Transylvanorum. 1736.*

WEGIERSKI, A. 1679.

Węgierski, Andrzej, *Systema historico-chronologicum, Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, praecipuè, Poloniae, Bohemiae, Lituaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae, etc. distinctarum*, Trajecti ad Rhenum, 1652; *Libri quattuor Slavoniae reformatae: Continentes Historiam ecclesiasticam Ecclesiarum Slavonicarum, imprimis Polonicarum, Bohemicarum, Lithuanicarum, Russicarum, Prussicarum, Moravicarum, &c. Ab Apostolorum tempore usque ad nostra tempora [...]*, Amsterdam, 1679.

SZAKIRODALOM

Archivum Rákóczianum II.

II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve, kiad. a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Pest, Akadémiai, 1871.

BALÁZS M. 2006.

Balázs Mihály, *Vissza a forrásokig. A szegedi egyetem első elődjéről*, Szeged. Vároستörténeti, kulturális és közéleti magazin, 18(2006) 9, 30–37.

BÁN I. 1958.

Bán Imre, *Apáczai Csere János*, Budapest, MTA, 1958.

BENKŐ J. 1999.

Benkő József, *Transsilvania specialis: Erdély földje és népe*, 1–2, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999.

BETHLEN G. 1888.

Bethlen Gábor fejedelem Gyula-Fehérvár-i udvarának fizetés lajstorma, 1628 körül = Udvartartás és számadáskönyvek. I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása, közli Radványky Béla, Budapest, Athenaeum Rt, 1888, 229–231.

BETHLEN J. 1993.

Bethlen János, *Erdély története: 1629–1673*, ford. P. Vásárhelyi Judit, az utószót és a jegyzeteket írta Jankovics József, Budapest, Balassi, 1993.

BETHLEN M. 1955.

Bethlen Miklós Önéletírása, s. a. r. V. Windisch Éva, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955 (Magyar századok).

BETHLEN M. 1987.

Bethlen Miklós levelezése I., összegyűjtötte és s. a. r., a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József. Budapest, Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Próza Emlékek 6/1).

BITSKEY I. 2000.

Bitskey István, *Egyetemszervezési kísérlet Kolozsvárott a 16. században*, Korunk, 3. évf. 11(2000) 9, 107–111.

BOD P. 1982.

Bod Péter, *Magyar Athenas*, válogatta, s. a. r., a jegyzeteket és az utószót írta Torda István, Budapest, Magvető, 1982 (Magyar Hírmondó).

BOD P. 2007.

Bod Péter önéletírása, a bev. tan. írta Egyed Emese, 3. kiadás, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2007.

BOD P. 2012.

Bod Péter, *Az erdélyi románok egyháztörténetének két könyve, (1745 és 1764)*, latinból fordította, gondozta és előtanulmánnyal ellátta: Imregyházi Monika, szerk. előtanulmány és jegyz. Gudor Kund Botond, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, Háromszék Vármegye Kiadó–Státus Kiadó, 2012.

BOGDÁN I. 1987.

Bogdán István, *Régi magyar mértékek*, Budapest, Gondolat, 1987 (Gondolat Zsebkönyvek).

BRETZ A. 2007.

Bretz Annamária, *Bod Péter életrajza Pelsőczy Kovács Jánosról* = „Nem súlyod az emberiség!”... *Album Amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. Jankovics József, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 511–517.

BUJTÁS L. Zs. 2010.

Bujtás László Zsigmond, *Pápai Páriz Ferenc Rudus Redivivumának holland fordítása (1701.) = Debrecenről Amszterdamig: Magyarország és Németalföld kapcsolata*, szerk. Pusztai Gábor–Bozsay Réka, Debrecen, Debreceni Egyetem Néderlandisztikai Tan-
szék, 2010, 157–183.

CSEREI M. 1983.

Cserei Mihály, *Erdély históriája [1661–1711]*, s. a. r., a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre, Budapest, 1983, Európa Könyvkiadó.

DADAI I. 1930

ifj. Dadai István, *Régi levél az istentisztelet rendjének megváltoztatásáról*, Református Szemle, 1930. 358–359, 376–379.

DÉZSI L. 1899.

Dézsi Lajos, *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. Pápai Páriz Ferenc 1649–1716*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1899 (Magyar Történelmi Életrajzok).

DÉZSI L. 1900.

Dézsi Lajos, *Nadányi János történetíró életéhez*, ItK, 10(1900) 1, 66–80.

ENTZ G. 1942.

Entz Géza, *A dési református templom*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1942 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 141).

Erdélyi könyvesházak II.

Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely, Jakó Zsigmond anyagának felhasználásával s. a. r. Monok István–Németh Noémi–Tonk Sándor, Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2).

EOE II. 1876.

Erdélyi országgyűlési emlékek II. (1556. szept. – 1576. jan.), szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, MTA, 1876 (Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae).

EOE VIII. 1882.

Erdélyi országgyűlési emlékek VIII. (1621–1629), szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, MTA, 1882.

FALLENBÜCHL Zoltán

Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon, összeáll. Fallenbüchl Zoltán, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Osiris, 2002 (Nemzeti téka).

FAZAKAS I. 2007.

Fazakas István, *Erdély nagy pedagógusai: neveléstörténeti antológia*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2007 (Bibliotheca Transsylvanica, 54).

FONT Zs. 1989.

Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695–1700, összeáll. Font Zsuzsa, Szeged, 1989.

FONT Zs. 2009.

Font Zsuzsa, *Bethlen Miklós levelei Brandenburgba = Szolgálatomat ajánlom a 60. éves Jankovics Józsefnek*, szerk. Császtvay Tünde–Nyerges Judit, Budapest, Balassi, 2009, 129–137.

GAAL Gy. 2012.

Gaal György, *Egyetem a Farkas utcában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai*. Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás, Kolozsvár, Scientia, 2012.

GUDOR B. K. 2008.

Gudor Botond Kund, *Istoricul Bod Péter. (1712–769)*, Cluj-Napoca, Mega, 2008.

GYÖRFI D. 1995.

Györfi Dénes, *A Bethlen–Kollégium Emlékkönyve*, Nagyenyed–Kolozsvár–Budapest, Deleatur Kulturális Szolgáltató BT, 1995.

HAJNAL I. 1988

Hajnal István, *Egyetemes történet. 3. Az újkor története*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988 (Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata).

HECKENAST G. 2005.

Heckenast Gusztáv, *János Zsigmond végrendelete (1567)*, Keresztény Magvető, 111(2005) 4, 317–334.

HEGYI Á. 2008.

Hegy Ádám, *A bázeli egyetem ismeretlen magyar vonatkozású egyleveles nyomtatványai*, MKSz, 124(2008) 3, 292–311.

HELTAI J. 1980.

Heltai János, *Adattár a heidelbergi egyetem 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, Budapest, OSZK, 1980, 243–347.

HELTAI J. 1993.

Heltai János, *A heidelbergi egyetemjárás 1595–1621 = Régi és új peregrináció: magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, II., szerk. Békési Imre, et. al., Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993, 540–549.

HELTAI J. 1994.

Heltai János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Budapest, Balassi, 1994 (Humanizmus és reformáció, 21).

HEREPEI J. 1965.

Herepei János, *Adatok Bethlen Gábor gyulafehérvári academicum collegiumának előtörténetéhez* = Uő, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Budapest–Szeged, 1965 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1), 239–272.

HEREPEI J. 1966.

Herepei János, *Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei*, Budapest–Szeged, 1966 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 2).

HEREPEI J. 1971.

Herepei János, *Teleki Jankó és könyvtára* = Uő, *Művelődési törekvések a század második felében*, Budapest–Szeged, 1971 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 3), 32–38.

HÓMAN B. 2003.

Hóman Bálint, *Történetírás és forráskritika*, 1, Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor, 2003 (Historia Recognita).

ILLYÉS G. 1926.

Illyés Géza, *Dadai János* (1606–1668), Református Szemle, 1926, 365.

JAKÓ K. 1990

Jakó Klára, *Petrus Ramus és az első kísérlet egyetem alapítására Erdélyben*, Korunk, 1(1990) 2, 246–249.

JAKÓ Zs. 1976.

Jakó Zsigmond, *A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)* = Uő: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, Kriterion, 1976. 199–208.

JAKÓ Zs.–JUHÁSZ I. 1976.

Nagyenyedi diákok: 1662–1848, szerk., Jakó Zsigmond–Juhász István, Bukarest, Kriterion, 1979.

KESERŰ B. 1969.

Keserű Bálint, *Újfalvi Imre és az európai későhumanista ellenzék*, Acta Historicae Litterarum Hungaricum, Tom. 9., 1969, 37–42.

KÉNOSI TÖZSÉR J.–UZONI FOSZTÓ I. 2005–2009.

Kénosi Tőzsér János–Uzoni Fosztó István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*; ford. Márkos Albert; a bev. tan. írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály; s. a. r. Hoffmann Gizella–Kovács Sándor–Molnár Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005–2009.

KNAPP É. 2006.

Knapp Éva, *Ismeretlen források Otrókócsi Főris Ferenc katolizálásának kérdéséhez*, MKsz, 122(2006) 2, 201–217.

KONCZ J. 1888.

Koncz József, *Berlini stipendiumok*, Protestáns Közlöny, 1888/32, 275–276.

KONCZ J. 1892.

Pápai Páriz Ferenc naplója 1649–1691: Vitae meae cursus, közli Koncz József, ItK, 2(1892) 3, 388–398.

KONCZ J. 2006.

Koncz József, *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története (1557–1895)*, 2. átdol., szerk, bőv. kiad., Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2006.

KOSÁRY D. 1996.

Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996.

KOVÁCS A. 1996.

Kovács András, *Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996, 276–294.

KOVÁCS A. 2013.

Kovács András, *Fejedelmi építkezések Erdélyben*, Korunk, 24(2013) 3, 67–79.

LÁZÁR M. 1889.

Lázár Miklós, *Erdély főispánjai (1540–1711)*, Budapest, Athenaeum, 1889.

LUKINICH I. 1926.

Nagyenyedi Album, szerk. Lukinich Imre, Budapest, Nagyenyedi Bethlen-Kollégium Volt Diákjainak Testvéri Egyesülete, 1926.

MACZÁK I. 2010.

Maczák Ibolya, *Elorzott szavak. Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, Szigetmonostor, WZ Könyvek, 2010.

MaMűL 2003–2012.

Magyar művelődéstörténeti lexikon: középkor és kora újkor, főszerkesztő Kőszeghy Péter, 1–13. kötet, Budapest, Balassi, 2003–2012.

MÉSZÁROS I. 1981.

Mészáros István, *XVI. századi városi iskoláink és a »studia humanitas«*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981 (Humanizmus és reformáció, 11).

MÉSZÁROS I. 1984.

Mészáros István, *Kollégiumtörténet-kutatási problémák*, Magyar Pedagógia, 1984(2), 213–217.

MIKÓ I. 1867.

Mikó Imre, *Benkő József élete és munkái*, Pest, 1867, 15–16.

MOLNÁR A. 2009.

Molnár Antal, *Egyetem volt-e a kolozsvári „Báthory egyetem?”* = Uő, *Lehetetlen küldetés? jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Budapest, L'Harmattan–ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, 2009 (TDI-könyvek, 8), 29–48.

MUSNAI L. 1936.

Musnai László, *Aiud-Nagyenyed és református egyháza*, Aiud–Nagyenyed, Kiadja az egyházközség presbitériuma, 1936.

NAGY G. 1947.

Nagy Géza, *A Bethlen Kollégium tudományos gyűjteményeinek története*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és nyomdai Müintézet Rt., 1947.

NAGY G. 2008.

Nagy Géza, *A református egyház története. 1608–1715. II.*, Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor, 2008 (Historia incognita. Történettudományok, 22).

NAGY Gy. 1883.

Nagy Gyula, *Adalék Basirius Izsák XVII. századbeli gyulafehérvári tanár könyvtárához*, MKsz, 8(1883) 6, 258–266.

NAGY L. 2012.

Nagy Levente, *Tanársors a nagyenyedi kollégiumban: Nadányi János és Pápai Páriz Ferenc esete* = *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában*, szerk. Gudor Botond–Kurucz György–Sepsi Enikő, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2012, 73–85.

OLÁH A. 1968.

Oláh Andor, *Pápai Páriz Ferenc, a magyar Hippokratész*, Orvostörténeti Közlemények 50, 1968, 87–106.

PÁPAI PÁRIZ F. 1906.

Pápai Páriz Ferenc, *Romlott fal építése* (1685) = *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, szerk. Stromp László, V. évf, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1906, 129–181.

PÁPAI PÁRIZ F. 1972.

Jankovics József: *A Pápai Páriz-család angol kapcsolatainak történetéhez I. Ifjú Pápai Páriz Ferenc londoni levelei*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 12 (1972), 139–154.

PÁPAI PÁRIZ F. 1977.

Pápai Páriz Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Nagy Géza, versford.: Tóth István, prózai szöv. ford.: Józsa János, Kovács Erzsébet, Marian Victor, Puskás Lajos, lektorálta: Benkő Samu, Szabó György, Bukarest, Kriterion, 1977.

PÁPAI PÁRIZ F. 1982.

Pápai Páriz Ferenc, *A Glaserus-i Szent Hagyaték*, az előszót és a jegyzeteket írta Szigethy Gábor, Budapest, Magvető, 1982 (Gondolkodó magyarok).

PÁPAI PÁRIZ F. 1984.

Pápai Páriz Ferenc, *Pax corporis*, s. a. r. az utószót és a jegyzeteket írta Szablyár Ferenc, Budapest, Magvető Kiadó, 1984.

PÁPAI PÁRIZ F. 1995.

Pápai Páriz Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum*, a hasonmás kiad. szövegét gondozta Hargittay Emil–Kecskeméti Gábor–Thimár Attila, Budapest, Universitas Kiadó, 1995.

PÁPAI PÁRIZ F. 2002.

Pápai Páriz Ferenc, *Erdélyi féniks. Tótfalusi Kis Miklós avagy Profes. Pápai P. Ferentznek a 'könyv nyomtatás' mesterségének találásáról, és folytatásáról, a' Tótfalusi Kis Miklós' emlékeztére írott versei, melyeket ... szükséges és emlékezetes dolgokkal bővítvén ... ki-botsátani kívánt* F. Tsernátoni Bod Péter, hasonmás kiad., A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága–Anyanyelvi Konferencia, 2002.

PÁPAI PÁRIZ F. 2004.

Pápai Páriz Ferenc *európai peregrinációjának emlékkönyve: 1711–1726*, közléteszi az MTA Könyvtára, 2004. (<http://ppf.mtak.hu/hu/026a.htm>) (2014. június 23.)

Peregrinuslevelek 1980.

Peregrinuslevelek 1711–1750: külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak, szerkesztette Hoffmann Gizella; a latin szövegeket fordította Bartók István; a névmutatót összeállította Bujtás László, Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 1980 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 6).

PÉTER K. 1995.

Péter Katalin, *Papok és nemesek: magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Budapest, Ráday-gyűjtemény, 1995 (A Ráday-gyűjtemény tanulmányai, 8).

POKOLY J. 1904–1905.

Pokoly József, *Az erdélyi református egyház története*, I–V., Budapest, Franklin Társulat, 1904–1905.

P. SZATHMÁRY K. 1868.

P. Szathmáry Károly, *A gyulafehérvár-nagyenyei Bethlen-főtanoda története*, Nagy–Enyed, 1868.

RÁCZ E. 2015.

Rác Emese, „eredeti Kutféje a nagyenyedi iskola történéseinek”: Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégiumtörténete és kéziratok változatai, *Erdélyi Múzeum*, 77(2015) 3, 33–45.

REZIK J. 1971.

Rezik Johannes, *Gymnasologia, seu historia scholarum et rectorum evangelicorum in Hungaria*, Pozsony, 1971.

RITOÓK Zs-né. 1973.

Ritoók Zsigmondné, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai*, MKsz, 89(1973) 2, 175–185.

SEBESTYÉN M. 1994.

Sebestyén Mihály, *Maksai Öse Péter – gyulafehérvári rector*, MKsz, 110(1994) 2, 203–207.

SIPOS G. 2000.

Sipos Gábor, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1688–1713–(1736)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000 (*Erdélyi Tudományos Füzetek*, 230).

SIPOS G. 2007.

Sipos Gábor, *Husztai András heterodoxia-pere 1742-ben*, *Református Szemle*, 2007/4, 727–733.

SZABÓ A. 2013.

Szabó András, *Coetus–natio–respublica–politia–societas–congregatio–collegium–gens (1555–1613). A wittenbergi magyar diákegyesület az újabb kutatás tükrében = Uő, Szepességtől Biharig: protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16–18. században*, Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, 2013 (*Monographiae Comaromienensis*, 8), 29–34.

SZABÓ M.–TONK S. 1992.

Szabó Miklós–Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban: 1521–1700*; a bev. írta Tonk Sándor; szerk. Font Zsuzsa, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992 (*Fontes rerum scholasticarum*, 4).

SZAKÁLY F 1990

Szakály Ferenc, *Magyarok Európában. 2. Virágkor és hanyatlás: 1440–1711*, Budapest, Téka–Háttér Kft., 1990.

SZALÁRDI J. 1980.

Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája*, s.a.r., a bevezető tanulmányt írta Szakályi Ferenc, Magyar Helikon, 1980.

SZENCZI MOLNÁR A. 1975.

Szenczi Molnár Albert, *Discursus de Summo Bono = Értekezés a legfőbb jóról*, s. a. r. és a bev. írta P. Vásárhelyi Judit, Budapest, Akadémiai, 1975 (Régi Magyar Próza Emlékek, 4).

RMKT XVII./13.

Régi Magyar Költők Tára. XVII. század. 13. *Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei*, s. a. r. Varga Imre, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

SZENTPÉTERY I. 1912.

Oklevéltani naptár: Brinckmeier, Grotenfend és Knauz művének felhasználásával, szerk. Szentpétery Imre, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1912.

SZENTPÉTERI M. 2008.

Szentpéteri Márton, *Egyetemes tudomány Erdélyben: Johann Heinrich Alsted és a herboni hagyomány*, Budapest, Universitas, 2008 (Irodalom és kritika).

SZILÁDY Z.

Szilády Zoltán, *Fizika a Bethlen-kollégiumban és az első magyarországi kísérleti fizika, Tőke István munkája*. (http://mek.oszk.hu/05300/05392/pdf/Szilady_Fizika_BethlenKoll.pdf) (2016. 06. 25)

SZÍJ R. 2000.

Szíj Rezső, *Misztótfalusi Kis Miklós*, Budapest, Szenczi Molnár Társaság, 2000.

SZINYEI G. 1862.

Szinyei Gerzson, *Berlini magyar könyvtár. Bethlen-féle alapítvány*, Magyar Egylet, Vasárnapi Újság, 1862/9, 105.

SZINNYEI J. 1890–1981.

Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*, 1–14., Budapest, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1890–1981.

SZÖGI L.–VARGA J. 2011.

Szögi László–Varga Júlia, *A Szegedi Tudományegyetem és elődei története. 1. A Báthory-egyetemtől a Kolozsvári Tudományegyetemig 1581–1872*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2011.

TARNAI A. 1964.

Tarnai Andor, *Egyháztörténet és Historia Litteraria = A magyar irodalom története*, II., 3. vált. kiad., szerk. Klaniczay Tibor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964, 458–464.

TARNAI A. 1968.

Tarnai Andor, *Pax Aulæ*, ItK, 72(1968) 3, 273–283.

TELEKI M. 2007.

Teleki Mihály *udvartartási naplója (1673–1681)*, bevezetővel, jegyzetekkel és mutatóval közléteszi Fehér János, Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2007 (Erdélyi Művelődéstörténeti Források).

TONK S. 1979.

Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest, Kriterion, 1979.

TRÓCSÁNYI Zs. 1980.

Trócsányi Zsolt, *Erdély központi kormányzata: 1540–1690*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, 3. Hatóság- és hivataltörténet. 6.).

TURÓCZI-TROSTLER J. 1955.

Turóczi-Trostler József, *Szenczi Molnár Albert Heidelbergben*, Filológiai Közöny, 1(1955) 1, 9–18.

VÁRKONYI Á. 1954.

Várkonyi Ágnes, *A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben (1703–1704)*, Századok, 88(1954) 1, 15–73.

VÁRÓ F. 1903.

Váró Ferenc, *Bethlen Gábor kollégiuma*, Nagyenyed, Nagyenyedi Könyvnyomda és Papíráruhá RT, 1903.

VÁRÓ F. 1904.

Váró Ferenc, *Csernátoni Márton: egy enyedi diák története*, Budapest, 1904. (Különnyomat a „Magyar Pestalozzi”-ból)

VERESS E. 1908.

Veres Endre, *A nagyenyedi kollégium jegyzői és Nemes Oskolai Tanácsa*, Erdélyi Múzeum, új évf. 3(1908), 273–292.

VISKOLCZ N. 2002.

Viskolcz Noémi, *Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században*, MKsz, 118(2002) 3, 249–271.

VITA Zs. 1983.

Vita Zsigmond, *Művelődés és népszolgálat: tanulmányok*, Bukarest, Kriterion, 1983.

VITA Zs. 1986.

Vita Zsigmond, *Bethlen Gábor szellemi arcképehez* = Uő, *Az enyedi kohó*, Budapest, Magvető, 1986, 18–76.

WIX Gy-né 2008.

Wix Györgyné, *Régi magyarországi szerzők, 1: A kezdetektől 1700-ig*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008.

ZOVÁNYI J. 1977.

Zoványi Jenő, *Egyháztörténeti lexikon*, 3. jav. és bőv. kiad., Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.

ZSINDELY I. 1861.

Zsindely István, *Bázeli Egyetem könyvtárából*, Sárospataki Füzetek, 5(1861), 839.

SZEMÉLY- ÉS HELYNEVEK MUTATÓJA

Aiud → Nagyenyed

Ajtai András – 1683-ban subscribált, contrascriba, 1704. március 16-án a nagyenyedi labandulás során súlyosan megsebesült kollégiumi diák 55, 96

Alba Julia → Gyulafehérvár

Alsted, Johann Heinrich (1558–1638) – német református teológus, enciklopédista, felsőfokú tanulmányait 1599-től a herborni főiskolán kezdte, majd Marburgban, Bázelen, illetve Heidelbergben folytatta. 1610-től a herborni főiskolán filozófiát, valamint teológiát oktatott, itt később rektorként is tevékenykedett. Noha a legjelentősebb német és holland református iskolák keresték meg állásajánlataikkal, ő mégis Bethlen Gábor meghívását fogadta el, elsősorban harmincéves háború okozta bizonytalanság, nem utolsósorban a fejedelem által felajánlott honorárium miatt. 1629. november 19-én Johann Heinrich Bisterfelddel együtt érkezett Gyulafehérvárra, ahol haláláig a Collegium Academicum professzora maradt, teológiát, filozófiát és nyelveket tanított. Ludwig Philipp Piscatorral, valamint Johann Heinrich Bisterfelddel közösen összeállították és 1630 februárjában benyújtották Brandenburgi Katalinnak azt a főiskolai tervezetet, amelynek törvényeit a heidelbergi és herborni egyetemek, illetve a gyulafehérvári kollégium törvényeiből (Régi törvények, illetve Bethlen Gábor *Utasításai*ből) szerkesztették, és amelyet egy ideig működtek, például rendszeres disputákat is tartottak. A három professzor célja az volt, hogy a gyulafehérvári főiskola „megközelítse elrendezésben” a franciaországi, illetve németországi intézményeket. 10, 58, 100, 104, 116, 117, 119

Alvinc (Alvinciensis, Vințu de Jos, RO) 17, 63, 121, 156

Alvinciensis → Alvinc

Alvinczi Péter (1570–1634) – kassai református lelkész (1606), Pázmány Péter hitvitellenfele, Bethlen Gábor feleségének, Károlyi Zsuzsannának ő adta meg a végtisztességet 103

Ames, William (1576–1633) – angol teológus és filozófus, a puritanizmus képviselője 15

Amsterdam (NL) 29, 121

Anglia (Britannia, Magna Britannia, GB) 30, 49, 55, 58, 91, 139, 152

Apácai Csere János (1625–1659) – teológus és pedagógus. Bisterfeld tanítványaként öt évig Gyulafehérváron is tanult, majd 1648-ban Hollandiába peregrinált. Csulai György meghívására 1653-ban Gyulafehérvári kollégiumban a poétika osztályának tanítója. Basire-rel való békétlenkedése következményeként, 1656-tól – Bethlen János támogatásával – a kolozsvári református kollégium élére került, ahol többek közt egy korszerű egyetem tervét is kidolgozta. 117–119, 121, 152, 155

Apafi Mihály, I. (1632–1690) – Erdély fejedelme 1661-től haláláig, iskoláit Kolozsváron, Gyulafehérváron, Lőcsén és Bártfán végezte, 1653-tól török segítséggel foglalta el

Erdély fejedelmi székét. 1662. október 6-án a Székelykocsárdon keltezett alapítólevelével a kollégiumot Gyulafehérvárról Nagyenyedre helyezte át. 7, 12, 13, 16, 17, 26, 59, 61, 63, 71, 108, 120, 125, 126, 129

Apafi Mihály, II. (1676–1713) – I. Apafi Mihály és Bornemisza Anna fia, orvosa Pápai Páriz Ferenc volt 153

Apor István, altorjai, gróf (1638–1706) – erdélyi nagybirtokos, mecénás, az erdélyi ellenreformáció egyik fő vezetője. 1679-ben Apafi követte a Portán, 1685-ben Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék főkirálybírója, 1697-ben Torda vármegye főispánja, 1693–1703 között Erdély kincstartója, 1703-tól generális, a Rákóczi-féle szabadságharcban a császár oldalán maradt. A kolozsvári jezsuita kollégium bőkezű támogatója. 52, 93, 141

Aranyosgerend (Gerend, Luncani, RO) 26, 71, 126

Árkosi Mihály Benedek 119

Arminius, Jakob (1560–1609) – a leideni egyetem professzora, az arminista vagy remonstráns tanok megfogalmazója 103

Ascanius Mihály 119

Aszlai Sámuel – 1705-ben subscribált nagyenyedi diák, 1715–1716 között peregrinus az odera-frankfurti egyetemen 139

Bajcsi (Bajtsi) András, kócsi – 1660-ban nagybányai rektor, 1662. augusztus 28-án Groningenben, 1663 augusztusában, Cambridge-ben tanult, hazatérése után ismét nagybányai rektor, 1684–1705 között református lelkész és esperes Nagyenyeden, főjegyző, 1704-ben a Tige elé járuló küldöttség egyik tagja. A labandulást követően a kollégium diákságával együtt ő is Torockóra menekült. A város lelkészeként aláírta az 1704. április 8-án, Torockón keltezett szerződéslevelet, amelyet a helybéli unitárius egyház előjáróival kötöttek. Nagyenyedre való hazatérésüket követően, írásos fogadalomtételre szólította fel híveit, amelyben penitenciát fogadtak. Az eskü szövege többek között arra kötelezte a város lakóit, hogy minden év virágvasárnapján szigorú böjtölés mellett adjanak hálát szabadulásuknak. 54, 95, 142

Bajcsi (Bajtsi) Sámuel (megh. 1730) – Bajcsi András fia, tanulmányait a nagyenyedi kollégiumban végezte, majd 1692-ben Franekerben tanult. Hazatérése után székelykocsárdi lelkész, 1705-től a kollégium tanára, egyházmegyei jegyző, nagyenyedi református lelkészként hunyt el. 54, 95

Balai B. Mihály 119

Balázs Mihály 113

Balkó (Balku) László – Kolozs vármegyei nemes, Torockay István biztosa 52, 93, 141

Bán Imre 117, 118

Bánffy Dénes (1630–1674) – 1664–1674 között a fejedelmi tanács tagja, Kolozs vármegye főispánja, Kolozsvár és Szamosújvár kapitánya. Az 1671-es radnóti zsinaton Pataki István kolozsvári tanárt támogatta. 23

Bánffy Imre – 1714-ben tartotta disszertációját a nagyenyedi kollégiumban 139

Bánffy Pál – Bánffy Zsigmond fia, Teleki Kata férje 13, 60, 126

Bánffy Zsigmond, losonci, báró (mh. 1682) – Apafi Mihály tanácsosa, több ízben portai követ, 1653-tól Belső-Szolnok, majd Doboka vármegye főispánja, az országgyűlés és

---

a fejedelmi tábla elnöke, 1662-től Alsó-Fehér vármegye főispánja, 1664-től a Bethlen-kollégium egyik főgondnoka 13, 14, 60, 61, 126–128, 153

Barcsai (Bartsai) Ákos (1619–1661) – erdélyi nagybirtokos, 1644-ben lugosi és karánsebesi bán, 1648-ban Hunyad vármegye főispánja, 1649-ben fejedelmi tanácsos, 1650-ben az országgyűlés és a fejedelmi tábla elnöke, 1658–1661 között török segítséggel Erdély fejedelme 11, 14, 61, 108, 120

Basire, Isaac (1607–1676) – francia származású anglikán teológus, 1643-tól durhami kanonok, 1644-től northumberlandi segédpüspök, 1641-től I. Károly udvari papja. 1647-ben a királyellenes erők száműzték Angliából, innen előbb Franciaországba utazott. Mindennél fontosabbnak tartotta az anglikán egyház tanainak terjesztését, ezért missziós útra indult, Görögországban, Olaszországban, Jeruzsálemben, Palesztinában, valamint Mezopotámiában is megfordult. 1654-ben Konstantinápolyban Barcsai Ákossal, II. Rákóczi György követével találkozott. Barcsai ajánlására II. Rákóczi György meghívta Erdélybe fia, I. Rákóczi Ferenc nevelőjének, majd 1655-től Bisterfeld utódként kinevezte a gyulafehérvári kollégium professzorának. Apácai Csere János vitapartnere. 1661-ben II. Károly hívására hazament Angliába. 11, 58, 116–120

Báthory István, somlyói (1533–1586) – Erdély fejedelme (1571–1586), lengyel király (1576–1586). 1579-ben az ő utasítására érkeztek Krakkóból Kolozsvárra az első jezsuita tanárok. 10, 11, 57, 100, 111, 113

Bázel (Basel, CH) 7, 9, 112, 121, 152, 153, 155

Bécs (Vienna, A) 37, 55, 80, 96, 105, 112, 153

Békési Horváth János – teológushallgató, bázeli peregrinus 153

Béldi (Béldy) Katalin – Béldi Kelemen székely generális lánya, Keresztesi Ferenc felesége 13, 60, 126

Belényesi Ferenc, nagyváradi – 1641–1642 között kancelláriai írnok, 1649-ben káptalani requisitor, 1667–1673 között Apafi Mihály fejedelmi jószágigazgatója 13, 60, 126

Belgium 154

Belső-Szolnok vármegye 13, 17, 60, 63, 127

Benkő József (1740–1814) – református lelkész, történetíró, 1758-tól nagyenyedi diák 102–104, 107

Berlin (Berolini, D) 20, 23, 25, 26, 28, 31, 36, 42, 43

Besenyő → **Székásbesenyő**

Bethlen Elek, bethleni (1643–1696) – Bethlen Farkas bátyja 153

Bethlen Farkas, bethleni (1639–1679) – történetíró, megírta Erdély történetét 1526–1609 között, 1667-től Fehér vármegye főispánja. Kemény János híve, majd Apafi Mihály tanácsosa, 1669-től az enyedi kollégium főgondnoka, 1678-tól Erdély kancellárja. 17, 63, 127, 128, 153

Bethlen Gábor, iktári (1580–1629) – Erdély fejedelme 1613–1629 között, választott magyar király (1620–1621). Kulturális reformtörekvéseinek egyik kiemelkedő eredménye az 1622-ben Gyulafehérváron alapított főiskola, amelyet külföldi tanárok meghívásával próbál nyugati színvonalra emelni. Nagyszámú diákot részesített fejedelmi ösztöndíjban, ezek nagy része Heidelbergben tanult. 10, 11, 16, 33, 36, 37, 47, 58, 77, 79, 80, 88, 100, 113–116, 125, 129–131, 135, 146, 148

Bethlen István, bethleni (1582–1648) – Bethlen Gábor fejedelem öccse, váradi főkapitány 10

Bethlen János, bethleni (1613–1678) – történétíró, megírta Erdély 1629–1673 közötti történetét, a gyulafehérvári kollégiumban tanult, első felesége Váradi Borbála, Bethlen Miklós és Pál anyja, második felesége Fekete Klára Bethlen Sámuel anyja. 1659-től haláláig Erdély kancellárja, 1651-től Torda, 1656-tól Küküllő, 1662-től Fehér vármegye főispánja, 1653-tól a nagyenyedi kollégium egyik főgondnoka. 12–15, 17, 23, 59, 61, 63, 108, 120, 121, 125, 126, 128, 153

Bethlen Miklós, bethleni (1642–1716) – Bethlen János fia, tanulmányait a gyulafehérvári kollégiumban végezte, 1661–1663 között Heidelbergben, Leidenben majd Utrechtben tanult, 1671-től a Bethlen-kollégium és az Erdélyi Református Egyház főgondnoka, Kövár kapitánya, 1667-től Udvarhelyszék főkapitánya, 1690-től Máramaros vármegye főispánja, 1689-ben a fejedelmi tanács tagja, 1691-től Erdély kancellárja. 17, 23, 24, 35–39, 63, 69, 79–81, 114, 116–118, 120, 121, 123, 127–129, 135, 136, 139–141, 145, 147, 151, 152

Bethlen Sámuel, bethleni (1663–1708) – Bethlen János kancellár fia, Bethlen Miklós féltestvére, Küküllő vármegye főispánja, Marosszék főkapitánya, a nagyenyedi kollégium gondnoka 24, 69, 124, 127, 128

Bethlen Pál, bethleni – Bethlen Miklós öccse, Csernátoni Pállal együtt utaztak leideni tanulmányútra 121, 152

Biandrata (Blandrata), Giorgio (1515–1588) – 1551-ig Izabella királyné, majd János Zsigmond udvari orvosa, Erdélyben az unitárius felekezet egyik megalapítója 9, 57, 100, 107, 112

Bihari Ferenc 119

Bitskey István 9

Bisterfeld, Johann Heinrich (1605–1655) – nassauai származású német filozófus és református lelkész, Herbornban, Genfben, Leidenben és Oxfordban végezte tanulmányait, majd a herborni főiskolán filozófiát oktatott. Bethlen Gábor meghívására 1629-ben apóásával, Alsteddel együtt érkeztek Gyulafehérvárra, 1630–1655 között a gyulafehérvári kollégium professzora, ahol teológiát, filozófiát, matematikát, valamint természettudományokat tanított. I. Rákóczi György tanácsadója volt. 10, 11, 58, 100, 104, 116, 117, 119

Bocskai István, bocskói és kismarjai, báró (1610?–1672) – Zemplén vármegye főispánja 1647-től, a Wesselényi-féle összeesküvés egyik vezetője. Amikor több – az összeesküvés miatt gyanúba keveredett – főurat elfogtak, Erdélybe menekült, 1671-ben a Bethlen-kollégium gondnoka. 22, 25, 67, 70, 109, 122

Bod Péter (1712–1769) – református lelkész, egyháztörténész. Tanulmányait a nagyenyedi kollégiumban végezte, rövid ideig (1737-ben) könyvtárosi teendőket is ellátott. 24, 62, 64, 68, 73, 76, 78, 79, 99, 102, 105, 107, 111, 121–123, 130, 133, 140, 145, 151, 153, 155

Bogát → Marosbogát

Bogdán István 12, 26

Bohemia (Csehország) 27, 29, 72, 74, 110

Bojti Veres Gáspár (1595–1640) – Bethlen Gábor támogatásával Heidelbergben tanult, hazatérése után gyulafehérvári tanár, illetve a fejedelem udvari történetírója, káptalani levéltáros 119, 139

Bonyhai Simon György – nagyenyedi diák, majd 1699-ben az odera-frankfurti egyetem peregrinusa 127

Bornemisza Anna (1630?–1688) – I. Apafi Mihály fejedelem felesége 153

Borussia → **Poroszország**

Brandenburg – Porosz tartomány 7, 27, 31, 33, 35, 44, 46, 72, 75, 110, 130, 131, 133, 135, 139

Brandenburgi Katalin (1604–1649) – Johann Sigmund von Hohenzollern brandenburgi választófejedelem leánya, 1626-tól Bethlen Gábor második felesége. A fejedelem halála után rövid ideig Erdély fejedelemszönya, lemondása után elhagyta Erdélyt, 1639-ben Ferenc Albert szász herceg felesége lett. 10, 33, 47, 77, 88, 116, 131, 135

Bretz Annamária 140

Britannia → **Anglia**

Bujtás László Zsigmond 134

Burchard, Rudolph – Pápai Páriz Ferenc peregrinációja idejében a bázeli egyetem pedellusa 152

Buzinkai Mihály (1620–1683) – 1652-ben Utrechben tanult, majd 1656-ben Sárospatakon oktatott. A Báthory Zsófia által elüldözött kollégium diákjaival és Pósa-házi János tanártársával együtt 1672-ben a gyulafehérvári kollégium régi épületébe költözik. 22, 122

Cibin → **Nagyszeben**

Claudiopolis → **Kolozsvár**

Coccejus, Johannes (Koch, Johannes) (1603–1669) – német származású, Leidenben és Franekerben oktató református teológus, megalapítója a róla elnevezett teológiai irányzatnak, a coccejanizmusnak. Az enyedi kollégiumi professzorok közül Csengeri K. István, Csernátóni Pál, valamint Dési Márton voltak a követői. 17, 22, 25, 67, 70, 109, 122, 152

Comenius, Johannes Amos (Jan Amos Komenský) (1592–1670) – cseh teológus és pedagógus, Herbornban Alsted és Piscator, Heidelbergben Pareus tanította. 1650–1654 között a sárospataki kollégiumban oktatott. Nyelvkönyveit erdélyi iskolák is használták. 27

Constantinopoli → **Isztambul**

Cosimo, de' Medici, III. 154

Crispin, Johannes 119

Cromwell, Oliver (1599–1658) – angol hadvezér és államférfi, az angol forradalom idején 1649-ben ő hozta létre azt a rendkívüli bíróságot, amely halálra ítélte I. Károlyt 11, 58

Curione, Celio Secundo (1503–1569) – olasz humanista, bázeli tanár 9, 112

Csaholczi Pap János 119

Csapai (Tsapai) András (megh. 1708) – 1679. július 7-én subscribált a nagyenyedi kollégiumban, 1697 májusában külföldön is megfordult. Hazatérése után, Kemény János

udvari papja, nagyenyedi lelkész, az 1704-ben az enyedi küldöttség egyik tagja. 54, 95, 142

Csengeri (Tsengeri) K. István (1628–1671) – a gyulafehérvári kollégiumban tanult, 1653–1655 között Leidenben és Franekerben végezte felsőfokú tanulmányait, dési, kolozsvári, majd enyedi lelkész, 1656–1658 között a dési református egyházmegye, 1668–1671 között a nagyenyedi református egyházmegye esperese, Barcsai Ákos, majd Kemény János udvari papja. 1668-tól haláláig az enyedi kollégium professzora, 1669-től az enyedi kollégium egyházi főgondnoka, a karteizianizmus és a coccejanizmus híve. 17, 18, 22, 64, 67, 121, 124, 128, 129, 146, 148

Csepregi Turkovics Ferenc (1700?–1758) – tanulmányait Kolozsváron végezte, majd franekeri peregrinációja után szintén a kolozsvári kollégium tanára lett 103

Cserei Mihály (1667–1756) – történétíró, Apor István fejedelmi kincstartó titkára (1692) 139, 142

Csernátoni Márton – nagyenyedi diák 141

Csernátoni (Tsernaton) Pál (1633?–1679) – Apácai Csere János tanítványaként a gyulafehérvári kollégiumban tanult, a kolozsvári kollégiumban retorikát és logikát oktatott, Bethlen Miklós ephorusaként elkísérte őt tanulmányútjára: Heidelbergbe (1661), Utrechtbe (1662), Leidenbe (1663). 1665–1667 között Bethlen Pált, Bethlen Miklós öcsét kísérte Bázélbe (ahol filozófia mesterrévé avatták), Angliába (London, Oxford), illetve Leidenbe. A karteziánus szellemű enyedi professzor, 1668-tól haláláig számtant és filozófiát oktatott. Egyike azoknak az enyedi professzoroknak, akiket az 1673-ban összehívott radnóti zsinat elmarasztalt. Halálára Pápai Páriz Ferenc búcsúverset írt. 17, 22, 23, 63, 68, 99, 102, 106, 121–124, 146, 151–153, 155, 156

• Csernátoni Pál könyvtára 23, 69

Csulai György (megh. 1660) – erdélyi református püspök, Debrecenben és Heidelbergben tanult, hazatérése után Gyulafehérváron oktatott 125, 119

Dadai János (1608–1668?) – református lelkész, esperes, Debrecenben 1630. január 28-án subscribált, majd 1636–1637 között Franekerben, illetve Leidenben tanult. Hazatérése után Küküllőváron lelkészkedett, 1640–1668 között a küküllői református egyházmegye esperese, a presbiterianizmus ellenzője, 1664-től az enyedi kollégium egyházi gondnoka. 14, 15, 18, 61, 62, 64, 99, 127–130

Danckelmann, Eberhard Christoph Balthasar, von, báró (1643–1722) – III. Frigyes miniszterelnöke 1695-től, döntő szerepet játszott a nagyenyedi Bethlen-kollégiumnak megítélt két odera-frankfurti ösztöndíj elnyerésében. 1697-ben megbuktatták, börtönbe vetették és vagyonát is elkobozták, 1707-ben szabadult. 33–35, 37–39, 44–47, 51, 129, 135–138, 145, 147, 150, 151

Daniel Borbála, vargyasi – Kendeffy Gábor felesége 26, 70, 71, 126

Daniel János 128

Dávid Ferenc (1520?–1579) – reformátor, az erdélyi unitárius egyház alapítója, 1545–1548 között Wittenbergben és Odera-Frankfurtban végezte felsőfokú tanulmányait, 1564-től János Zsigmond udvari prédikátora 9, 57, 100, 107, 112

Debrecen (Debrecinensis) 10, 96, 146, 152

Debreceni István – 1696. február 3-án subscribált nagyenyedi diák, contrascriba, 1704-ben elesett 55

Debreczeni András – 1698-ban subscribált a nagyenyedi kollégiumban, 1705–1707 között odera-frankfurti peregrinus 127

Décse (Decea, RO) 10

Descartes, René (1696–1750) – francia filozófus, matematikus 17, 152

Dés (Dej, RO) 25, 69, 70

Dézi Lajos 17, 121

Dézi (Dési) Márton (1639–1691) – Désen, Nagybányán és a sárospataki kollégiumban tanult, majd Bocskai István báró udvarában mostohagyerekeinek – a Klobusitzky fiúknak – nevelője. 1666–69 között Leidenben peregrinált, ahol Johannes Coccejus tanítványa volt. 1670-ben kézdivásárhelyi református lelkész és esperes, 1671–1691 között enyedi professzor, az erdélyi coccejánus mozgalom legradikálisabb képviselője, elvei hirdetésétől az 1673. évi radnóti zsinat eltiltotta. 1684/1685 körül Pósházi János sárospataki tanárral folytatott hitvitát, amelyből Dézi került ki győztesen. Misztótfalusi Kis Miklós nevelője és pártfogója. 22–24, 26, 67, 69, 122–124, 126

Dóczy Örs 69

Dobolyi Ferenc – 1698. november 21-én subscribált nagyenyedi diák, 1704-ben elesett 55, 96, 143

Dordrecht (NL)

- dordrecht zsinat, 1618–1619 között a Holland Református Egyház szervezte nemzetközi jelenléttel, a zsinaton Alsted és Bisterfeld is jelen voltak 10, 58, 103, 104

Driessen, Anton (1684–1748) – holland teológus, a groningeni egyetem coccejánus szellemű professzora 51

Durham, William – királyi tanácsos 42, 92

Entz Géza 25

Enyed → Nagyenyed

Enyedszentkirály (Szent-Király, Sâncrai, RO) 13, 126

Enyedi István (1659–1714) – 1679. február 2-án subscribált a nagyenyedi kollégiumban, contrascriba, 1684–1688 között Leidenben és Franekerben tanult, majd 1691-ig Felsőbányán, illetve Marosvásárhelyen lelkészkedett, ezt követően 1692–1714 között nagyenyedi professzor, Pápai Páriz Ferenc tanártársa. Az 1704-es labandulás elszenvedője, ekkor a kollégium diákságával Torockóra, az 1707-es pusztulást követően Szatmárra és Nagybányára menekült. 1709-ben visszatért Nagyenyedre, ahol a szétrombolt kollégium újjáépítésének egyik irányítója. 25, 28, 29, 31, 38–40, 49, 53, 55, 70, 123, 124, 129, 134, 139, 142, 143, 146, 147, 150

Enyedi Sámuel (1627–1671) – nagyenyeden diákoskodott, Utrechtben (1649), Franekerben (1650), Leidenben (1652) majd Angliában teológiát, valamint orvostudományt tanult, 1653. július 1-én Utrechben orvosdoktori címet nyert. Hazatérése után Nagyváradon orvos és rektor, a váradi káptalan requisitora. Huszton 1660-tól Rhédey Ferenc udvari papja lett, 1664-től 1669-ig Nagyenyeden filozófiát adott elő, Pápai Páriz Ferencet is oktatta, alvinci papként halt meg. 12, 14, 17, 61, 63, 94, 120, 121, 124

ifj. Enyedi Sámuel – Enyedi István professzor fia, súlyosan megsebesült 1704-ben 54, 55, 95, 96

Erdély (Transsylvania) 8–14, 17, 25–42, 44, 47–49, 51–53, 55, 57, 59–61, 63, 70, 72–77, 79–84, 88, 89, 91, 93, 94, 96, 97, 99, 100, 102, 103, 105, 107, 108, 110–114, 116, 118, 121, 122, 125, 130, 131–138, 141, 145, 147, 148, 150, 153

Európa 8, 17, 32, 42, 44, 45, 63, 72, 84, 110, 114, 134, 153

Fábián István – Kemény János kinevezte a nagyenyedi kollégiumi algondnokának, 1664-ben Apafi Mihály megerősítette hivatalában 14, 61, 127, 128

Faesch, Christoph (1611–1683) – a bázeli egyetem professzora 121

Fehér Bence 152

Fehér vármegye 12, 13, 17, 24, 27, 55, 126, 127, 153

Fekete Klára, fricsi (megh. 1686) – Bethlen János második felesége, Pekri Ferenc Kükküllő vármegye főispánjának özvegye, a kuruc mozgalmakban jelentős szerepet betöltő Pekri Lőrinc anyja 12, 125

Felenyed (Aiudul de Sus, RO) 10, 16, 130

Ferdinánd, II. (1578–1637) – 27, 72, 110

Figulus, Peter (1617–1670) – Daniel Ernst Jablonski apja 27

Firenze (I) 154

Fogaras (Făgăraș, RO) 13, 18, 38, 64, 116, 121, 130

Font Zsuzsa 46, 49, 134, 139

Franciaország (Gallia) 9, 17, 57

Franeker (NL) 30, 41, 100, 103

Frankfurt (Odera-Frankfurt, D) 7, 32, 33, 35–37, 39, 40–43, 46–50, 98, 100, 102, 105, 129, 131–139, 145, 147, 148, 150, 153

Frigyes Vilmos (Fridericum Wilhelmum) (1657–1713) – 1688-tól brandenburgi választófejedelem, 1701-től porosz király, 1693-ban megalapította a hallei egyetemet 23, 27, 33, 35, 37, 40, 44, 46, 69, 72, 76, 81, 88, 110, 132, 136, 138, 139, 145, 147

Frigyes Ágost, I. (1670–1733) – szász választófejedelem, lengyel király 33

Fuchs, Paul von (1640–1704) – brandenburgi báró, porosz miniszter, Danckelmann ellenfele és utódja, a nagyenyedi kollégium odera-frankfurti ösztöndíjainak támogatója 7, 46–49, 88–90, 98, 129, 138

Gaal György 9

Gallia → **Franciaország**

Galgóczi István 119

Gálospetri Ferenc 119

Geleji Katona István 41, 117

Genf (Geneva, CH) 9, 18, 57, 64, 107, 130

Gerend → **Aranyosgerend**

Germania → **Németország**

Germanus, Jacobus 119

Gidófálvi Ferenc – nagyenyedi nemes, a kollégium számvevője 55, 96

Györfi Dénes 10

György Vilmos (1595–1640) – brandenburgi választófejedelem 131, 132

Gyulafehérvár (Alba Julia, Alba Iulia, RO) 7, 11, 14, 15, 22, 36, 37, 41, 52, 79, 80, 99, 112, 114–118, 120, 122, 125, 131, 140, 141

- kollégium 9–12, 14, 33, 99, 112–116, 121, 126, 130, 131, 135, 155
- kolostor 11, 115
- könyvtár 120
- fejedelmi nyomda 117

Hajnal István 40

Hales, John (Halesius, Johannes) (1584–1656) – angol teológus, a dordrechti zsinaton megfigyelőként vett részt, windsori kanonok 10, 58

Halici, Mihai (1643–1713 k.) – református vallású, román értelmiségi, 1664–1674 között a nagyenyedi kollégiumban tanult, Bázelen, Pápai Páriz Ferenc doktorrá avatása alkalmából üdvözlő verset írt 152

Haner, Georg (1672–1740) – Wittenbergben tanult 1691/92-ben, 1736-tól az erdélyi szász evangélikus egyház szuperintendense, történeti munkáiban a dák–gót–szász kontinuitás híve, erdélyi egyháztörténetet írt 40, 42, 44, 45, 83, 84, 86, 87

Háportoni Forró Pál (megh. 1624 k.) – Bethlen Gábor követe, Károlyi Zsuzsanna halálára gyászverset írt 100

Heckenast Gusztáv 9

Hegyi Ádám 121, 146

Heidelberg 7, 114, 115, 121, 130, 152, 153

Heinersdorf (D) – Paul von Fuchs brandenburgi miniszterelnök birtoka 46, 88

Heltai János 114, 118, 130

Henningfalva (Henig, RO) 10

Herepei János 10, 114, 115, 117, 118, 130, 133

Herepey Károly (1802–1871) – középiskoláit 1822-ben a kolozsvári kollégiumban végezte, majd a bécsi és németországi egyetemeken tanult. 1825-től kolozsvári lelkész, 1834-ben a kolozsvári, majd 1835-től a nagyenyedi kollégiumban egyháztörténetet tanít, és a rektori tevékenységet is ellátta, 1841-től haláláig vízaknai lelkész. 10, 102, 105, 106, 111, 116

Hermányi Dienes József (1699–1763) – tanulmányait 1718-tól a nagyenyedi kollégiumban folytatta, 1735-től haláláig nagyenyedi református lelkész 104

Hidas (Highis, RO) 10

Hollandia 17, 25, 42, 48, 63, 70, 84, 90, 103, 109, 138, 152, 153, 155, 156

Holtzfusius, (Holzfuss) Barthold (1659–1717) – teológiai professzor a frankfurti egyetemen, az ösztöndíjas enyedi diákok felügyelője 50

Hóman Bálint 97, 98

Hunyadi Pál (1642/43–1685) – nagyenyedi lelkész, Nagyváradon, Kolozsváron, 1662-től Nagyenyeden tanult. Külföldi tanulmányútja során megfordult Groningenben (1667. július 23.), Leidenben (1668–1671), a leideni tartózkodása alatt valószínű Angliába is

megfordult. Hazatérése után másodpap Enyeden, innen coccejanus nézetei miatt Vízaknára került. 22, 122

Huszt vára (Kárpátalja, UKR) – a XVII. század első felében Rhédey Ferenc tulajdonában volt 13, 14, 60, 61, 126

Husztai András (?–1755) – jogtudós, 1714–1721 között a nagyenyedi kollégiumban tanult, 1727-től az odera-frankfurti egyetem peregrinusa 104, 105

Imregyházi Monika 133, 156

Ince, XI., pápa (1611–1689) 154

Inczédy József (1688–1750) – tanulmányait az enyedi kollégiumban végezte, ahol később, 1718-tól gondnoki tisztséget is betöltött 100–102, 105, 111, 128

Inczédy Pál 100

Isztambul (Konstantinápoly, Constantinopoli, TR) 11, 58

Italia 30, 74, 154

Izabella (Jagelló Izabella) (1519–1559) – I. János király felesége, fia, János Zsigmond nagykorúságáig, 1557–1559 között Erdély kormányzója 112

Jablonski, Daniel Ernst (1660–1741) – német református teológus és hebraista, Comenius unokája, 1691-től a brandenburgi választófejedelem udvari papja, a berlini Tudományos Társaság alapítója és 1733-tól elnöke. Meghatározó szerepet játszott a nagyenyedi kollégium két odera-frankfurti ösztöndíjának létrehozásában. 7, 27–29, 31, 33–35, 37, 40, 41, 43, 46–48, 50, 51, 72, 73, 76, 77, 79, 80, 83, 85, 87, 89, 90, 92, 93, 98, 110, 129, 134–138, 145–148, 150

Jakó Klára 9

Jakó Zsigmond 41, 97, 99, 120, 141, 143

Jankovics József 136

János, II. (János Zsigmond, Szapolyai) (1540–1571) – Erdély első fejedelme 1556–1571 között, számos iskolát alapított, Szászsebesen egyetemet szándékozott létrehozni, ahol olasz és német professzorok oktattak volna 9, 57, 100, 111–113, 194, 196

János, III. (Jan Sobieski) (1629?–1696) – 1674-től Lengyelország királya 17, 63

János Zsigmond (1572–1619) – brandenburgi választófejedelem, Brandenburgi Katalin apja 33, 77

Jászfalusi Török György – 1696-ban subscribált a nagyenyedi kollégiumban, 1707–1709 között peregrinusként tartják nyilván az odera-frankfurti egyetemen 139

Józsa János 136

Juhász István 41, 141, 143

Kapy (Kapi) Anna – Kapy György (1635?–1679) Hunyad vármegye főispánjának, Kemény János tanácsosának lánya, Macskássy Boldizsár harmadik felesége 26, 71, 126

Kapy (Kapi) György (1635?–1679) – Hunyad vármegye főispánja 23

Kapornai Esztergályos Péter 119

Kállai Kopis János 152, 153

Karánsebes (Káránsebes, Caransebeș) 152

Károly, I. (1600–1649) – 1625–1649 között Anglia királya 11, 58

Károlyi Zsuzsanna (1585–1622) – Bethlen Gábor első felesége 116

Kemény János (V. János) – magyargyerőmonostori báró, Kemény János fejedelem unokája, 1686-ban fejedelmi tanácsos, Belső-Szolnok vármegye főispánja, felesége Teleki Mihály Anna nevű lánya 13, 14, 26, 60, 71, 126

Kemény József, magyargyerőmonostori (1795–1855) – az 1834-es országgyűlésen Alsó-Fehér vármegye követe. Hatalmas kéziratárát és oklevélgyűjteményét az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapítására ajánlotta fel. 7, 9, 97, 98, 140

Kendeffy (Kendefi) Gábor, malomvízi (megh. 1748) – Hunyad megyei nemes 26, 70, 71, 126

Kendeffy Miklós (16?–1680) 153

Kénosi Tőzsér József (1708–1772) – unitárius pap, egyháztörténész 30

Keresztesi Ferenc – portai követ, Torda főispánja, a dévai vár parancsnoka, majd Apafi Mihály tanácsosa 13, 60, 126

Keresztesi Sámuel (megh. 1704) – Fehér vármegye főispánja, 1680-tól a nagyenyedi kollégium gondnoka, guberniumi tanácsos és tartományi főbiztos 24, 69, 127, 128

Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655) – udvari lelkész, pedagógus. Bethlen Gábor meghívására 1629-től a gyulafehérvári iskola fő iskolamestere. Kitűnő pedagógus, I. Rákóczi György fiainak nevelését ismértette, 1640-től II. Rákóczi György udvari lelkésze. 10, 116, 117, 119

Keserű Bálint 112

Kézdivásárhely (Kézdi-Vásárhelyiensis, Târgu Secuiesc, RO) 22, 25, 67, 70, 109, 122

Kibédi András – nagyenyedi diák, 1715–1717 között frankfurti peregrinus 139

Kis Erzsébet, szabadkai – Püspöki Péter Fehér vármegyei főbíró felesége 27, 71, 126

Kisenyed (Sângătin, RO) 141

Klobusitzky (Klobusicski) fiúk – Pál, Ferenc, András – Klobusitzky András és kömlei Török Kata fiai, Bocskai István mostohafiai 25, 70, 109

Knapp Éva 30

Kolozsvár (Claudiopolis, Cluj-Napoca, RO) 7, 10, 14, 17, 22, 33, 96, 98, 99, 101–106, 112–115, 117, 118, 120, 122, 130, 133, 139–141, 153, 156

- akadémia 10, 57, 59, 114
- kollégium 12, 14, 61, 68, 105, 108, 113, 114, 121, 132, 133, 135, 152, 155

Kolozsvári (Kolosvári) István (1649–1717) – 1669-ben subscribált a nagyenyedi kollégiumban, Teleki Mihály alumnusaként Leidenben (1672, 1673), Groningenben (1673), Cambridgeben (1675) tanult. Nadányi János távozásakor, 1678-ban került az enyedi kollégiumba, ahol filozófiát és héber nyelvet oktatott, Pápai Páriz Ferenc tanártársa. 1685/87-ben diplomáciai megbízatással Nyugat-Európában járt, 1713-tól esperes, majd 1714-től református, püspök. 23, 54, 55, 68, 70, 95, 96, 122–124, 134, 142, 143

Kolozs vármegye 14, 52

Komáromi Csipkés György (1628–1678) – református lelkész, bibliafordító 19

Komlósi András – nagyenyedi diák, 1717–1718 között odera-frankfurti peregrinus 139

Koncz József (1829–1906) 11, 25, 33, 34, 101, 131, 155

Konstantinápoly → Isztambul

- Kopisch, Jakob** 119
Kosáry Domokos 97
Kovács András 11, 115
Kovács Erzsébet 136
Kovácsnai Péter 128
Kováts István, szalatsi – nagyenyedi gyógyszerész, 1704-ben elesett 55, 96
Kováts József, I. (1732–1795) – 1767-től nagyenyedi tanár, matematikát és bölcseletet tanított 105
Königsberg (Regiomonti Prussiae, Kalinyingrád, RU) 47, 48, 89, 90, 138
Köpeczi Kelemen Mihály – nagyenyedi diák, 1711–1713 között odera-frankfurti peregrinus 139
Kramer János – nagyenyedi evangélikus lelkész 54, 142
Krizbai Dezső János – nagyenyedi diák, 1720-ban odera-frankfurti peregrinus 139
Krizbai Dezső Mihály – nagyenyedi diák, 1720-ban odera-frankfurti peregrinus 139
Krizbai György – 1701. szeptember 30-án subscribált a nagyenyedi kollégiumban, 1704-ben elesett diák 55, 96
Krizbai István – nagyenyedi diák, 1701–1703 között odera-frankfurti peregrinus 139
Kulcsár Péter 136
Küküllővár (Cetatea de Baltă, RO) 16, 61–63, 127, 129, 130
Küküllő vármegye 24, 127
- Laetus, Johannes** (1591–1649) – groningeni pap, egyetemes egyháztörténetet írt, amelyben adatok hiányában nem tesz említést az erdélyi reformációról 32, 76
Lajos, XIV. 40
Lázár György 128
Lázár Imre (1650?–1691?) – Marosszék főkirálybírója, 1680-tól a nagyenyedi kollégium gondnoka, 1681-ben táblai ülnök 24, 69, 127, 128
Lázár János – marosvásárhelyi kollégiumi gondnok 103
Lázár Miklós 14
Leiden (Leida ad Batavos, NL) 25, 70, 109, 121, 122, 152
Leipzig → Lipcse
Lengyelország (Polonia) 10, 11, 17, 27, 29–31, 57, 59, 63, 74, 75, 77, 82
Lipcsei György – 1662-től a nagyenyedi kollégium számadó algondnoka, 1664-től perceptor, 1675-től országos adófőpénztárnok 14, 61, 120, 127, 128
Lipót, I. (Leopoldus) (1640–1705) – német-római császár és 1655–1705 között magyar király 17, 63, 140
Lipcse (Leipzig, Lipsiae, D) 7, 40, 83
Litvánia (Lithvaniae, LT) 29, 74
Lőcse (Levoča, SK) 7
Ludasiensis → Marosludas

Macskási (Matskási) Boldizsár (1640 k.–1696 k.) – 1667-ben fejedelmi táblai ülnök, több alkalommal követ a török Portán és a bécsi udvarnál, 1671-től a nagyenyedi kollé-

---

gium világi gondnoka, 1680-tól Belső-Szolnok vármegye főispánja 13, 17, 26, 60, 63, 71, 123, 126–128

Maczák Ibolya 111

Malchau (Malchow, D) 46, 88

Magna Britannia → Anglia

Magyarország (Hungaria) 9, 25, 28–32, 34, 41, 44, 51, 57–60, 68, 70–77, 84, 86, 87, 93, 107, 109–111, 121, 134, 148–150, 153

Maksay Őse Péter 119

Maray Péter 119

Marburg 7

Marian Victor 136

Márkos Albert 30

Maros, folyó 52, 54

- Holt-Maros – egykor tölgyes határrész a Maros folyó árterületében 54, 95

Marosbogát (Bogát, Bogata, RO) 52

Marosgombás 54

Marosludas (Ludasiensis, Luduş, RO) 12, 60

Marosszék 24, 127

Marosszentkirály 100

Marosvásárhely (Maros-Vásárhelyinae, Târgu Mureş, RO) 9, 25, 70, 101, 103, 106, 112, 117, 123, 132, 133

Marosvásárhelyi Péter – 1702. június 17-én subscribált nagyenyedi diák, 1704-ben el-esett 55, 96

Mezei István – román nemzetiségű nagyenyedi kollégiumi diák 27, 71

Mészáros István 10, 111

Mikó Imre 104

Mirisló (Mirislău, RO) 10, 12, 16, 54, 55, 59, 96, 130, 143

Misztótfalusi Kis Miklós (1650?–1702) – tanulmányait a nagyenyedi kollégiumban Csernátóni Pál és Dézsi Márton tanítványaként végezte, 1680–1690 között Hollandiában tanult. Nevezetes betűművész, nyomdász, könyvkiadó, 1693-tól Kolozsvárott az országos református nyomdát vezette. 38, 153, 154

Mizaldus, Antonius (1520 k.–1578) – francia orvos, emellett a botanika, kertművészet és az asztrológia is érdekelte 121

Molnár Antal 113–115

Moravia (Morvaország) 29, 74

Musnai László 15, 16, 101, 130

Musztafa, II. (1664–1703) – 1695–1703 között oszmán szultán 33

Muzsnaháza (Muzsina, Măgina, RO) – Nagyenyedtől északnyugatra fekvő település 10

Müllenbach → Szászsebes

Nadányi János, körösnadányi (1643–1707) – református lelkész, tanár. Külföldi tanulmányutján több helyen is megfordult: Utrecht (1656–1658) Leiden (1659, 1663) Bázél (1664). Ugyanebben az évben, Cambridge-ben is megfordult, ahol a Sidney Sussex Col-

lege segélyében részesült. 1666–1678 között enyedi professzor, logikát és héber nyelvet oktatott, Pápai Páriz Ferenc is tanítványa volt. Diákjai nem kedvelték, emiatt többször panaszlevelet nyújtottak be a kollégium gondnokaihoz, akik ugyan professzorságra alkalmatlannak tartották, azonban Bornemissza Anna fejedelemasszony rokona volt, így nem merték elmozdítani helyéről. Végül egy álhír miatt (a fejedelem el akarja fogatni) jószántából elhagyta a kollégiumot. Később biharnagybajomi lelkész lett. 12, 17, 23, 63, 67, 120, 121, 122, 123, 124, 156

Nádudvari András – erdélyi nemes 13, 60, 126

Nagy Géza 7, 31, 44, 97, 98, 101, 123, 130, 133, 136, 146, 151, 152

Nagy Gyula 118

Nagy Levente 123

Nagy-Ari István – 1703. június 26-án subscribált, 1704-ben súlyosan megsebesült nagyenyedi diák 55, 96

Nagyenyed (Enyed, Enyedinum, Aiud, RO) 7, 12–16, 18, 24, 26, 32, 33, 37, 39, 41–43, 46, 48, 49, 51–54, 62, 64, 68, 70, 76, 80, 83–85, 88, 90, 96, 99, 104, 120, 121, 123, 125, 129, 131, 139–142, 152, 155, 156

- Bethlen-kollégium 7, 8, 13, 25, 26, 31, 33, 34, 36, 37, 39, 41, 47, 48, 50, 51, 55, 97, 99–102, 105, 111, 120, 125, 130, 133, 139, 145, 151, 153, 155, 156

- Bethlen Könyvtár 7, 13, 16, 23, 26, 27, 43, 57, 99, 101, 102, 104, 106, 111, 118, 120, 126, 130

Nagyszeben (Cibinum, Sibiu, RO) 7, 14, 32, 52, 53, 61, 93, 94, 97, 102, 108, 140–142

Nemes János, hídvégi – a nagyenyedi kollégium gondnoka 127, 128

Németország → **Germania** 10, 17, 27, 58, 59, 63, 72, 93, 94, 100, 105, 108, 110, 156

Opitz, Martin (1597–1639) – sziléziai német tudós, költő, 1622-ben elfogadta Bethlen Gábor meghívását, egy évig a gyulafehérvári főiskolán retorikát és poétikát tanított 105, 119

Oroszország 45

Otrokocsi (Otrokotsi) Fóris Ferenc (1648–1718) – református lelkész, 1671/1672-ben Utrechtben tanult. 1674-ben Pozsonyban bebörtönözték, 1676-ig gályarabságban szenved, 1694-ben Kassán katolizált, 1697-ben Rómában hittudomány, bölcselet és jogi tudományok doktori fokozatot szerzett, ezt követően Nagyszombaton jogtanár és káptalani levéltáros. 30, 74

Ölyvesi Balázs (1649–1693) – a nagyenyedi kollégium könyvtárosa. Misztótfalusi Kis Miklós Mentségében praeceptoraként (osztálytanítójaként) említi. A fogarasi fejedelmi udvar kántora. 26, 71, 126

Órhegy – Nagyenyed legmagasabb fekvésű pontja, közvetlenül a kollégium szomszédságában 55

Padova (Patavia, I) 10, 57, 113

Pannónia 25, 74, 152

Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) – orvos, tanár, Gyulafehérváron, Kolozsváron, Désen majd Nagyenyeden tanult, 1665-ben subscribált a nagyenyedi kollégiumban. 1672–1675 közötti Leipzig, Margburg, Heidelberg és Bazel egyetemén tanult. 1677-től a fejedelem udvari orvosa. Bethlen Miklós javaslatára 1680–1716 között a nagyenyedi kollégium tanára, ahol fizikát, görög nyelvet és logikát tanított. 7, 8, 22–25, 27, 28, 31–33, 35, 37, 39, 41–44, 46, 49, 54, 55, 57, 68–70, 72, 73, 75–80, 82–92, 95–107, 109–118, 120–127, 129–131, 133–143, 145–156

Pápai Páriz Imre (1618–1667) – Pápai Páriz Ferenc apja, 1655-ben a gyulafehérvári fejedelmi udvarban másodpap 25, 70, 117, 123

Ifj. Pápai Páriz Imre (1693–1730) – Pápai Páriz Ferenc középső fia, Leidenben, Bazelben és Zürichben tanult, szerepe volt az enyedi kollégium megsegítésére gyűjtött angol pénz kieszközlésében. 1723-tól nagyenyedi kollégiumi professzor, logikát és görög nyelvet tanított. 102, 109

Párizs (Paris) 9, 44, 57, 86, 100, 107, 112, 149

Pataki István (1640–1693) – Bánffy Dénes udvari papja, 1668-tól a kolozsvári kollégiumban bölcészetet és teológiát tanít. 1673-ban a radnóti zsinaton ellene is kivizsgálás folyik, azonban Bánffy közbenjárására felmentik. 22, 23, 122

Patavia → Padova

Pathai János – nagyenyedi diák, 1711–1713 között odera-frankfurti peregrinus 139

Pauli, Friedrich 119

Pekry (Pekri Laurentius) Lőrinc, gróf (megh. 1709) – 1680-tól nagyenyedi kollégiumi gondnok, 1695-ben katolizált, 1694-ben Szörény majd 1695-től Fehér vármegye főispánja, Udvarhelyszék főkapitánya. 1703-ban átállt II. Rákóczi Ferenc oldalára, ahol kucur tábornagy lett. 13, 24, 60, 69, 127, 128

Pelsőczy Kovács János (1672–1749) – 1704-től magyarigeni lelkész, 1648-tól haláláig püspök 140

Péter, I. (1672–1725) – 1682–1725 között uralkodó orosz cár 44, 45

Péter Katalin 112–114

Péterfalvy Szathmáry Károly (1831–1891) – 1861-től a nagyenyedi kollégium tanára 9–12, 14, 16, 22, 35, 97, 99, 122, 123, 125, 127, 141, 155

Petki Nagy Pál – erdélyi nemes, táblai ülnök 26, 71, 126

Piscator, Philipp Ludwig (megh. 1643) – német református teológus és tanár, 1629-ben Bethlen Gábor meghívására Hernborból érkezett Gyulafehérvárra, ahol poétikát és latin nyelvet tanított. Az erdélyi tankönyvkiadásban töltött be jelentős szerepet, 1643-ban Gyulafehérváron halt meg. 10, 58, 100, 116, 117, 119

Platón 146

Pokoly József 14, 122, 125, 127

Polonia → Lengyelország

Poot, Abraham van (1638–1703) – amszterdami orvos 134

Pósházi János (1628–1686) – sárospataki professzor, Comenius elveit követi, 1671-ben diákjaival Gyulafehérvárra menekült 17, 22, 122

Poroszország (Borussia) 27, 46, 47, 88

Puskás Lajos 136

Püspöki Péter (megh. 1706) – 1671. május 28-án subscribált a nagyenyedi kollégiumban. Fehér vármegye főbírája volt. Saját költségén emlékművet emeltetett az 1704. március 13-án bekövetkezett labandculás során elesett diákok számára a Kápolnadombon, végakarátának megfelelően őt is oda temették. 27, 55, 71, 126, 143

Quintus Curtius Rufus 100

Rabutin, Bussy de, Johann Ludwig (1642–1717) – francia származású császári lovassági tábornagya Rákóczi-szabadságharc idején, a császári hadsereg főparancsnoka Erdélyben 1696-tól 53, 54, 94, 95, 140–142

Rácz Emese 97, 143

Radnót (Radnotini, Iernut, RO) 17, 22, 67, 122

Rákóczi Ferenc, I. (1645–1676) – II. Rákóczi György és Báthory Zsófia fia, felesége Zrínyi Ilona 11

Rákóczi Ferenc, II. (1676–1735) – I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona fia, 1704–1711 között Erdély fejedelme 9, 52, 57–59, 93, 94, 98

Rákóczi György, I. (1593–1648) – 1630-tól haláláig Erdély fejedelme, Rákóczi Zsigmond és Gerendi Anna fia, felesége Lorántffy Zsuzsanna. Támogatta a református kollégiumi oktatást, valamint a külföldi peregrináció rendszerét, továbbépíttette a gyulafehérvári kollégium épületét. 11

Rákóczi György, II. (1621–1660) – I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna fia, felesége Báthory Zsófia, megszakításokkal 1648–1660 között uralkodott Erdélyben. A szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjáratának következménye az 1658-as tatárbetörés. Támogatta az erdélyi református kollégiumokat, 1654-ben meghívta Isaac Basiriust a gyulafehérvári kollégiumba. 11, 16, 117, 129

Ramus, Petrus (Pierre de La Ramée) (1515–1572) – francia filozófus és pedagógus, Szent Bertalan éjszakájának az áldozata lett. János Zsigmond Gyulafehérváron az általa alapítandó akadémia professzori helyét kínálta fel neki. 9, 57, 100, 107, 112

Regiomonti Prussiae → Königsberg

Rhédey (Rédei) Ferenc, kisédei, gróf (163?–1684) – I. Rhédey János és Kornis Margit fia, Apaí Mihály tanácsosa, Kolozsvár vármegye főispánja, Udvarhelyszéki főkirálybíró és marosszéki főkapitány. 1669-től a kollégium gondnoki tisztséget töltötte be. 13, 14, 17, 60, 63, 120, 126–128

Rigó Kapusi Sámuel – 1703. augusztus 19-én subscribáló nagyenyedi diák, elesett 1704-ben 55, 96

Sarmatia 74

Sárospatak 22, 24, 25, 70, 109, 122, 123

Schwarzenbach, Johann 119

Sebesium → Szászsebes

Sebestyén Mihály 118

Sclavonia → Szlavónia

Simonis, Johannes (1635–1698) – az odera-frankfurti egyetem teológia professzora, az enyedi ösztöndíjas diákok felügyelője és gondnoka volt 7, 39, 40, 42, 43, 45, 49, 50, 82–85, 87, 90, 91, 98, 129, 137, 147, 148

Sipos Gábor 10, 14, 100, 103, 121, 122, 126

Solymosi Sámuel – nagyenyedi diák, 1714–1715 között odera-frankfurti peregrinus 139

Sorostély (Soroștin, RO) 41

Stepney, George (1663–1707) – Anglia bécsi nagykövete, aki az erdélyi és magyarországi protestánsok érdekében I. Lipótnál is közbenjárt 55

Szabó András 125

Szabó Károly (1824–1890) – történész, bibliográfus, egyetemi tanár, 1859-től az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárosa, 1873-tól a kolozsvári egyetemen történelmet oktatott, 1882–1883-ban az egyetem rektora 7, 57, 68–70, 96, 99, 100, 104

Szabó Keresztély 128

Szabó Miklós 38, 41, 130, 131, 139

Szakály Ferenc 33

Szapolyai János, I. (1487–1640) – erdélyi vajda, választott magyar király 113

Szászhalmi György – 1697-ben subscribált a nagyenyedi kollégiumban, a poétika osztály praceptorja, elesett 1704-ben 55, 96, 143

Szászsebes (Müllenbach, Sebesium, Sebeș, RO) 9, 52, 53, 93, 112, 113, 140, 141

Szászörményes (Ormeniș, RO) 12, 59, 125

Szászváros (Orăștie, RO) 41

Szathmár-Némethi András – nagyenyedi diák, 1712–1713 között odera-frankfurti peregrinus 139

Szemerjai (Szemeriai) György – nagyenyedi diák, 1704-ben súlyosan megsebesült 55, 96

Szentpéteri Márton 116, 118

Szenci Molnár Albert (1574–1634) – zsoldáríró, református lelkész, 1615-ben Bethlen Gábor meghívta gyulafehérvári tanárnak, a meghívást Szenci nem fogadta el 9, 112, 116

Szenczi János 119

Szent-Király → Enyedszentkirály

Székásbesenyő (Besenyő, Secășel, RO) 10

Szigeti Bene Ferenc 119

Szigeti Gyula István (1678–1740) – a naplóíró Inczédi Pál fia. Tanulmányait az enyedi kollégiumban végezte, ahol később, 1718-tól gondnoki tisztséget is betöltött. 100–102, 111, 139

Szilády Zoltán 102

Szilágyi András – nagyenyedi kollégiumi gondnok 127, 128

Szilágyi Tönkö Márton (1642 k.–1700) – debreceni tanulmányai után hollandiai egyetemeken tanul, majd 1669-től debreceni tanár 152

Szinyei Gerzson 33, 133

Szinnyei József 100, 105

Szlavónia (Sclavonia) 28–31, 73, 74, 135, 146, 149, 150

Szlovákföld 149, 150

Szokolyai (Szokolai) István (megh. 1720) – odera-frankfurti peregrinus, református pap, esperes 41, 42, 83, 85, 135, 137, 147

Szotyori Gergely – 1699. június 10-én írta alá a kollégium törvényeit a nagyenyedi kollégiumban, elesett 1704-ben 55, 96

Szotyori Imre – 1698. június 23-án subscribált a nagyenyedi kollégiumban, elesett 1704-ben 55, 96

Szögi László 113

Tarnai Andor 97, 139

Tazbir, Janusz 29

Teleki Anna (1661–1720) – Teleki Mihály és Veér Judit lánya, Apafi Miklós, majd magyargyerőmonostori Kemény János felesége 13, 26, 71, 126

Teleki Ádám (1703–1763) 103

Teleki János (1663–1679) 133

Teleki József (1675–1732) – 1718-tól haláláig a nagyenyedi kollégium gondnoka volt, második felesége Bethlen Kata (1700–1759) 128, 133

Teleki Mihály (1634–1690) – 1657-től II. Rákóczi György testőrkapitánya a lengyelországi hadjáratban, majd Kemény János, 1663-tól Apafi Mihály híve, Kővár kapitánya, tanácsúr, számos alumnust támogatott 7, 13, 17, 123, 126, 133, 143

Teleki Mihály (1671–1720) 60, 133

Teleki Pál (1677–1731) – Teleki Mihály és Veér Judit fia, 1692-től a nagyenyedi kollégiumban tanult, majd 1695-ben külföldi tanulmányútra indult Zalányi Boldizsár társaságában. Beiratkozott az odera-frankfurti (1695), franekeri (1696), marburgi (1697) egyetemekre, de tanulmányútja során bejárta Hollandiát, Angliát, Svájcot és Németországot. Pápai Páriz Ferenc tanítványa volt, 1709-től a kolozsvári református kollégium főgondnoka. 27, 32, 49, 72, 76, 110, 133, 134, 139

Teleki Sándor (1679–1760) – a nagyenyedi kollégium gondnoka 127, 128, 133, 138

Tige, Johann Karl (megh. 1729) – francia származású báró, 1706-tól erdélyi császári hadak főparancsnoka, Nagyenyed és a kollégium 1704-es feldúlásáért őt tartják felelősnek 53, 54, 94, 141, 142, 143

Tófeus (Topheus) Mihály (1624–1684) – tanulmányait Nagyváradon és Debrecenben kezdte, majd Franekerben, Utrechtben, Hardewijkben és Leidenben folytatta, utána több helyen lelkész. 1663-tól I. Apafi Mihály udvari papja, 1679-től erdélyi református püspök, küzdött a coccejanizmus, illetve a karteizianizmus ellen. 24, 69, 122, 123

Tokaj 10, 44

Tonk Sándor 38, 41, 112, 130, 131, 139

Toroczka Ferenc 119

Toroczka István (megh. 1712) – aranyosszéki főkapitány, kuruc vezér, 1704-ben kivonult Enyedről, melyet később Tige feldúlt 51–53, 93, 94, 140–143

Toroczka Péter – nagyenyedi kollégiumi gondnok 127, 128

Torda (Turda, RO) 25, 112

Török Kata 25

Tövis (Teiuș, RO) 52, 93, 141

Transylvania → Erdély

Turóczi-Trostler József 116

Udvarhelyszék 14, 17, 63

Újtorda (RO) – Torda egykor önálló városrésze 41

Utrecht (NL) 102, 121, 152

Uzoni Fosztó István (1729–1778) – 1760-tól torockószentgyörgyi, majd bágyoni unitárius lelkész, kiegészítette és folytatta Kénosi Tözsér János egyháztörténetét 30

Vajai György – 1704-ben súlyosan megsebesült nagyenyedi diák, 1710. július 21-én subscribált, később református lelkész a Fehér vármegyei Alsócsórán 55, 96

Vajdahunyd vára 13, 61, 126

Vajdakamarás (Vajda Kamaras, Vaida-Cămăraș, RO) 35, 79

Vajna Antal (1804–1876) – Nagyenyeden tanult, 1842-ben ugyanitt tanított 131

Váradi János – nagyenyedi polgár, a kollégium Nagyenyedre való költözésekor a tőle vásárolt házban indult meg az oktatás 12, 59, 120

Váradi Bányai János – 1701-ben subscribáló nagyenyedi diák, 1704-ben elesett 55

Varga Júlia 113

Várkonyi Ágnes 140, 143

Váró Ferenc (1851–1925) – tanulmányait Nagyenyeden végezte, majd 1882-től a kollégiumban magyar irodalmat tanított 10–12, 97, 101, 123, 141

Varsó (PL) 29

Vásárhelyi Baba Ferenc – nagyenyedi diák, 1717–1718 között odera-frankfurti peregrinus 139

Vásárhelyi Mihály – 1688-ban subscribált Nagyenyeden, külföldi tanulmányútját követően szászvárosi lelkész, majd enyedi másodlelkész lett 41, 42, 85, 135, 137, 147

Vásárhelyi Péter, kézdi (1626–1666) – a gyulaféhevári kollégiumban is tanult, 1649–1652 között Hollandiába (Utrecht, Franeker, Leiden) és Angliába peregrinált. Barcsay fejedelem udvari papja. A puritanizmus lelkes híveként előbb Gyulaféheváron, 1659-ben a Gyulaféhevárról Kolozsvárra menekült kollégiumban tanított, majd 1662-től a kollégium Enyedre való áthelyezése után annak a megszervezője és professzora volt haláláig. Teológiát és héber nyelvet oktatott. 12, 14–16, 55, 61, 62, 96, 108, 109, 119, 120, 124, 129

Vásárhelyi Tőke István (1697 k.–1768) – 1715-től a nagyenyedi kollégium diákja, külföldi tanulmányait 1722-ben Odera-Frankfurtban, 1724/25-ben Utrechtben végezte, 1725-től az enyedi kollégiumban filozófiát és matematikát oktatott. A kísérleti fizika első erdélyi meghonosítója. 101–107, 111

Vatikán 154

Vaudemont – herceg 44

Veér Judit (1640?–1707) – Teleki Mihály kancellár felesége 133, 134

Venema, Hermann (1697–1787) – a Franekeri Egyetem teológiai professzora 103

Veress Endre 115

Veresegyházi Szentyel János 119

Veresegyházi Tamás (1643–1716) – 1674-ben a bázeli egyetemen teológiai doktorátust szerzett, több helyen is lelkészkedett, 1711–1716 között tiszántúli református püspök 152, 153

Veresmarti Gáspár (Casparus) (1608–1668) – Debrecenben, majd Franekerben végezte tanulmányait. Számos helyen volt református lelkész és esperes, 1661-től haláláig Erdély református püspöke, 1664-től az enyedi kollégium egyházi főgondnoka. 14, 61, 127, 128

Verestói György (1698–1765) – a kolozsvári református kollégiumban tanult, 1720-tól Franekerben folytatja tanulmányait, majd Kolozsváron bölcsészetet és teológiát tanít. 1760-tól Erdély püspöke. 103

Vilnius 10, 113

Vilmos, III. (1650–1702) – 1688-tól Anglia és Skócia királya 49, 91

Vingárd (Vingard, RO) 41

Viskolcz Noémi 117

Vita Zsigmond 9, 26

Vízakna (Ocna Sibiului, RO) 105

Wass (Vass) György, cegei (1658?–1705) – Teleki Anna és Wass László fia, árvaságra jutva nagybátyja, Teleki Mihály taníttatta Nagyenyeden. 1677-ben Apafi Mihály udvarába kerül, 1697-től a kolozsvári református kollégium gondnoka, 1703-tól Kolozsvár helyettes főkapitánya, naplója értékes kortörténeti forrás. 13, 60, 126

Wengerscius, Andreas (Węgierski, Andzej) (1600–1649) – lengyel egyháztörténész 29, 74, 134, 146, 147

Woodroffe, Benjamin (1638–1711) – oxfordi professzor 49, 139

Zabarella, (Giacomo) Jacobus (1533–1589) – páduai egyetemi tanár, az arisztotelészi logika és filozófia jeles képviselője. Báthory István szándékában állt a Kolozsvárra tervezett akadémia professzorának meghívni. 10, 57, 100, 113

Zágoni András – 1700. október 18-én subscribáló nagyenyedi diák, 1704-ben elesett 55, 96

Zalányi Boldizsár – Teleki Pál ephorusa 32, 134

Zólyomi Miklós (1629?–1670?) – Zólyomi Dávid fia, II. Rákóczi György tanácsosa, Záránd főispánja. Apafi Mihály azzal az ürüggyel, hogy fejedelemségére tört, Fogaras várába záratta, 1667-ben a Portára menekült. 13, 61, 126

Zoványi Jenő 41, 100, 102, 118, 120, 131, 137

Zürich 116, 152, 155

Zsindely István 112

REZUMAT

Lucrarea în limba latină *Illustris Collegii Bethleniani Albano-Enyediensis Origo et Progressus*, al cărei autor este Pápai Páriz Ferenc este prima istorie a unui colegiu reformat din Transilvania. Opera nu a fost tradusă integral, până în prezent, în limba maghiară.

Medicul și profesorul Pápai Páriz Ferenc are o vastă activitate științifică în domeniul literaturii, medicinei și istoriei bisericii. Dintre cele mai cunoscute lucrări ale sale, utilizate și astăzi, fac parte Dicționarul Latino-Maghiar, apărut inițial la Levoča în anul 1708, cu mai multe ediții ulterioare. O altă bine cunoscută serie de lucrări ale lui Pápai Páriz Ferenc este seria cărților Pax, dintre care fac parte: Pax animae, Pax corporis (prima carte medicală de succes, apărută în limba maghiară), Pax aulae, Pax sepulchri. Tot el reușește pentru prima dată să elaboreze istoria bisericilor protestante maghiare (*Rudus redivivum*, Sibiu, 1684), respectiv prima istorie a Colegiului Bethlen.

După terminarea studiilor la Colegiul Bethlen din Aiud, în anul 1672, Pápai Páriz Ferenc își continuă studiile în Germania, respectiv Elveția. Urmează cursurile universităților din Leipzig, Frankfurt am Oder, Marburg și Heidelberg. În anul 1675, după absolvirea universității din Basel, dobândește diploma de doctor în medicină și se reîntoarce în Transilvania. Inițial va deveni medic al orașului Aiud, apoi din anul 1677 medicul curții principelui Apafi Mihály I. și al cancelarului Teleki Mihály. Din anul 1680 devine profesorul Colegiului Bethlen, predând limba greacă, logică și fizică.

În prezenta lucrare ce are ca temă istoria primei perioade a Colegiului Bethlen, se descriu evenimentele în ordine cronologică, începând de la primele încercări ale principelui Ioan Sigismund de înființare a unei universități în Transilvania până la distrugerea instituției de către armata austriacă în 1704, de Florii, eveniment la care el însuși a fost martor, fiind rectorul instituției în acea perioadă. Importanța manuscrisului este accentuată și prin faptul că Pápai reproduce și corespondența sa cu Daniel Ernst Jablonski, duhovnicul de curte al principelui elector din Brandenburg, cu Simonis Johannis și Paul de Fuchs, având ca obiect perfectarea bursei „Frankfurt am Oder”. De asemenea manuscrisul este izvorul primar al corespondenței profesoriilor Vásárhelyi János și Csengery K. István, purtate cu Dadai János, curatorul Colegiului. Primul solicită apărarea intereselor colegiului de către Dadai, față de cetățenii orașului Aiud, al doilea propune modificarea ordinii slujbelor religioase. Lucrarea

prezintă pentru prima dată și epitaful dedicat lui Csernátoni Pál, defunctul profesor al lui Pápai Páriz Ferenc.

Izvorul privind istoria Colegiului este prezentat în limbile latină și maghiară, adnotat, precum și două studii de analiză a izvorului. Primul dintre acestea trece în revistă cronicile Colegiului Bethlen, rămase în manuscris, și analizează raportul lucrării lui Pápai cu alte istorii ale Colegiului, scrise mai târziu. Al doilea descrie problemele, dificultățile și dilemele apărute în cursul traducerii textului, în special privitor la cuvintele grecești, și analizează epitaful dedicat lui Csernátoni Pál.

SUMMARY

Illustris Collegii Bethleniani Albano-Enyediensis Origo et Progressus is the first history of a Reformed college in Transylvania, written in Latin, hitherto untranslated in its entirety into Hungarian.

Medical doctor and Professor Ferenc Páriz Pápai has a wide scientific activity in literature, medicine and church history. Among his most famous works can be mentioned his Latin-Hungarian Dictionary which is used even nowadays, it was published for the first time in Levoča, in 1708. Other well-known works of Ferenc Páriz Pápai are the so-called Pax series, among which the volumes entitled: Pax Animae, Pax Corporis (the first successful medical book published in Hungarian), Pax Aulae, Pax Sepulchri. He had also succeeded to elaborate the history of the Hungarian protestant churches for the first time (*Rudus redivivum*, Sibiu, 1684), and wrote the first history of the Bethlen College.

In the present work, which deals with the first period of the history of the Bethlen College, he describes the events in chronological order, beginning with the first attempts to set up a university in Transylvania by Prince John Sigismund Zápolya, relating the events until the destruction of the institution by the Austrian army, on Palm Sunday in 1704. The importance of publishing this manuscript is also emphasised by the fact that Pápai reproduces the correspondence between Daniel Ernst Jablonski, the court confessor of the Elector Prince of Brandenburg, Johannis Simonis and Paul Fuchs, regarding the scholarship of „Frankfurt am Oder”.

The manuscript is also the primary source of the correspondence held by prof. János Vásárhelyi and prof. István K. Csengery with College curator, János Dadai. The first calls for defending the interests of the College against the citizens of Aiud, while the second proposes the changing of the religious services order. The work presents for the first time the epitaph dedicated to the deceased teacher of Ferenc Páriz Pápai, Pál Csernátoni. The primordial source of the history of the College is presented in Latin and Hungarian, annotated, with two studies on the source.

The first one of these studies' reviews the chronicles of the Bethlen College remained in manuscript, and examines the relation of Pápai's work with all other College histories written later. The second one shows the problems, difficulties and dilemmas that arose during the translation of the text, in particular regarding the Greek words, and also analyses the epitaph dedicated to Pál Csernátoni.

KÉPMELLÉKLET

Pápai Páriz Ferenc (1649–1716)

[illegible]

Lutat Libex. trahicus
Lutat, in Publica Bibli-
theca, cui nomen summi
scriptoris literis Graecis
fuerunt memini me indiffe-

In his ergo novo vestigio (ut virgo natabat) Colles
o, respiciantur Dilectum iura et Dilectum omnes dantes,
vixit Gabriel, ut et sanctum Peritum RAKOCZORUM
vobis, qui quidem iniquum Dilectum, ut accepit
continuant, vocato in pectore Professori Professori
Anno MDCLV. Isaac Basilio SS. Theol. Doctore, Eule
Anglicana Professori, sed ne lapidem supra lapidem app
luerunt, nec Probenda Paulemana de his vel sanition
ant exunt.

Sciam diem Dr BASTIUS, quia a Peribis CAROL
1. Regis Anglia, nefarie secum praestitit pactis, rerum potius
CRONICA 1710. Edinborum capite, fugat saluti sua commisit
et tunc force exul per sandringham morabatur apud Redd
et Oracles Christianis benignè utique acceptis, qui ubi Primitia
RAKOTIO tamā immutabatur, et Reddūm hic in Peria dāam
mamla, in mandatis dedit, ut Viro condicantem offerre qu
eoram non diffidit, eam gratis accepit et venit. Fuit hī Primitia
a, in Peribis versatissimus, et lingua mulierum tam Occi
talium quam Orientalium, haec imprimis cum antiqua cum
vulgaris, Hebraica, Arabia, Italica, Gallica & peritissimis.

Durante autem dictorum dicto loco Collegium, usque ad me-
liorem et commodiorem RAKOJII II. in Poloniam expeditum, q-
bus Anno CMDCXVII. sequenti hinc Anno a Polono-
ibus Barbaris Turcis, Tartaris, et aliis Velachis, Ger-
manisq; in Transilvaniam miseris deservium ex te-
Alba Julia cum Regina, et dicto Collegio Genibus rursus a mag-
natu Sindrum ibi delictis etiam parte in capivento
Barbarorum ablata.

Secunda sine varia Transylvania discrimina mense
Primum, bella civilia inter domulos Principis hanc pascu-
secundum in modum distrabentes in Paxi, alius Imperator
Pax mense, alius Turcarum de Latinibus et de inter alios

Anonymous

Pápai Páriz Ferenc *Illustris Collegii Betleniani* [!] *Albano Enyediensis Origo et Progressus* című autográf kézírata (Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár)

15

i.

*Illustris Collegii Betleni.
ani Albano-Enyediensis origo
et progressus. *)*

*Fundandi in Transylvania Illustris
Collegii Alba-Juliacensis primum consi-
lium coetus circa Annum Christi MDLXXI.
auspitiis Johannis II. Hungariae Regis,
qui communi procerum suorum voto con-
stituerat literarum humaniorum sedem
Regiae suae vicinam figere et vires cla-
rissimis peregre etiam accitescam ornare.
Electum autem Petrum Ramum Veromandu-
um, professorem Regium virum nostra
commendatione majorem salario luculen-
to oblatum vocat Paridis, eo plane tempo-
re, quo ille, cum ob purae religionis cultum
non setatum satis in Gallia videret, de sui
Genevam receptu cogitasset, sed recepta in
Transylvania Blaudratae et Francisci
Davidis doctrina offusus, conditionem
non accepit, nec vero etiam Genevam ve-
nire potuit, aliter enim volente Deo in
egregia illa martyrum Parisiensium
paelegri, quos infamis lamina sustu-
lit, Ramus quoque tot adoreis jam ma-
ctus, hanc quoque coronam exultans im-
petrauit.*

*Idem consilium summa contentione
moverat, inclutis Transylvaniae Princeps*

**) Itaqz e multa pteriore Papai Pariz Geneva emendat profectus
cor, kényeselen. Kényeselen.*

Papai Páriz Ferenc, *Illustris Collegii Betleniani* [!] *Albano-Enyediensis Origo et Progressus* (Nagyenyed, Bethlen Könyvtár, Történelmi Levéltár, 2. kötet – másolat)

Martin Opitz (1597–1639)
gyulafehérvári tanár

Johann Heinrich Alsted (1558–1638)
gyulafehérvári tanár

Protestáns diák és senior
a XVII. században.
Cserna Károly rajza

A nagyenyedi
Ókollégium
(a fényképet
a nagyenyedi
Bethlen Könyvtárban
őrzik)

Paul Fuchs (1640–1704),
a nagyenyedi kollégium odera-
frankfurti ösztöndíjainak támogatója

Daniel Ernst Jablonski (1660–1741),
a brandenburgi választófejedelem
udvari papja

Johann Ludwig Rabutin de Bussy
(1642–1717), a császári hadsereg
erdélyi főparancsnoka

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
A HÍRES GYULAFEHÉRVÁR–NAGYENYEDI BETHLEN-KOLLÉGIUM ALAPÍTÁSA ÉS TÖRTÉNETE.....	9
ILLUSTRIS COLLEGII BETLENIANI ALBANO ENYEDIENSIS ORIGO ET PROGRESSUS.	57
PÁPAI PÁRIZ FERENC NAGYENYEDI KOLLÉGIUM-TÖRTÉNETE (Rácz Emese).....	97
1. A nagyenyedi Bethlen-kollégium kéziratos kollégiumtörténetei	97
1.1. Pápai Páriz Ferenc kollégiumtörténetének autográf kézirata	97
1.2. Pápai nagyenyedi kollégium-történetének másolata	99
1.3. Az <i>Illustris Collegii Bethleniani Albansis Origo Progressus status (1761)</i> kéziratos kollégiumtörténet.....	100
1.4. Vásárhelyi Tőke István kollégiumtörténetének két másolata	102
1.5. <i>Illustris Collegii Albano N. Enyediensis Historia, per summa Capita breviter delineata ac publice proposita: Anno 1777 Mense Septembri</i> N. Enyedini.....	104
1.6. Herepey Károly: <i>A Nenyedi Főiskola története</i> (1840).....	105
2. Pápai Páriz Ferenc kollégiumtörténete mint forrásanyag	107
3. Pápai Páriz Ferenc kollégiumtörténetéről	111
3.1. Az első erdélyi egyetemalapítási kísérletek János Zsigmond és Báthory István idejében	111
3.2. A gyulafehérvári Collegium Academicum megalapítása	113
3.3. A kollégium Nagyenyedre való költöztetése	120
4. A kollégium jövedelemforrásairól.....	125
5. A kollégiumtörténetben közreadott levelekről.....	129
5.1. Vásárhelyi Péter professzor levele Dadai János gondnokhoz	129
5.2. Csengery K. István levele Dadai János kükküllővári espereshez.....	130
6. A kollégium külföldi ösztöndíjairól: a <i>brandenburgi stipendium</i>	130
6.1. A nagyenyedi kollégium odera-frankfurti stipendiuma	133
6.2. Bethlen Miklós kancellár levelei	136
6.3. Az odera-frankfurti ösztöndíj első enyedi peregrinusai	137

7. „Keserű emlék, s az ártatlanoknak dicsőség” – 1704 virágvasárnapja.....	139
ἐάν ζῆσώμην [sic] – „Ha még élünk.” Fordítói megjegyzések Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégium-történetével kapcsolatban (Imregh Monika).....	145
FORRÁSOK.....	157
SZAKIRODALOM	161
SZEMÉLY- ÉS HELYNEVEK MUTATÓJA	173
REZUMAT.....	193
SUMMARY	195
KÉPMELLÉKLET	197